

AKADEEMIA

Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega	Madis Kõiv
Luulet	Artur Alliksaar
Erinevast suhtest muusikateosesse	Jaan Ross
Vaimuhaiguse müüt	Alo Jüriloo, Vaino Vahing
Spekuleerimas Leibniziga	Toomas Kiho
Dialog	Gottfried Wilhelm Leibniz
Demokraatia ja maailmavaade	Hans Kelsen
Eesti geopoliitilisest asendist	Edgar Kant
Eesti Vabariigi asendi uurimisest	Ott Kurs
Eesti rahvarõivaste uurimisest	Ants Viires
Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik	Indrek Jürjo
Ellu jääda ja edasi minna	Ilmar Tammelo

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep,
Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv,
Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel,
Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste,
Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
kõrrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kõütri 1, telefonid: 3 11 17,
3 13 73

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 4. IV 1990 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr 477. Trükkida antud 26. VI 1990 Tartu Trükikojas, Ülikooli 17/19, III. Tellimus nr 2184. 60×88 1/16. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 11,55. Trükiarv 7000. «Акадеэмия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика». На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER 6

Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega

Madis Kõiv 1123

Luulet

Artur Alliksaar 1138

Helilooja ja kuulaja erinevast suhtest muusika-
teosesse

Jaan Ross 1149

Vaimuhaiguse müüt. II

Alo Jüriloo,
Vaino Vahing 1158

Spekuleerimas Leibniziga

Toomas Kiho 1186

Dialog

Gottfried Wilhelm
Leibniz 1201
Tõlkinud Toomas Kiho

Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal

Gottfried Wilhelm
Leibniz 1207
Tõlkinud Valdar Parve

Demokraatia ja maailmavaade	
	<i>Hans Kelsen</i> 1219
	Tõlkinud <i>Merike Saul</i>
Eesti geopoliitilisest ja geökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes	
	<i>Edgar Kant</i> 1229
Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest	
	<i>Ott Kurs</i> 1252
Eesti rahvarõivaste uurimise tulemusi ja probleeme	
	<i>Ants Viires</i> 1260
Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik: A. W. Hupeli filosoofilisi ja teoloogilisi vaateid	
	<i>Indrek Jürjo</i> 1272
<i>Arvustus:</i>	
Johannes Vares Barbarus. Personaalnimestik. Koos- tanud Maire Liivamets. Tallinn, Eesti Rahvusraama- tukogu, Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, 1989.	
	<i>Rein Kruus</i> 1288
Editorial note. Summaries	1299
От редакции. Резюме	1306
Ellu jääda ja edasi minna. I	
	<i>Ilmar Tammelo</i> 1313
	Tõlkinud <i>Ilmar Anvelt</i>

PIKK ÕHTUPOOLIK ARTUR ALLIKSAAREGA

Madis Kõiv

Kui ma selle ettekandega nõus olin, siis mõtlesin, et mul on midagi rääkida, mis kõiki huvitab. Aga kui ma hakkasin järele mõtlema, siis tulid mulle meelde ainult sellised asjad, mis vaevalt kedagi peale minu enda huvitavad. Ma isegi ei mäleta hästi aegu, kunas üks või teine asi sündis. Ma tean, et see kõik oli 61. ja 66. aasta vahel ja sinna nad kõik siis peavad mahtuma, ja mul on segiläbi meeles mitmesugused juhtumused, aga need on klaaramata siiani ja aegade järjestus on peaaegu kadunud. Teiselt poolt aga ma mäletan üsna hästi, mis kellaajal miski juhtus ja, kõige tähtsam, mis üleüldse juhtus — see oli pikk ja lõputu kõnelus, millel ei olnud mingisugust eesmärki kuhugi välja jõuda, mis tegelikult algusest lõpuni ei liikunud üldse kuhugi. Niisugune kõne, kus võib-olla oligi peamine see, mida mul mäletada on, mis võib-olla ei pidanudki kuhugi välja jõudma, või ei võinudki kuhugi välja jõuda, ehkki räägiti sõnades, millel on tähendus ja kus selle tõttu nagu peaks ka selgus olema.

Tartu XXIV kirjanduspäeval 14. V 1983. a peetud ettekande redigeeritud tekst. Litereerinud Margus Kasterpalu.

Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega

Näiteks ma mäletan üsna hästi seda kellaega, kui see pikk õhtupoolik algas. See oli vist seesama kellaeg mis praegu, umbes kell 5, võib-olla ka kell 6; ma mäletan väga täpselt päikest, see seisis «Weneri» kohviku eest vaadates otse ukse vastas, üle Toome, nii et see maja, mis seal ees seisis, heitis varju «Weneri» seinale, lõigates niimoodi «Weneri» ukse, või oli see aken, pooleks, ja mina seisin «Weneri» ukسلävel ning pidin sisse minema.

See oli kokku lepitud käik, kokku lepitud Harry Õiglasega (mina elasin siis Tallinnas), ja meil oli jutt, et enne kui ma tagasi sõidan, tulen «Wenerist» läbi, sest tema tahab mulle tutvustada üht väga kummalist, aga üsna tarka inimest, ja et sellel inimesel on minuga mingisugune jutuajamine, ja et see jutuajamine on Sofia Kovalevskajast. Niimoodi siis algas see algus; ja kui nüüd aastad ära unustada, ja nad ununevadki ära, siis see õhtupoolik ei olnudki nii väga pikk, seepärast et kell oli umbes 9, kui jutuajamine lõppes, see tähendab üldse kogu see õhtupoolik lõppes; see oli küll kuu aega hiljem, juunis, päike ei seisnud siis enam seal, natuke oli nihkunud Tallinna poole, ja paistis sellel viimasel korral nende maja tagaaknast sisse, seal kuuris, kus nad Vikerkaare tänavas elasid. Ja nii siis vaevalt kolm tundi. See oli viimane kord, ja tookord pidin ma täpselt samuti nagu esimesel korralgi minema rongile, esimene kord Tallinnasse, teine kord lihtsalt Elva rongile, et ära sõita. Ja siis ma läksin, ja see oli viimane kord, siis ma enam sinna tagasi ei tulnudki ning tema enam ei oodanudki. Siis ta vist juba teadis, et niikuinii peab lõpp olema, see tähendab, lubas endale selle teadmise, ja nagu Linda Alliksaar mulle ütles, isegi ükskord ütles oma elus, et see on lõpp, ja see oli vist kaks või kolm päeva enne surma. Minuga ei rääkinud ta sellest kunagi, me tegime näo, nagu niisugust asja poleks olemaski.

Sellel esimesel kohtumisel aga, kui ma läksin sinna kohvikusse, nagu oli Õiglasega kokku lepitud, kui ma selle peale hakkas mõtlema, siis ma ajan kindlasti midagi

segamini. Kellaaega ma mäletan täpselt, sest ma mäletan, kus päike seisis ja kuidas varjud olid, ja seda ma mäletan ka kindlasti, et ma tagasi sõitsin, sest ma pidin tagasi sõitma, ja mäletan, et jooksin rongile, aga nüüd on küsimus, missugusele rongile, sest nii nagu praegu, nii sõitis ka tookord õhtul Tallinnasse 2 rongi. Üks on «Tšaika», mis läheb umbes kella 8 ja poole 9 vahel, ja teine see Tartu—Tallinna puurong või kuidas teda kutsutakse, mis läheb umbes pool 7. Kui ma oleksin poole seitsmesega läinud, oleks see kõnelus olnud liiga lühike, mis pole võimalik, sest minu arust oli see esimene kõnelus väga pikk. Kui ma aga läksin «Tšaikaga», siis on niisugune imelik asi, et mul pole kuhugi paigutada ühte teist mälestust, mis on ka väga oluline: ma istun just sealsamas Tartu—Tallinna rongis, sõidan tagasi, ja jälle on niimoodi, et päike paistab; see pidi ikka sama õhtu olema, ma usun, et see oli seesama õhtu ja päike paistab ühest aknast teise läbi, vagun on peaaegu pooltühi, selline pruun vagun; ma olen peaaegu üksik, ma võtan taskust paberi, selle on arvatavasti mulle Öiglane andnud, ja seal on niisugune luuletus, ja siis loen ma esimest korda Artur Alliksaare luuletust:

Täna toimub kolossaalne kontsert.

Osavõtjaid on mitusada korda rohkem kui osi, mida võtta.

Algus ei vältä enam kui hetke.

Avatakt on tava-akt.

Ja kui ma niikaugemale jõudsin, selle neljanda reani, siis juhtus niisugune imelik asi, mida minuga on elus harva juhtunud ja mida inimeste elus üldse harva juhtub: äkki tundsin ma kirjeldamatut vabaduselamust, mida ma ei olnud kunagi varem tundnud. Millest see tuli? Sellest kolmest reast? Võib-olla mõistaksingi seletada, aga ma ei ole seda kunagi tahtnud endale seletada. Need on niisugused momendid, mis on mingil määral võrreldavad hetkedega, mil Saulusest saab Paulus, Pascalist saab mõtleja ja Jeanne d'Arcist saab väepealik,

muidugi kui mastaape parajal määral vähendada. Igal juhul, kui ma need neli rida olin lugenud, siis ma tundsin, et nüüd on õige aeg tulnud, nüüd ma olin täpselt õiges ajas, Kairoses. Milleks see aeg õige oli, misjaoks ma seda tundsin, seda ma ei suuda seletada, õieti ei tahagi seletada. Selline kummaline vabanemistunne. Arvatavasti on igaüks kordki midagi niisugust tundnud.

Agaga nüüd, kui ma sinna kohvikusse sisse läksin, täpselt ei mäleta, aga mul oli niisugune tunne, nagu ma oleksin sealt uksest sisse minnes kummardanud, nagu üks oleks madalam olnud, ma oleksin nagu koopasse sisse läinud; läksin siis läbi kolmest toast, esimesest, sealt klaaskapist mööda, siis sellest keskmisest ruumist, siis sealt vagunist, siis vaguni lõppu. Vaguni lõpus oli tookord veel üks ruum vasakut kätt, sinna ma läksingi. See ruum oli tavaliselt hästi pime ja sünge, ma ei käinud seal kunagi vabatahtlikult, ainult siis, kui oli mingisugune kokkulepe. Sest seal oli pime ja lõhnas halvasti. Nii, läksin sinna sisse, ja siis ma nägin, et seal ta istub, üks mees ümmarguse laua taga, peaaegu pimedas toas, kõrendik, suure peaga, liiga suure peaga, liiga krimpsus näoga, istus liiga sirgelt, liiga maneerlikult, liiga pikkade, maneerlikult pikkade näppudega. Kui ma nüüd mõtlen, siis mulle näib, et ta vaatas mulle otsa nagu lind pimedast ruumist, ja selles pilgus oli ühtaegu jultumus ja meeldidatahtmine. See pilk oli ühtaegu äärmiselt sõltumatu ja äärmiselt maneerlik. Mul on niisugune tunne, et me olime seal üksinda, et tema ainult istus. Agaga see ei olnud sugugi nii, sest Õiglanegi pidi seal olema; ja kui ma hakkasin nüüd mõttes vaatama, siis ma näen, et seina ääres, täiesti kindel, istus veel inimesi, kes vaatasid niimoodi, et see nende vaatamine mulle meelde jäi. See esimene kohtumine oli täiesti harilik, meil oli kokkulepe Õiglasega: Õiglase vahendusel oli Alliksaar lugenud Sofia Kovaljevskaja memuaare ja tahtis neid tõlkida ja «Loomingu» Raamatukogus avaldada. Ja tahtis minu kui Tallinna inimese kaudu maad kuulata ja kasutada minu tutvust

«Loomingu» Raamatukogu» toimetuses, et sondeerida pinda, kuidas sellega oleks. Aga mina olin sellest juba varem ka kuulnud, seda oli Kaalep, seda olid nad mulle «Loomingu» Raamatukogu» toimetuses rääkinud.

Aga kui nad hakkasid seal tagatoas sellest rääkima, kuulasin ma seda niisuguse Tallinna inimese tulpinud üleolekuga, mida kõik tartlased teavad; ma teadsin seda lugu, mind oli Tartu ära tüüdanud. Ma olin sealt Tartust kunagi tulnud ja alati, kui ma tagasi tulin, tundus see linn kuidagi tolmune ning inimesed kuidagi tolmused ja tolmuselt eneseväarikad. Ja kui nüüd oli juttu Sofia Kovalevskajast, siis tundus mulle seegi tüütult vanaaegne ja üleaarne; ja kui nad natuke aega olid rääkinud, ma ei tea siis kumb, kas Öiglane või Alliksaar, siis ma ütlesingi, et jah, ma tean ja et minu arust ei ole mõtet seda avaldada ning et ma olin nii ütelnud ka «Loomingu» Raamatukogus». Muidugi, võib-olla ei oleks seda avaldatud ka ilma minu ütlemiseta, aga igal juhul oli minu käest küsitud ja ma olin nii ütelnud. Peale selle, see oli tulnud Tartust, see ettepanek, ja see oli seotud 19. sajandiga, aga meie tahtsime sel ajal, ma mõtlen Tallinna inimesi, olla juba 20. sajandi keskel, meie rääkisime siis nimesid nagu Beckett, Camus, Dürrenmatt, ja midagi niisugust nagu Sofia Kovalevskaja oli tookord mulle täiesti arusaamatu ja võõras. Alliksaare jaoks aga oli Kovalevskaja kindlasti suur isiksus, suur naine, peaaegu Jeanne d'Arc, peaaegu Juudit, naine, kes tuli ja võttis kõige mehelikumal sajandil kõige mehemeelsemas distsipliinis endale koha, ja oli arusaadav, et tema raamat talle meeldis.

Kui ta oli kuulnud, mis ma ütlesin, siis muutus ta ilme äkki, ta pani suu kuidagi imelikult või resoluutselt kinni; umbes nii, et ta nüüd näitab, et tal on suu kinni, ja et selle taga on midagi, mida ta võiks ütelda, niimoodi. Siis oli ta hetke vait ja siis äkki plahvatas. Plahvatas naerma, näidates oma hambaid; need olid katkised ja ja neid näitas ta alati, kui naerma hakkas, see kuulus tema

Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega

naermise juurde, sel oli oma tähendus. Ja siis algaski see pikk kõnelus, mis ei lõppenud enne kui kuue aasta pärast umbes samal kellaajal.

Ma ei mäleta enam, mis me tookord rääkisime. Algas see muidugi Sofia Kovalevskajast, aga otsekohe läks teema kõrvale, me rääkisime hoopis midagi muud. Karjusime, ma mäletan, et inimesed vaatasid seina äärest ja kadusid aegamööda ükshaaval minema, kuni ruum oli täiesti tühi. Ma jooksin siis ära, kui oli juba viimane aeg, ma pidin tõesti rongile hiljaks jääma. Ja mulle tundus, et me rääkisime seal mitu tundi; ja sellepärast ma ei saagi aru, kuidas on siis võimalik, et ma juba paari tunni pärast olin Tartu rongis.

See oli selline vaidlusesse süvenemine, umbes nagu inimestel, kes ei ole kaua aega joonud, või nagu joodikutel, kes said joogi kallale ja enam pidurdada ei suuda. Mina igatahes tundsin selles kõneluses midagi niisugust, nii sellel esimesel kohtumisel kui ka hiljem, et kakskümmend aastat on mööda läinud ja et ükskord ometi saan ma jälle kõnelda, ükskord on keegi, kes on valmis kõnelema ükskõik millest, ükskõik milleks ja ükskõik mis teemal: kelle jaoks kõnelusel ei olnud üheski suhtes mingisuguseid piire.

Selle kõneluse jooksul ei jõudnud me kuhugi välja; ja kui ma viimast korda temaga rääkisin, siis, mul on selline tunne, jõudsimme veel vähem kuhugi välja kui alguses, sest ses viimases kõneluses oli äkki tekkinud mingi noot, mida kunagi varem ei olnud. Nimelt selles viimases jutuajamises — see oli kuu aega enne tema surma — me pidime tülli minema, veel siis, viimane kord. Me ei olnud kunagi tülli läinud; me vaidlesime kuidas tahes, kui teravate sõnadega tahes, seekord aga oli mul niisugune tunne, et kõneluses on mingi täiesti võõras noot. Selles oli nagu mingi tigheidus, sallimatus, ja ma tundsin, et vaidlus ja kõnelus, mida me alati olime pidanud ja mida tema alati pidas n-ö lahtise maastiku

taktikaga, et see oli äkki kadunud, et keegi meist oli astunud tagasi koopasse ja keeldus võitlemast avalikult. Nii nagu öeldud on: hukuvad kõik, kes on kindluses kindlalt kinni ja kinnitavad, et nad on enesele kindlad. Üks meist pidi tookord olema eneses kindel. Kas see olin mina, kes ma teadsin, et veel ei ole minu tund tulnud, või teadis tema, et tema tund on tulnud, ja oli selles kindluses kinni, seda ma ei mõista ütelda, aga mul on väga meeles see sallimatuse hetk, või kestis see kauem. Ja siis me tegime uue pingutuse, seda ma mäletan, ja tulime uuesti välja lagendikule ja rääkisime jälle, nagu me olime rääkinud kogu aeg — ilma igasuguse sihita. Aga selleks oli jäänud aega umbes 15 minutit, sest ma pidin siis jälle rongile jooksuma, nii et 15 minutit me veel rääkisime pärast seda, ja siis ma läksin, ja siis ma läksin ära. Linda Alliksaar istus sealsamas, söngi jalutsis, seda ma mäletan, aga vaevalt et tema midagi aru sai sellest vahepealsest käigust, sellepärast et temal oli muidugi muudki mõelda, mitte nii nagu meil — ainult rääkida. Võib-olla, et see ei olnudki üldse nii, võib-olla ei olnudki mingit tagedust ja sallimatust — ei temal sellepärast, et mina jäin veel elama, ja minul sellepärast, et tema ära läks. Võib-olla oli see lihtsalt korraldus: mine nüüd ära ja ära enam tule, et olen nüüd niikaugele jõudnud —, seda olen ma ka mõelnud. Nüüd sellest, mida tähendab vaidlemine n-ö avatud maastiku taktikas. See oli ainuke vaidlusmeetod, mida ta tunnistas. See tähendas absoluutset vabadust kõikide võimaluste suhtes: jutt võis minna minevikku või tulevikku, sisse või välja, vormi või vormitusse, heasse või halba. Sellele jutule olid avatud kõik võimalikud maailmad, öeldes Leibnizi sõnadega, kõik võimalikud maailmad olid ees ja alati ühekorraga võimalikud. Nii-suguses rääkimise ja vaidlemise viisis oli kindlasti midagi donkihhotelikult õilsat ja muidugi ka hullu. Igale väljakutsele ses vaidluses tuli vastata ja tuli omaks võtta need relvad, mis vastane pakkus. Millegipärast see tema rääkimise viis ja olemine, kui ma sellele mõtlen, tuletab

Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega

mulle meelde ühte kohta luuletusest «Prelüüd rüütli-rüüs...». Siin ei ole küll mingit kindlat seost, aga nii ta mulle alati meelde tuleb:

*Kes kordki on maanteel matkanud, peaks mind mäletama.
Olen paremalt kolmas. Varemalt olin kolmandast parem.*

Miks, ei tea keegi.

Selles kuueaastases pikas ja lõputus rääkimises, kus kõik võimalikud maailmad olid avatud, juhtus muidugi väga palju; ja käisid sealt läbi igasugused täiesti reaalsed, täiesti tavalised, samuti ka ebatavalised inimesed, mehed, mehed peamiselt ja naisedki, aga naised harvem, sest naised ei ole kunagi nõus nii kaua rääkima, ikka panevad nad teatud momendil resoluutselt oma käekoti kinni ja lähevad, jättes rääkija rääkima; need tüdrukud, kes seal käisidki — neid ikka oli —, need olid peamiselt Sass Suumani pärandus, ja enamik neist oli seotud Kunstikooliga. Ja et ka see luule sündis niisuguse lõpmatu rääkimise taustal, ja seda lõputut rääkimist ei ole naised kunagi tunnustanud, ei ole nad seda luuletki minu arust kunagi tunnustanud, ja sellepärast ongi see luule minu arvates tunnustamata luule. Sest Eestimaal on alati nii, et on üks lauluema, kelle sõna maksab ja kes tunnustusi annab, ja kelle tunnustus ainuüksi loeb. Seda tunnustust lauluemalt ei ole Alliksaar minu arust kunagi saanud.

Aga kui nüüd sellest ajast rääkida, siis 61 tulin ma Tartusse, sügisel uue semestri alguses; sel ajal oli luuleuuendus läbi teinud oma palavikulise või somnambuulse faasi või «hermelinliku» faasi või kuidas soovitakse. Siis olid juba lõppenud need ägedad luuleõhtud ja vaidlused, nii et mina ei olegi peaaegu ühtegi neist näinud või neist mälestusväärset osa võtnud. Siis kui ma tulin ja me rääkima hakkasime, olid juba sündinud sellised klassikalised lood nagu «Kiigelaul», «Noorkuu», «Prelüüd

rüütliirüüs», «Kes mängib masti» ja veel mõned teised; need olid need, millest ikka hardumusega räägiti ja mida peeti n-ö märketeosteks, millesse suhtuti peaaegu nagu pühadesse tekstidesse. Selleks ajaks olid «Ellipsi» mehed juba jätnud oma kooskäimised ja laiali läinud; ülikooli kohvikus nad vist ka enam ei käinud, mul ei ole seda enam meeles. Samal sügisel, 61. aastal, oli Alliksaarel esimene operatsioon. See esimene operatsioon oli küll diagnoosi järgi pimesoole operatsioon; aga vaevalt oli operatsioon möödas, kui kogu linn teadis, et seal on veel midagi leitud. Niisuguste asjade tehnikat ma ei tunne, ei tea, missugused reeglid on diagnooside varjamiseks ja nendest rääkimiseks, aga kummaliselt kiiresti see jutt levis. Ühesõnaga kõik teadsid peale tema enda. Niipea kui ta haiglast tuli, kadus kohe suur hulk tuttavaid, see on muidugi tavaline lugu. Korruga oli niimoodi, et paljudel inimestel, kes ikka juttu olid ajanud, hakkas äkki kiire — kuulasid ainult hajameelselt, noogutasid, ohkasid ja ütlesid: «Jah, õige küll, nüüd peab minema...» Mingi tigidus hakkas sündima ja sallimatus; ja seegi on tegelikult arusaadav, sest mõnes mõttes oli Alliksaar tõesti väljakannatamatu inimene: ta rääkis liiga kõvasti, rääkis pidurdamatult, tihti raskesti taibatavaid asju, raskesti haaratavaid vahekordi, ikka jaatuse ja eituse vahel. Kunagi ei olnud jaatus ilma eituseeta ja eitus ilma jaatuseeta, ja tavalises mõttes ei saadudki temaga vestelda. Suu ammuli võis kuulata alati. Aga kui kuulaja tahtis ise rääkida või kui ta tahtis teemat arendada, siis oli see juba ekspositsioonist alates võimatu. Seepärast, et otsekohe ilmus igale teemale 20 vastuteemat. Puhtad teemad ei olnud võimalikud, võimalikud olid ainult teemad variatsioonidega. Iga hetk pidi kõneleja olema valmis üleminekuks uuele variatsioonile, iga hetk, kui ta temaga tahtis rääkida, pidi ta ennast moduleerima teise helistikku, ja tihti ei olnudki mingisugust helistikku, tuli kasutada seeriatehnikat või kobartehnikat. Nii kui midagi rääkisid, tuli peaaegu alati otsekohe vastuväide. Ja see

tuli ikka raskesti mõistetavast suunast ja raskesti mõistitava alatooniga. Sellele pidi otsekohe reageerima mingi omapoolse vastukäiguga, et juttu tagasi viia, või haarama sellest, mis pakuti, ja astuma uude võimalikku maailma. Näiteks mul on niisugune asi meeles: kunagi rääkis keegi, ma ei mäleta, millises seoses, oma lennusõidust, aga ei jõudnud kaugemale kui rihmade kinnitamiseni, ja otsekohe ütles Alliksaar, et kinnitusrihmad on lennuasjanduse kõige suurem eksitus, umbtee, mis viib lennuasjanduse põhja. Et inimesed, kes lennukis istuvad, ei tohi ennast iialgi siduda istmete külge kinni ja üldse ei ole istmeid tarvis, nende asemel peaksid olema kiiged, mis ripuvad lennuki laes ja mida talidega tõmmatakse üles-alla, kõrgemale-madalamale vastavalt sellele, kui kõrgel lennuk on või kuhu ta sõidab. Ja kui sa talle näiteks vastu ütlesid, et niisugune variant ei kõlba, sest kui inimesed on talidega tõmmatud üles lae alla, siis tuleb kindlasti sadadel meelde, et neil on kodus triikraud sisse jäänud, ja tahavad välja tormata, et kuidas nad siis pääsevad — seepeale arenes jutt lendavast lennukist väljastumisest *ad absurdum*.

Kes talle ei reageerinud, see ei saanud üldse rääkida. Ma mäletan, kuidas inimesed, kes tahtsid rääkida, hakkasid juba ette kätega vehkima, ja ütlesid: «Oodake, oodake, oodake, ma tahan ka rääkida». Siiski juhtis tema juttu alati mingi salajane deemon; kuigi jutt käis läbi lõpmatud variatsioonid — nii nagu Thomas Mann kirjeldab, kuidas lõpmatud variatsioonid käivad läbi Beethoveni viimase sonaadi, kuidas Arietta teema alguses esineb ja siis lõpmatutesse variatsioonidesse kaob ja muutunud kujul uuesti tagasi ilmub —, Alliksaarega on täpselt niisamuti: teema, mille ta algul välja paiskas, varieerides seda lõpmatuid kordi, kuni teised ta juba unustanud olid, jõudis aga alati või enamasti alati jälle tagasi, uuendatud kujul, puhastatult, väga teravalt ja valusalt. Ja niisuguste jutuajamiste käigus sündisid tavaliselt ka luuletused. Kuidas täpselt, seda ma muidugi ei tea, aga

äkki oli mingi variatsioon sellest jutuaajamisest haaratud mingisse aju nurka ja ilmus sealt välja oopusena, mõnikord juba järgmisel päeval. Ma mäletan üht niisugust juhust, kuidas vist kohvikus istus mingisugune seltskond; Alliksaar oli ka seal ja kui ma tulin, ei saanud alguses aru, millest jutt oli — väga imelik jutt muidugi —, räägiti flamingodest ja sisalikest; mõne aja pärast sain aru, et ta räägib sellest, kes ta on järgmises elus. Aga sel ajal kui ta rääkis — ruum oli hämar ja näost oli ta juba kollaseks läinud ja ta pikk nina kuidagi domineeris ja ta liigutas seda üles-alla — ütlesin ma äkki midagi mõtlemata, et see pole õige, sa pole järgmises elus mingisugune flamingo, sa oled malehobune. Ta jäi äkki vait, raputaski pead sedasi edasi-tagasi nagu hobune, ja ütles midagi umbes niisugust: «Jah, õige, siis ma olen malehobune.» Järgmine päev ma läksin linna, ta tuli mulle vastu ja õngitses küljetaskust paberi — tal oli alati küljetaskus pabereid — ja ütles, et kuule, ma tegin sellest malehobusest väikese luuletuse, panin siia sihukese väikese kaunistuse ka, see tundub mulle võluvalt salapärane, ja lõppu ma panin mõned malekäigud, et mis sa arvad, kas see on hea. Ja enne kui ma sain öelda, kas see on hea või halb, ma polnud seda ju lugenudki, siis ta ütles, et see on muidugi hea. See oli luuletus «Kõigest vastutusrikkam on mäng».

Mäletan, see oli siis, kui panin parajasti kõrvale mõningaid mängumaailmu, et osagi minevikku oleks minetatud.

Üldse oli seal taskus alati paber ja, mis peamine, selles taskus oli mingisugune miniatuurne pliatsijupp: millegipärast pidi ta olema väga väike, nii et kadus ta pikkade närviliste näppude vahel ära, aga selle juures oli imelik, et see oli alati äärmiselt terav, see pliatsijupp. Ja kui ta siis neid oma pabereid näitas, võttis välja ja lugese ette, tavaliselt monotoonse häälega, lõi ta näpuga takti; minu arust lõi deklameerimismaneeri, mis praegu-

seni kehtib. Deklameerimismaneere on ta üldse kõigist rohkem mõjutanud. Kui naljakas koht oli, siis ta naeris sekka, näidates oma hambaid, see kuulus asja juurde, ja näoilme (hääl jäi üldiselt monotoonseks) võttis enda kanda tunderõhu.

Mis üldse on Alliksaare luuletus, seda on raske ütelda. Sellepärast — puhttehnilises mõttes —, et luuletuse konventsionaalne kuju on olemas minu arust ainult nendel, mis on koos kogus «Tuul käib tantsimas sarapuu-saludes». Need luuletused ta vaatas läbi; pani kõrvale kui niisugused, mis pidid just nimelt sel kujul trükitama, kui nad ükskord trükitakse. Tavaliselt oli aga nii, et kui ta oma paberi taskust oli võtnud, kui ta oli selle ette lugenud või kui ta selle sulle andis, siis hakkas ta mõne aja pärast silmi pilgutama ja küsis paberi jälle tagasi, üteldes, et «ma teen siia natuke märkusi, mõned kohad teen natuke tugevamaks»; võttis siis selle pliiatsi ja kriipseldas kiiresti midagi maha, kirjutas midagi vahele ja parandas. Ja täiesti võimatu oli ütelda, kui paljudel eksemplaridel ta seda tegi ja millistel eksemplaridel ta mida tegi. Missugune peaks siis olema see kanooniline variant? Mina ei usu küll, et kõikide eksemplaride parandused on samad, mina näiteks olen näinud mulle endale kirjutatud pühendustki kahel kujul: üks sellel eksemplaril, mis ta mulle andis, teine trükitud raamatus, aga see on võib-olla ka toimetamisel muutunud. Näiteks nendest kolmest luuletusest, millest üks ilmus «Sirbis ja Vasaras» ja teised «Loomingus», nendest olen ma näinud ainult ühte, see on «Katusekambri» luuletust; teisi kahte ma ei ole näinud, need on järelikult kirjutatud varem, kui mina tulin, enne 61. aastat, arvatavasti sellel luuleuuenduse ägedal ajal. Ilmselt ei pidanud ta neid ka eriti oluliseks, sest tavaliselt näitas ta mulle kõike, mis ta kirjutas, ja ka varasemast neid, mida ta tähtsaks pidas. Aga «katusekambri» variandi ma vaatasin järele, võrdlesin seda oma variandiga — seal oli seitse erinevust. Kaks rida oli üldse puudu ja üks koht oli vigane igas mõttes, võib-olla oli

siin toimetamisel viga sisse tulnud. Nii et igal juhul, ma küll niisugust uurimust ei ole teinud, aga minu arust peaks koguma kokku kõik variandid ja neid omavahel võrdlema. See on muidugi väga suur töö ja ikka jääb luuletuse lõplik kuju väljaandja teha.

See tema pliiatsijupp on mul väga hästi meeles ka sellepärast, et mulle tundus, nagu kirjutaks ta sellega peaaegu vajutamata; et vaevalt sai ta puudutada paberit, kui pliiats justkui ise kirjutama hakkas, ja ma usun, et seda pliiatsit tunnevad teisedki, kes seal käisid, ja peamiselt luuletajad. Tema juures käisid inimesed, kelle luuletusi veel polnud trükitud, nad leidsid sealt alati selle kõrva, kes kuulis, ja selle suu, kes ütles, kes ilmtingimata kommenteeris, ilmtingimata pidas loengu. Niisugustel loengutel, mida ta luulest pidas, oli ta nägu alati kõige maneerlikum ja seejuures oli näha, et kui ta kuulas, siis ta mitte ainult ei kuulanud, ja kui ta luges, siis ta mitte ainult ei lugenud, vaid samal ajal ta juba mõtles ja luuletas kaasa ja luuletas ümber ja luuletas edasi mõnes teises võimalikus maailmas, kus luuletus oli mõne teise võimaliku kujuga. Aga ka sellesamas maailmas, sest see pliiats oli väga kergesti taskust välja tulemas nagu kauboil revolver; ma mäletan, see oli otsekohe seal teise luuletaja paberi peal, ja otsekohe tõmbas ta sealt midagi maha ja otsekohe kirjutas ta sinna midagi juurde.

Kes seal siis käisid, tema juures? Mina mäletan Paul-Eerik Rummot, ma mäletan Ehinit palju, mäletan Hellatit. Kaplinski käis seal, ma mäletan ühte õhtut, kui Kaplinski oli koos Mulleriga, kui Muller Kaplinskisse jalamaid ülepeakaela armus. Alliksaar jättis Mulleri täiesti külmaks. Rähesoo käis seal, Raitviir käis seal, Kaburit ma nägin seal; ja võib-olla kõige olulisemad teatud mõttes on kaks tegelast: Mati Unt ja Rein Sepp. Kumbki absoluutselt eri tähenduses. Kui rääkida Mati Undist, siis ma tsiteeriksin siinkohal teda ennast: «Vaevalt saab kuidagi eksaktselt mõõta seda intuitiivselt tabatavat hoiakut, mis alati on õhus, mida

tunnevad kõik ja mis määrab kõik.» Just seda, mis määrab kõik ja mis õhus on, seda intuiitiivselt tabatavat tabab Eestimaal kõige paremini Mati Unt ise. Mitte keegi ei taba seda täpsemalt, mitte keegi ei ole kunagi asja südames täpsemalt kui Mati Unt. Tema tunneb alati selle ära, mis määrab, mis sel hetkel määrab ja mis sel hetkel on oluline. Nii et ma võiksin isegi ütelda niimoodi: ütlege mulle, kes on Mati Undi sõber, ja ma ütlen teile, kes sel hetkel määrab kõik. Mati Unt on indikaator. Tookord aga käis ta seal. Ja teine, kes oli oluline, see on Rein Sepp. Sellepärast, et Rein Sepp oli tema õpetaja. Temast rääkis Alliksaar alati väga suure aukartuse ja isegi hardumusega. Ja kui natuke lähemalt vaadata tema tekste ja võrrelda Rein Sepa tekstidega, siis on näha, kui palju ta on Rein Sepa käest võtnud: isegi keel ja sõnavara on väga tugevalt Rein Sepa oma.

Ja lõpuks mõne sõnaga kriisist. Nähtavasti mingisugune, nagu öeldakse, loominguline kriis temal tekkis. Mina ei pannud seda tähele. Aga see tuli välja, kui ta pani kokku oma kogu «Sarapuusaludes». Ta ütles mulle niimoodi: «Ma ei saa siia panna ei «Prelüüdi» ega «Mängib masti», sest mida ma panen siis oma järgmisse kogusse. Niisuguseid ma enam ei kirjuta. Kui ma tahan veel ühte kogu avaldada, siis ma pean selle jaoks midagi tagavaraks hoidma. Muidu on järgmised kogud esimese kõrval nõrgad ja neid on piinlik välja anda.» Ja siis ma saingi aru, et need võimalikud maailmad, milles me viibisime, olid nagu hallimaks läinud, nad ei olnud enam nii mitmekesised, nüüd kirjutas ta selliseid luuletusi nagu «Nukuhukk», «Sa lahkusid kui tõusis kuu». Ja kui ta neid luges, siis ta luges neid alati ette vabandava ilmega ja enne, kui ma sain midagi ütelda, hakkas ta seletama, mida nad tähendavad, ja ta tundis ennast millegipärast halvasti. Aga mis puutub sellesse maailmade tuhmumisse, siis see ei olnud tõepoolest mitte maailmade kriis, see oli vormi kriis, sest niipea kui ta äkki leidis uue võimaluse ja hakkas kirjutama näidendeid, elustusid need maailmad

uuesti, absoluutselt kõik maailmad, välja arvatud muidugi see üks maailm, see jäigi tuhniks — see aktuaalne maailm, kus ta ei jõudnudki kirjutada enam neid nelja näidendit, mida ta mulle jutustas, mis olid tal peas valmis.

LUULET

Artur Alliksaar

AHTUMINE

Liig kaugele me ükskord laiusime,
nüüd ööd me valgumise rannatavad.
Neis lahustub me naeratuse ime
ja müüdid, kõrbi üle mannatavad.

Ma unustasin armastuse nime,
kõik kaardid segi lõin ja rännukavad.
Ma paluksin, kuid keda? Önn on pime,
ja jumalad, need ise kannatavad.

Kolm tähte ainsaks tõeluseks jääb taeva.
Kolm laternat mu kummitustelaeva
küll valgustavad, kuid ei anna sooja.

Ja õnneveene, mis mind laulma vaevas,
et torm mus tormi taga ajas aeva,
nüüd lämbub eneses ja läheb looja.

JANUD

3.

Nüüd pean ma pihtima, et janus keen.
On kõik mu maskid lõpuks kistud katki.
Suur tulelõõm on iga poor ja veen.
Ei hullemini laastata või katkki.

On kõige siiram kõigest, mis ma teen,
et aplalt vaatan rõõmu lihtsaimatki.
Mu üksindussüsteem on ülipeen
ja -julm ja käskiv nagu mõni pattki.

Kesk meelte hädakella raudset tära
ei leia mugandust ja meelepära.
Kuiv puu küll olen, kuid ei võta tuld.

Ja kuidas kibelekski keelepära,
jääb mõttepeitu tunde aardesära.
Ma olen vaikselt õitest tühjuv muld.

4.

See on su janu — olla tühjaks joodud,
ja joobumine — jälle januneda.
Sa vaheldud ja muutud ühtesoodu,
ja otsid, ilma et sa teaksid, keda.

Sa oled lind, kes pilvedesse poodud,
ja ise iialgi ei aima seda,
et tema laul just selleks ongi loodud,
et vastu sünget surma sädeleda.

Luulet

On parem palju rüübata kui pisut,
sest kuskil lahtub tugevaimgi uim
ja näod ja naerud pudenevad uttu.

Siis jälle madalikule end kisud,
kus kiretud on veed ja voolus tuim,
ja kaladki ei mõista sinu juttu.

6.

Kui lahkud, jäta küünal põlema.
Võib-olla veel kord naased majja sesse,
kui õõ on pime, uinunud on maa
ja vaikus väriseb su sammudesse,

ja nõnda õudselt õõnsaks jäänud sa
kui pühakoda, kus ei peeta messe,
ning iga uue rajakäänuga
uut vaeva immitseb su südamesse.

Kui kaua kõrbes kõndind omaette
näed karavane, palme, minarette,
tead, et su meeli võrgutab miraaž.

Kuid tõelusena haarad endapette
ja ruttu neelad õnne mõrkja sette
ja hetkeks sulle kuulubki oaas.

PILGUD PUNUVAD PÜÜNISEID

Kes suudaks elada, kui poleks salalootust,
et kuhugile välja jõuab laev,
kus avameri põlgab tuima hootust,
et õndsuseks saab valu, võiduks vaev?

Kes suudaks püsida, kui ta ei tajuks,
et teda toetab rabe, liikuv liiv?
Kas tunded kasvaksidki võimsaks rajuks,
kui kaduv iil ei oleks iga viiv?

Kes suudaks sirguda, kui poleks paisul tarju,
mis jäävad kõrgemaks kui püüdjaja peod?
Kes suudaks virguda, kui poleks kurba varju,
mis õhulisi ulmi maaga seob?

Kes suudaks uskuda, et pole valgust,
kui ööseti ta kuhugile kaob?
Eks pingsamini tõtta selle jalg just,
kes raske koorma õlgadele laob.

Mis moodi võiks see tunda ilu tõelust,
kes tunnetanud pole inetust
ja inimolemuse jõulist õelust,
mis sädeledeski on imemust?

Kui ööd ei oleks, ei me näeks siis tähti
ja meie maailm oleks pisk ja jääk.
Kas ongi mõtet hurjutada vähki,
et tema käik on tagurpidikäik?

Kes keset hullund vooge naerda jõuab,
see ennast mõõta tohib ajaga.
Kes palju saab, see veelgi rohkem nõuab,
et üha tungivamalt vajada.

**Kes suudaks surra, kui ta hing ei raueks
ja igatsus ei taluks taltumist?
Rand rebeneb ja tähed jäävad kaueks.
Retk kordub ammuunud algusist...**

INTERREGNUM

1.

**Et mitte ilguda irveks
või manduda masinaks,
pead Sina moonduma hirveks
ja mina Su vasikaks.**

**Just kõige tihedam tihnik
ja kõige tumedam tund
on see, mis me tundeid lihvib
tõeluseks tajuma und.**

**Et laulud hingest ei lahkuks,
et meeled ei küllastuks
on tarvis veel tuhandet kahtlust,
musttuhandet üllatust.**

**On tähtede valguses kümblus
täis õndsuse värelust
ja toidab meis ümbruse süngus
ürgmagusat ärevust.**

Kas igavik hetkis jääb kestma?
Kui pikk on see kütkestav tött?
Meist samblasoo nalju teab vesta
ja kivimid koledat tött.

Loojanguüminas tüünes
algab kord klaperjah+
Kerkivad küttide küüned.
Tabab tapper meid kaht

Kuid õös jäävad kiirgama tuled
ja vete pääl veiklema
ja teistmoodi ulukeid tule!
me jälgedes seiklema.

Suur vaikus on põlistes puudes.
Vihm vallandub tibades.
Me jätkume vormides uutes.
Ei lõpe need igane*

2.

Küünalde vubin.
Mõtete kubin.
Kohiseb õö.
Küsin ja küsin,
ikka kas püsib
põrgumiljöö?

Hing on nii lidus.
Keegi mu sidus
paigale siin.
Kired on jahtund.
Unelmad lahtund.
Hilisuuspiin.

Luulet

**Kusagil särab,
näljaselt järab
pilv-konti kuu.
Hirmsam kui hullus
lokkama rullus
vaikuse puu.**

**Sügavalt mälust
tormavad sälud,
lakkadeks leek.
Tallavad hinge,
läidavad pinge
jubedad leed.**

**Kergemaks halaks,
vabamaks valaks
südamenõu,
ammu kuid pihiks,
kurbades sihiks
kaotasin jõu.**

**Kellelt ma paluks
võluvaks valuks
et ta mus keeks,
ülevat kaassüüd,
et ta mu taas nüüd
januseks teeks?**

**Mille ma paotan,
selle ma kaotan
raskena käest.
Kõrguste hinda
mõistma ei minda
laskudes mäest.**

Pimenev tuba
vahedat nuga
torkama seab.
Lange siis juba,
löika, ma luban,
läbi mu pea!

Küünlad on lõppel.
Mõtted on võppel.
Õõ suleb laud.
Rahutus voogab
paisuva hooga,
kalk nagu raud.

3.

Kindlalt ja ägedalt eitame
harraste lootuste väsi
ja et ehk homme ei leita me
mõtete elavat säsi.

Kuid mida huultega jaatame,
hing seda enam ei usu.
Pärani silmi me vaatame,
kuidas me aateist saab rusu.

Kuhu küll võiksime peita me
murede pidevat paljust,
kuhu ta võiksime heita me
maha kesk videvat haljust?

Taevata, mereta, maata me
hälbime igauks endas.
Kas saame pilguga saata me
seda, mis minema lendas!

**PÄEVAD PÕLEVAD KUI PIRRUD.
AGA MÕTTEID JÄÄB
(Katkend)**

**Kellele küll anti pihku
otsad me elude heidest?
Tunned ehk kadumiskihku?
Ehmud ehk eneseleidest?**

**Kellele, kellele marju
kasvatas maitsvaks su palu?
Tõmbudes rõõmude varju,
vargsi sind varitseb valu...**

**Igatsus, see on nii pinev.
Iga ta tund on kui taplus.
Hea on see kalliksminev
elamisapluse vaprus!**

**Nälgiija kalu ei adu
õhtusse uppunud noodas.
Tähtki ei tähista radu
lopsakalt sumedais soodes.**

**Ei ole tuulel aru,
ei ole mullal häält.
Tuulest peab saama maru!
Valgus variseb vete päält.**

**Kusagil küürus on hütid.
Samblasse kasvavad lõukad.
Kusagil hiilivad kütid.
Keegi su taaruma tõukab.**

Pilvede pilgete alla
kerkivad kivised muulid.
Huulilt ei pääse valla
sõnade hõbekuulid.

Vaihtub Maarjamaa ohe.
Kohiseb vesipüks.
Haihtub saar ja sa kohe
oled taas merega igiüks.

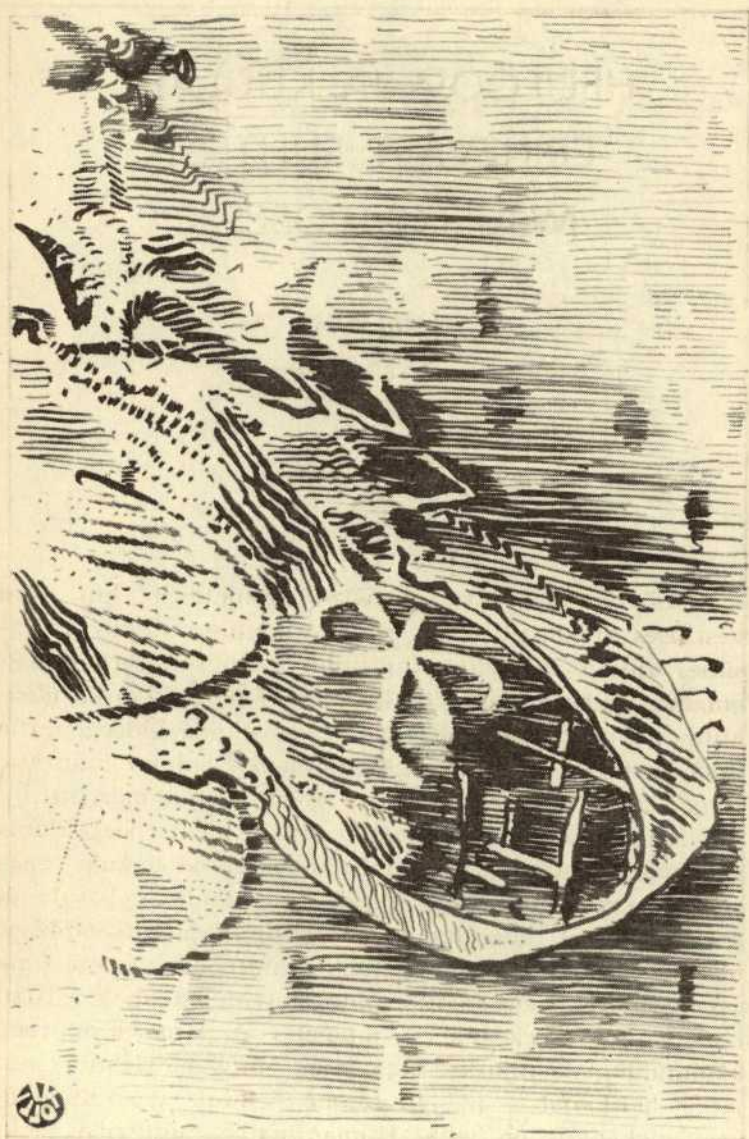
NÕIARINGIS

3.

Keda jälitab rajude peks,
see peab tuld peitma pihus.
Valgus tiheneb valudeks,
raskelt tiineneb hinges ja ihus.

Jää lebama, lummatud lind,
suure ootuse alla,
et võiks vaikusest väsinud rind
sissepoole end viimati pursata valla.

Luuletused Kirjandusmuuseumi
käsikirjade osakonnast

KURJA ILMA MÄRGID II

HELILOOJA JA KUULAJA ERINEVAST SUHTEST MUUSIKATEOSESSE

Jaan Ross

Mäletan hästi ühe tuttava hämmeldust, kui kord vestluses tuli juttu sellest, et muusikaline lavateos (rääkisime küllap ooperist) liigendub tavaliselt arvukateks omaette väiksemateks «tükkideks», mida kõlbab ka üksikult ette kanda. Mu vestluspartner, muide üldsegi mitte ilma muusikalise kogemusega inimene, polnud kuulmise järgi osanud sellise liigenduse võimalikkust märgata.

Kirjeldatud vahejuhtumus peaks hästi peegelduma see, kuidas kuulaja suhe muusikateosega on sootuks teistsugune kui teose loojal. Võiks isegi öelda, helilooja ja kuulaja vahel haigutab lõhe, mida sajabrotsendiliselt ületada ei õnnestu vist kunagi. Kui tahaksime maailma asjade suhtes omaks võtta kunagi levinud tehnokraatliku hoiaku, siis ütleksime, et muusika kuulamisel on tegu kommunikatsiooniprotsessiga, kus informatsiooni andjat — heliloojat — ja selle saajat — kuulajat — ühendavas sidekanalis on lekk. Humanitaarse mõtteviisi jaoks tundub muusikakuulamise taandamine pelgale infovahetusele maailmapildi vaesestamisena, ja kindlasti õigusega. Muidugi on helilooja tegevus tohutult paljutahulisem

Erinevast suhtest muusikateosesse

ning teinekord tekib kahtlus, kas helilooming üldse ongi orienteeritud eelkõige kuulajale: sellele võiksid viidata näiteks J. S. Bachi «Fuugakunsti» mitmekordsed kontrapunktid või ka Skrjabini hiljemate teoste kosmoloogiline taust.

Siiski võib informatsiooniteooriast pärit analoogia osutada kõlblikuks, kui jätame kõrvale muusikateose ontoloogilised aspektid ja keskendume teadlikult ainuüksi inimese kognitiivsetele võimetele muusikalisi struktuure tajuda ja lahti mõtestada (mille vastu eriti viimasel aastakümnel on suurt huvi tundnud tajupsühholoogia). Sel juhul võiksid meid huvitada näiteks järgmised küsimused: Mil määral langevad kokku kategooriad, milles mõtleb helilooja muusikat kirjutades, nendega, milles mõtleb kuulaja muusikat kuulates? Mil määral helilooja poolt muusikateosesse kodeeritud konstruktsioonipõhimõtted, või ka see, mida helilooja teosega «öelda tahab», üldse jõuab kuulajani? Kas kuulaja võime helilooja kavatsusi jälgida sõltub tema muusikalisest ettevalmistusest? Kui suurel määral peaks helilooja kuulaja muusikalist kogemust arvestama?

Üks kujukamaid näiteid helilooja ja kuulaja erineva suhte kohta muusikateosesse on seotud kompositsiooni-tehnikaga, mida tuntakse *dodekafoonia* ehk *kaksteisttoonitehnika* nime all. Selle tehnika väljamõtlejaks peetakse tavaliselt austria heliloojat Arnold Schönbergi, üht nn uusviini koolkonna kolmest liikmest. Kunsti puhul on autorsusega lood tihti keerulised. Ühes paljutsiteeritud kirjas Nicholas Slonimskyle 3. juunist 1937. a on Schönberg märkinud, et kaksteisttoonitehnika süünd pole seostatav ühegi kindla teosega, vaid on hajutatud teatava pikkusega loominguperioodi, alates «kas 1914. a detsembrist või 1915. a algusest, mil ma kavatsesin kirjutada sümfooniat, mis jäi hiljem lõpetamata. Selle sümfoonia skertso põhines kaheteistkümnest noodist koosneval teemal» (Slonimsky 1971: 1315—1316). Dodekafoonia sünnitusvalude lõppu märgivad Schönbergi arvates ta Viis

klaveripala op. 23. Teisalt on muusikateadlased dodekafooniliste põhimõtete jälgi leidnud teistegi, tõsi küll, mitte nii tuntud heliloojate enam-vähem samal ajal loodud teostes (Josef Matthias Hauer, J. Golyscheff).

Dodekafoonia põhiprintsiipe on esimesena kirjeldanud üks Schönbergi õpilasi Erwin Stein Viini ajakirja «Anbruch» 1924. a septembrinumbris. Kui Euroopa klassikalises muusikas on muusikateose helilise struktuuri põhialuseks tonaalsus — vähemalt osaliselt heli objektiivsetel füüsikalistel omadustel rajanev helirea astmete omavaheline hierarhiline suhestatus, siis dodekafoonilises muusikas peab Schönbergi ettekujutust mööda tonaalsust asendama seeria (siit tulenevalt nimetatakse dodekafooniast vahel ka serialismiks).¹ Ükski heli kaheteistkümnest ei tohi korduda enne, kui seeria tervikuna on kõlanud. Lisaks originaalkujule on seeriat võimalik teisendada kolmel viisil, mis väga sarnanevad polüfoonilise kontrapunkti ajastust pärit võtetele. Inversioon on seeria helikõrguslik peegelpilt. (Kui *Grundgestalt*'is esineb hüpe näiteks kvindi võrra üles, siis inversioonis kvindi võrra alla.) Seeria vähikäiku nimetatakse *retrogradus*'eks ja seeria kolmas teisendus ühendab inversiooni vähikäiguga.

Kas kuulaja taipab dodekafoonilist teost kuulates, mida muusikalise materjaliga tegelikult tehakse? Ja kas ta tajub seeriat ning selle modifikatsioone sarnaselt näiteks dominandi ja toonika suhtele tonaalses muusikas? Rein Laul on sellele vastanud: «Tonaalse muusika puhul on arenenud muusikalise tunnetusvõimega inimene suuteline muusikateose struktuuris tekkivaid intonatsioonilisi seoseid lahti mõtestama, /- - -/ serialismi puhul tuleb sellise võime olemasolus kahelda. /- - -/ Me ei ole harjunud tajuma temaatilist seost motiivi ja tema vähikäigu vahel, /- - -/ samuti pole me harjunud tajuma temaatilisi

¹ Seeriaks nimetatakse oktaavi piirides asuva kaheteistkümnest enharmoonilise heli (klaveril kõigi ühe oktaavi valgete ja mustade klahvide) helilooja poolt kindlaks määratud järjestust.

seoseid kahe sellise muusikalise fraasi vahel, mis koosnevad küll sarnastest intervallidest, kuid mille rütmika ja helikõrgus omavahel kokku ei lange» (Лайл 1969: 41—70).²

Kuid hiljutises teises artiklis näib vähemalt osaliselt leidvat kinnitust just see, mille võimalikkuses R. Laul kahtleb. C. L. Krumhansl, G. J. Sandell ja D. C. Sergeant on neid huvitavad küsimused sõnastanud järgmiselt. Esiteks, kas kuulaja on võimeline teadvustama seost seeria *Grundgestalt*'i ja selle modifikatsioonide — inversiooni, vähikäigu ja vähikäigus inversiooni vahel? Teiseks, kas kuulaja suudab ja tahab vältida teose kestel paratamatult tekkida võivaid tonaalseid seoseid, laadilisi tõmbe- ja tõukejõude? Nagu tihti selliste eksperimentide puhul, on nendele küsimustele saadud vastused kuulajati väga erinevad.³

Katsetest osa võtnud inimeste hulgas võis laias laastus eristada kahte rühma. Esimese puhul, kuhu kuulusid põhiliselt — kuid mitte eranditult — akadeemilise muusikalise haridusega inimesed, on vastus mõlemale autorite poolt seatud küsimusele üldjoontes jaatav. Osutub, et üks osa kuulajatest teadvustab enesele selgelt dodekafoonilise muusika põhiprintsiibi: kaheteistkümne heli täieliku omavahelise võrdsuse, mille puhul funktsionaalsed laadilised seosed mingit tähtsust ei oma. Teise rühma uuritud inimeste puhul leidis kinnitust R. Laulu poolt kirjeldatud suhe muusikalisesse materjali. Nad kuulasid ka dodekafoonilist muusikat lähtuvalt tonaalse muusika traditsioo-

² Mujal on R. Laul väitnud, et «dodekafoonilise struktuuri varjatus annab Schönbergile võimaluse kuulaja tähelepanu täielikuks isoleerimiseks muusikateoses peidus olevast loominguprotsessi tehnoloogilisest küljest. /- -/ Selle tagajärjel on kuulaja tähelepanu koondatud ainuüksi muusika emotsionaalsele küljele» (Лайл 1971: 10—11).

³ Kui võrdleme teineteisega kaht inimrühma — heliloojaid ja kuulajaid, siis (lisaks muidugi arvulisele vahele) erineb teine rühm esimesest eelkõige suurema erisugususe poolest. «Keskmine» kuulaja on abstraktsioon samavõrra, kui seda on «keskmine» ameeriklane, rootslane või eestlane.

nist ja nende jaoks olid vastused esitatud küsimustele järelikult negatiivsed. (Krumhansl, Sandell, Sergeant 1987.)

Siinkohal põhjalikumalt analüüsimate R. Lauulu ning C. L. Krumhansli ja ta kaasautorite arvamuse lahknemise võimalikke põhjusi osutame vaid, et R. Lauulu arvates muudab helilooja — kas teadlikult või mitte, on iseküsimus — dodekafoonilist teost kirjutades tihti kuulaja ülesande seeriat ära tunda lihtsamaks, andes viimasele teatavad temaatilised tunnusjooned, mis võivad väljenduda faktuuris, seeria intervallikas jne (Лайл 1971: 11) (näiteks kuus järjestikust meloodilist puhast kvinti Alban Bergi Viiulikontserdi alguses).

Dodekafoonilise muusika retseptiooniga seoses pakub huvi tõsiasi, et see kompositsioonitehnika on teatud perioodil (ja sealjuures mitte «suure terrori», vaid «suure sula» ajal) pälvinud N. Liidu ideoloogide raevuka hukkamõistu. Ei ole päris selge, kas niisuguse reaktsiooni kaksteisttoonika suhtes on tinginud selle muusika enda omadused (sest see tehnika on tõepoolest teataval määral mõistuspärane ning muusika akustilistest eeltingimustest irduv), Schönbergi pisut upsakad mõtteavaldused saksa muusika prioriteedi kohta või siis peasekretär Nikita Hruštšovi isiklik vastumeelsus, mis väljendub 1963. a 8. märtsist pärinevas mõtteavalduses: «Mõned noored heliloojad arvavad, et meloodial pole enam eluõigust ning et kogu senise muusikatraditsiooni peaks välja tõrjuma dodekafoonina. Tavaline inimene ei saa aru, mida see sõna tähendab, kuid ilmselt on tegu kakfoonia sünonüümiga. Niisugune kakfoonia on meile täiesti võõras ja sel rämpsul pole kohta meie ideoloogilise arsenalis hulgas (hüüded saalist: «Õige!»)» (tsit. ingliskeelse tõlke järgi teosest: Slonimsky 1971: 1379—1380). On vägagi tõenäoline, et just sellest mõtteavaldusest ajendatuna valmis 1970. a küllalt sünye kuulsusega vene muusikateadlase Juli Kremljovi uusviini koolkonnale pühendatud monograafia, kus Schönbergi, Bergi ja Weberni elu ja loo-

mingu iseloomustamisel on jõutud teinekord lausa ebasündsusteni. J. Kremljov süüdistab Webernit selles, et too «ei osalenud töölisliikumises ja täiesti võimalik, et oli selle suhtes ükskõikne» ning teeb edasi järelduse, et Weberni loomingu on «neuropaat, peaaegu hüsteerik kõige veidramal kombel ühendatud pedandiga, keda iseloomustavad väljamõeldud ja rangelt läbiviidud konstruktsioonid» (Кремлев 1970 : 107, 124).

Dodekafoonia pole muusikapraktikas muidugi mitte ainus näide selle kohta, kuidas teose struktuuriliste iseärasuste teadvustamine kuulaja poolt on võrdlemisi küsitava väärtusega. Teine selletaoline näide võiks puudutada muusikateose tonaalset plaani ehk erinevate helistike vahetõrke ühes ja samas teoses. Kindlasti ei kahtle ükski muusikalise kogemusega inimene, et see vahetõrke nii osasiseselt kui ka eri osade vahel pole juhuslik. On üldtuntud, et näiteks klassikalise sonaadivormi ekspositsioonis esineb peateema põhihelistikus ja kõrvalteema dominanthelistikus, repriis aga mõlemad nimetatud teemad põhihelistikus. Muusikalises vormiõpetuses vaadeldakse sellist helistike «lähendamist» kui omamoodi dramaturgilise konfliktide lahendamist, mis eelnevalt on esitamist leidnud ekspositsioonis ja arendust töötluses.

Kui sonaadivormi puhul on tegemist suhteliselt lähedal asuvate tonaalsete seostega, siis Mihhail Druskin on näidanud, et J. S. Bachi vokaalsümfooniliste suurteoste puhul on teose küllaltki kaugel asetsevate osade vahelised helistikulised seosed (mida Druskin nimetab tonaalseteks kaarteks) muusikalise vormimoodustuse seisukohast olulised. Ta kirjutab: «Komplitseeritud struktuuriga teostes on Bach tavaliselt välja pidanud tonaalses mõttes ühtse alguse ja lõpu, s. t. teos algab ja lõpeb samas (D-duur Jõuluoratoriumis) või ka paralleelses helistikus (h-moll missa ja *Trauerode*: h-mollist D-duuri). Passioonide mitmeplaaniline struktuur on heliloojat sundinud otsima tonaalse hüpoteksi teisi variante. /---/ Mat-teuse passiooni puhul on alg- ja lõpphelistiku suhe

ebatavaline: e-moll ja c-moll. «Põhihelistikuga» alustades lõpeb teos «kõrvalhelistikus». Johannese passioonis on lugu teisiti: alguse g-mollile vastandub Es-duur lõpus. Võime mõlemal juhul järelikult rääkida helistike tertsilisest suhtest ühtse «bemollide sfääri» raamides.» (Друскин 1976: 104—105.) Ja teisel: «Ühes tema varas-test kantaatidest (nr. 106, *Actus tragicus*) on rõhutatult välja toodud teose keskosa, mis väljendub ka modulatsioonilises plaanis (põhihelistik Es-duur, keskosa f-mollis)» (Друскин 1982: 214).

Seekord on tajupsühholoogid jällegi nõuks võtnud kontrollida, kas kuulaja ülalkirjeldatud tüüpi helistikulisi seoseid muusikateoses tõepoolest suudab jälgida. N. Cook on katseliselt püüdnud selgitada, kas kuulaja jaoks on mingit vahet, kui teos lõpeb samas helistikus, kus ta algas, võrreldes sellega, kui ei lõpe. Saadud vastus on pigem eitav. Selgub, et kuulaja on suuteline teadvustama helistikumuutusi keskeltläbi ühe minuti pikkuse lõigu jooksul ja järelikult peaks talle olema ükskõik, kas teos on tonaalselt suletud või mitte (Cook 1987).

Ometi peab nimetama mitmeid kaalutlusi, mille tõttu tajupsühholoogide saadud tulemusi liialt absolutiseerida ei maksaks. Kõigepealt tuleb arvesse kord juba nimetatud publiku erisugusus. Kui ka ühe rühma kuulajate jaoks võib mingi tulemus olla negatiivne, ei tähenda see, et teise, olgugi võib-olla väikese arvulisema seltskonna jaoks ei võiks sama tulemus olla positiivne. Teised võivad esimestega võrreldes olla suutelised tohutult rohkemaks (meenutagem Mozarti võimet ühekordse kuulamise põhjal kirjutada üles keeruline polüfooniline kooriteos). Edasi, tähelepanuväärne osa muusika mõjust inimesele võib olla alateadvuslik. (R. Laul: «Teatud muusikaliste väljendusvahendite toime /- - / jääb esimesel pilgul anonüümseks /- - / ja ühes sellega kuulaja psüühika alateadvuslikele kihtidele suunatuks» (Ляул 1987: 76). Ning lõpuks tasuks respektierida teoreetilise muusikalise mõtlemise immanentset loogikat. Kord jutuaajamises Mart Humalaga Jaan

Soonvaldi heliridade-teooria üle on Humal märkinud, et Soonvaldi teooriat võiks põhjendada tajumehhanisme täiesti kõrvale jättes ja lähtudes ainuüksi selle teooria loogilisusest ning sobivusest üldmuusikateaduslikku konteksti. Sama väidab N. Cook: «Olgugi et muusikateose helistikuline struktuur ei tarvitse iseenesest olla teadvustatav, võib tal olla oluline tähtsus teose struktuuri seisukohast. Arvatakse, et tonaalse muusika teooriat on kasulikum käsitada kui vahendit aru saamaks muusikateose struktuurist, mitte empiirilisel verifitseeritavate oletuste tegemiseks muusika mõju kohta kuulajale.» (1987: 197.)

Kui toodud näited põhiliselt illustreerisid mõnede helilooja jaoks oluliste muusikaliste struktuuride irrelevantsust kuulaja jaoks, siis sobib ehk vastukaaluks viidata ka ühele heliloojate seas levinud hoiakule muusikateadlaste suhtes. Nimelt tundub suur osa muusikateaduslikust analüüsist heliloojale tihti täiesti tarbetuna. Vene muusikainimeste seas on käibel järgmine anekdoot Šostakovitši ilmselt parima sõbra, muusikateadlase Ivan Sollertinski kohta. Üks helilooja seletab restoranis teisele, mis asi on muusikateadus. «Noh, sööme siin teiega karbonaadi. Kui aga meie hulgas viibiks Ivan Ivanovitš, siis ta kirjeldaks, kuidas teie vasakus käes olev kahvel tungib ovaalsesse lihatükki, parem käsi noaga liigub edasi-tagasi, nuga sealjuures tugevasti lihatüki vastu surudes. Seejärel tõuseb vasak käsi, suutäis kahvli otsas, suu juurde, viimane avaneb, sinna valgub sülg ja lõuad hakkavad tegema mälumisliigutusi.» Jne. Või tsiteerigem Rein Laulu, kes oma muusikaliste motiivide funktsiooni-muutustele pühendatud monograafias teravmeelselt märkib, et «küllap Mozart üllatunuks väga, kuuldes, et ta Jupiter-sümfoonia finaalis leiab aset ühe peamotiivi suur laskuv üldfunktsionaalne liitnihe» (Лайл 1987: 75—76), viidates seega kogu raamatus arendatud analüüsitehnika väärtuse küsitavusele, kui lähtuda helilooja mõttemallidest. Moraal siit peaks olema ilmne: paradigmat, mille

raamides mõtlevad helilooja, kuulaja ja muusikateadlane, ei kattu üksteisega. Millist nende hulgast eelistada, sõltub olukorrast.

Kirjandus

Cook, N. 1987. The Perception of Large-Scale Tonal Closure. — Music Perception, vol 5, no 2, pp 197—206

Krumhansl, C. L., G. J. Sandell, D. C. Sergeant 1987. The Perception of Tone Hierarchies and Mirror Forms in Twelve-Tone Serial Music. — Music Perception, vol 5, no 1, pp 31—78

Slonimsky, Nicholas 1971. Music since 1900. 4th ed. New York, Charles Scribner's Sons

Друскин, Михаил 1976. Пассионы и мессы И. С. Баха. Ленинград, Музыка

Друскин, Михаил 1982. Иоганн Себастьян Бах. Москва, Музыка

Кремлев, Юлий 1970. Очерки творчества и эстетики новой венской школы. Ленинград, Музыка

Лаул, Рейн 1969. О творческом методе А. Шенберга. — Вопросы теории и эстетики музыки. Вып 9. Ленинград, Музыка

Лаул, Рейн 1971. Стиль и композиционная техника А. Шенберга. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ленинград

Лаул, Рейн 1987. Мотив и музыкальное формообразование. Ленинград, Музыка

VAIMUHAIGUSE MÜÜT

Alo Jüriloo, Vaino Vahing

HÜSTEERIA KUI KEEL/MÄNG

Võib öelda, et kui Cooper on läinud ajalukku radi-kaalsete eksperimentide läbivijana, Laing kui psühhiaater-filosoof ja hullumeelsuse poetiseerija, Basaglia kui vaimuhaiglate uste avaja, siis Szaszi mäletatakse ilmselt eelkõige hüsteeria teooria tõttu.

Eespool märkisime, et psühholoogia taassissetung psühhiaatriasse sai alguse hüsteeriast, XIX—XX sajandi vahetuse ühest keerulisemast psühhiaatrilisest probleemist. Nii näiteks loodi enne 1847. aastat umbes 50 hüsteeria teooriat (Семке 1988: 7), kuid ükski neist ei suutnud saavutada üldist tunnustust.

Suure pöörde hüsteeria mõistmisse tõi prantsuse neuroloog Charcot, kes mõistis seda autohüpnoosina ning saavutas oma «hüpnoositeatris» ka edu hüsteerikute ravimisel hüpnoosiga. Freud, vaimustatuna Charcot' tulemustest, lõi (koos Josef Breueriga) originaalse hüsteeria-kontseptsiooni, mis lähtus sellest, et hüsteerilised sümptoomid on põhjustatud psühhotraumeerivatest faktoritest (nn traumaatiline hüsteeria), ja seda eeskätt nn sünnipärastel neuropaatidel (Brenner 1957: 192). See oli juba

Algus eelmises numbris.

puhtalt psühholoogiline hüsteeria etioloogia teooria. Peale selle lisas Freud oma varasemate kliiniliste kogemuste alusel pideva ebahügieenilise seksuaalse praktika hüpoteesi (Brenner 1957 : 193).

Szasz uuris hüsteeriat vaimuhaiguse paradigmana (valides selle välja muu hulgas seetõttu, et tegemist oli probleemiga, mis köitis esimeste neuropsühhiaatrite, eeskätt aga Charcot' ja Freudi tähelepanu). Szasz läheneb hüsteeriale kui *nonverbaalse kommunikatsiooni* vormile, kus kasutatakse erilist märkide süsteemi; kui *reeglipärase käitumise* vormile, kus eriline tähendus on abituse, haiguse ja sunni reeglitel; kui *mängule*, mida iseloomustab domineerimine (kui lõppeesmärk), isiksuse kontroll ja pettumuse strateegia (Szasz 1961 : 8—9).

Kuigi kontseptsioon psühhiaatriast kui kommunikatsiooni analüüsist ei ole uus, on idee, et nn vaimuhaigused sarnanevad pigem keeltele kui kehalistele haigustele, seni vähe kõlapinda leidnud. Kujutlege vaid, ütleb Szasz, et hüsteeria probleem on palju lähedasem olukorrale, kus inimene räägib teile mõistetamatut keelt, kui olukorrale, kus tal on kehaline haigus. Me oleme harjunud uskuma, et haigustel on «põhjused», «kulg» ja «ravi». Kui aga inimene räägib meie emakeelest erinevat keelt, ei hakka me otsima sellise veidra lingvistilise käitumise «põhjust». Samuti on mõttetu ja viljatu otsida näiteks prantsuse keele rääkimise etioloogiat. Sellise käitumise mõistmiseks tuleb meil kasutada hoopis termineid «õppimine» ja «tähendus». Hüsteeria nagu keeltegi puhul võime vaid küsida, kuidas hüsteeriat õpiti ja mida hüsteeria tähendab. Sel viisil mõeldes käsitles Freud aastal 1900 unenägu kui keelt ja püüdis selgitada selle struktuuri ning tähendust. (Szasz 1961 : 11—12.)

Hüsteeria kui kommunikatsioon kehaliste märkide ja kaebuste abil kujutab endast Szaszi järgi märke kasutava käitumise erilist vormi, kommunikatsiooni, mida võib käsitada protokeelena, millel on kaks lähtekohta. Neist

Vaimuhaiguse müüt

esimene põhineb inimese kehalisel olemusel — inimese keha on haiguste subjektiks, mis avalduvad kehaliste märkide (nt paralüüs, kramp) ja aistingute (nt valu, kurnatus) vahendusel. Teine lähtekoht tuleneb kultuurilistest faktoritest, eeskätt ülemaailmsest kokkuleppest püüda haigete inimeste elu vähemalt ajutiseltki kergendada. Neid kahte põhilist tegurit loebki Szasz hüsteeria kui keele arengu põhjuseks. Hüsteeria pole seega midagi muud kui «haiguse keel», mida kasutatakse seetõttu, et ühtki teist keelt küllalt hästi ei osata, või seetõttu, et just see keel osutub eriti efektiivseks. (Szasz 1961 : 12.)

Hüsteeria puhul tegi Charcot võimalikuks kannatajail, keda sel ajal tavaliselt lihtsalt simulantideks kutsuti, olla haiged. Tema teeneks ei olnud seega inimeste vabaduste suurendamine, vaid pigem nende narkotiseerimine/trankvilliseerimine. Haige, kuigi jõuetu, on siiski rohkem või vähem täisväärtuslik ühiskonnaliige. Charcot' «teeneks» tuleb pidada simulantide «ülendamist» hüsteerikuteks, vaimuhaigeteks. (Szasz 1961 : 17.)

Hüsteerikutel oli märkimisväärne osakaal Freudi praksises, mille ta asutas nn närvihaiguste alal pärast naasmist Charcot' juurest Viini 1886. a. Nii Breuer kui Freud käsitlesid sel ajal hüsteeriat haigusena, mis on sarnane keha teiste füüsikalise-keemiliste häiretega (näiteks süüfilisega). Eripäraks pidasid nad hüsteeria puhul aga seda, et selle haiguse füüsikalise-keemiline baas on raskemini mõistetav, tollaegsete meetoditega raskemini kindlaks tehtav. Nende töödest jääb mulje, nagu oleksid nad oodanud iga hetk avastatavat hüsteeria füüsikalise-keemilist testi ning vastavat orgaanilist ravi. Ja seda koguni enne, kui avastati Wassermanni test (1906) ning tõestati progresseeruva paralüüsi süfiliitiline etioloogia. (Breueri ja Freudi «Etüüdid hüsteeriast» pärinevad aastast 1895.) Szasz märgib, et tol ajal olid psühholoogia ja psühhoanalüüs siiski teisejärgulise tähtsusega, loodusteaduste järel (Szasz 1961 : 75, 81), mis pole ka ime — oli ju loodusteadusliku mõtteviisi võidukäigu aeg.

Szasz vaatleb hüsteeriat kui transformatsiooni, tõlkimise tulemust. Tegemist on psüühiliste, isiklike probleemide tõlkimisega kehalisteks probleemideks ja vaevusteks, verbaalse (lingvistilise) keele muutmiseks kehaliseks (žestide) keeleks. Selline hüsteeria käsitlusviis pärineb algselt Freudilt, hiljem on seda arendanud Sullivan.

Oma teoorias hüsteeria ja keele vahekorra kohta Szasz Reichenbachile ning Aldrichile. Ta märgib, et looduses võivad olla märkideks absoluutselt kõik objektid. Tuleb eristada kolme liiki märke: osutavaid (näiteks suits osutab tulele), kujutavaid (näiteks inimese foto kujutab inimest) ja konventsionaalseid (näiteks sõnad, matemaatilised sümbolid). Szasz kinnitab, et kehaliste märkide keel koosneb kujutavat tüüpi märkidest, hüsteeriahoogu tuleb vaadelda tõelist, orgaanilist epileptilist hoogu kujutava märgina. (Szasz 1961 : 115—117.)

Kõnekeele koostises saab eristada mitmeid heterogeenseid keeli, mis moodustavad eri tasandeid. Kui madalaimaks astmeks on objektikeel, siis märgikeel moodustab juba esimese astme metakeele, veelgi kõrgemad astmed kujunevad aga uute märkide loomisest, mis tähistavad madalamate astmete märke. Selleks, et objektikeelest rääkida, tuleb meil kasutada märgikeelt. Kuna konventsionaalsed märgid on keele madalaimaks astmeks, ning märkide märgid metakeele esimeseks astmeks jne, siis konventsionaalseid märke tuleb pidada objektikeele algatasandi hulka kuuluvaiks. Kehalist keelt tulebki vaadelda protokeelena, kus «proto» tähendab madalaimat, varaseimat astet (Szasz 1961 : 118—119).

Teatud kujutavate kehaliste märkide asetamine keele loogilisse hierarhiasse on psühhiaatriliste probleemide formuleerimisel üsna olulise tähtsusega, kuna kommunikatsioon pole võimalik mitte ainult objekti- ja metakeele, vaid ka protokeele abil. Hüsteeriline sümptom nagu hüsteeriahoog või -paralüüs väljendab ja edastab sõnumit tavaliselt kindlale isikule. Nii võib paralüütiline käsi näiteks tähendada «ma olen selle käega kurja teinud ja

Vaimuhaiguse müüt

saanud selle eest karistada». Sageli on tüüpilise hüsteerilise kehalise märgi eesmärgiks edastada retsiptiendile sõnumit, mida võib väljendada järgmiselt: «ma olen abitu», «ma olen haige», «mulle on haiget tehtud» jne. «Retsipient», kellele sõnad on suunatud, ei pruugi olla konkreetne isik, vaid võib olla mõni vaimne objekt või vanemlik kujutus (s. o patsiendi *super-Ego*). Tekib aga küsimus, kas patsient (sõnumi saatja) teab, et ta osaleb kommunikatsioonis ning kas sõnumi saaja (arst, abikaasa jne) teab, et ta on kommunikatsiooni objektiks? Kui kumbki sellest teadlik pole, kas saab siis üldse rääkida kommunikatsioonist? (Szasz 1961 : 119, 127.)

Kuigi Freud pole neid küsimusi kunagi esitanud, on tal neile olemas mõned head vastused. Need vastused olid nii head, et varjutasid ära neid esile kutsunud küsimused, ja siin peitubki põhjus, miks neid küsimusi varem niiviisi ei formuleeritud. Freudi idee oli teha vahet kahe põhimõtteliselt erinevat tüüpi «täheenduse» (s. o teadvusliku ja mitteteadvusliku) vahel.

Szasz rõhutab, et järgides toodud ideid, ei väljenda nimetatud kehaline keel teadmist. Tuleb ju teha vahet teadmise ja informatsiooni vahel. Et mõista kehaliste märkide varjatud tähendust, on tarvis tõlkida protokeel tavalisse keelde. Sedasama mõtles Freud, kui ta rääkis mitteteadvusliku muutmisest või tõlkimisest teadvuslikuks. (Szasz 1961 : 120.)

Hüsteeriat uurides jõudis Freud klassikalise meditsiinilise probleemini, nimelt hüsteeria «etioloogia» probleemini, kui me aga vaatleme hüsteeriat keelena, muutub selle etioloogia selgitamine niisama mõttetuks nagu otsida matemaatika etioloogiat. Keelel on oma ajalugu, geograafiline levik, palju teisi omadusi, kuid ei ole olemas keele etioloogiat. (Szasz 1961 : 122.)

Kui inimesed tunnevad end võimetuna valitsema oma ümbruskonna objektide üle «normaalsete» mehhanismide abil (nagu tavaline kõne), siis võtavad nad kasutusele protokeele (nutt, kehalised märgid jne). Ehk teisiti: kui

inimese armastuse objekt ei «kuule» verbaalset kurtmist või palvet, siis on ta sunnitud (või vähemalt kiusatuses) kasutama kommunikatsiooniks kujutavaid kehalisi märke. Me oleme hakanud sellisest üldisest nähtusest, mis võib võtta mitmesuguseid vorme, rääkima kui «vaimuhaigusest». Tagajärjeks on see, et võetakse ära võimalus kasutada teatud kommunikatsiooniviise mitmesugustes kommunikatiivsetes või sotsiaalsetes situatsioonides ning selle asemele luuakse mitmesuguseid vaimuhaiguse tüüpe nagu «hüsteeria», «somatisatsioonireaktsioon», «hüpohondria», «skisofreenia» jne, millesse me isegi lõpuks uskuma hakkame. Kogu käitumishäirete ümbernimetamist simuleerimisest «hüsteeriaks» (ja «vaimuhaiguseks») võib mõista ei millegi muu kui lingvistilise pöördena, et kujundada uut tüüpi üldine tegevusorientatsioon. Charcot' poolt esimesena kasutusele võetud verbaalse muutuse eesmärk on mõjutada «hüsteerikutega» tegelevaid inimesi loobuma oma moraliseeriv-hukkamõistvast suhtumisest nendes ning kujundada selle asemele hoolitsev-heatähtlik vaherkord, nagu see esineb arsti ja patsiendi vahel. (Szasz 1961: 130, 132.)

Ajal, mil inimesed hakkasid tarvitama märke, said nad ka aimu vanemate ja laste vaheliste suhete olemusest ning võtsid oma eesmärkide saavutamise ühe viisina kasutusele lapselikkuse imiteerimise, põgenemise lapse rolli. Selles varases sotsiaalse arengu faasis olidki hüsteeria kujunemiseks vajalike tingimuste lätted. Seejuures oli oluliseks eeltingimuseks bioloogiliselt determineeritud ning sotsiaalselt teostatud reegel, et vanemad (või heal järjel olevad inimesed) hoolitsevad oma laste (või väetite ja jõuetute inimeste) eest; teiselt poolt oli määrav kõne ning sümbolisatsiooni teke, mis võimaldas inimese enesereflekteerimist ja -teadvustamist. Selles valguses on hüsteeria loominguiline, teatud mõttes isegi progressiivne akt, mitte võimetus või regressioon. On ju hüsteeria puhul tegemist sundmanöövriga, et mõjutada teisi enda vajadusi rahuldama. Jääb mulje, nagu patsient ütleks «Teie olete

Vaimuhaiguse müüt

mul käskinud olla vilets ja jõuetu — see on käituda rumalalt, kartlikult jne. Teie olete mulle lubanud, et hoolitsete minu eest. Siin ma nüüd olen, nagu te olete mind käskinud, nüüd on teie kord oma lubadust täita.» (Szasz 1961 : 192, 198.)

Rääkides hüsteeriast kui mängust, märgib Szasz, et interpersonaalsetes protsessides tuleb eristada kolme tüüpi ülemvõimu või kontrolli strateegiaid, milleks on sundimine, eneseabi (*self-help*) ja koöperatsioon. Neist viimane on mõistagi kõige keerulisem ning nõudlikum. Hüsteerik mängib Szaszi järgi mängu, milles on eba-võrdne segu sunni-, eneseabi ja koöperatiivseid strateegiaid; kuigi sunnimanöövrid domineerivad, ei puudu siiski ka eneseabi ja koöperatsiooni elemendid. Hüsteeriat on seega võimalik vaadelda kui heterogeensete väärtuste ja mängude kompositsiooni ja kompromissi. Selles on tema tugevus ja kasulikkus, ent ka tema nõrkus. (Szasz 1961 : 259—260.)

On võimalik eristada kolme üldist tüüpi mängu-konflikti. Esimest iseloomustab inimese võimetus unustada vanu reegleid või tema otsekohene soovimatus vana mängu mängimist hüljata. Tagajärjeks võib sel puhul olla keeldumine kõigist mängudest, mida mängivad teised — see on otsekui «streik» elamise vastu. Mitmesugused nn haiguslikud nähtused — simuleerimine, hüsteeria ja sõltuvusreaktsioonid — illustreerivad sellist «streiki» või mässu uute reeglite õppimise vajaduse vastu. Teist tüüpi mängukonflikt tähendab vanade reeglite ja eesmärkide tähtsamaks pidamist uute mängude juures, nt «transferatsioonineuroos», või «-reaktsioon», «neurootilise karakteri struktuur», võõrkeeles aksent jne. Mõlemal juhul kohtame käitumismustrit, mis koosneb erinevate, teatud määral vasturääkivategi mängude ühendamisest. Kolmandat tüüpi mängukonflikt, mis manifesteerub üldises pettumusreaktsioonis, areneb arusaamisest, et inimene ei saa mängida põhjendatud transtsendentaalset (Jumala antud) mängu. Paljudki reageerivad selle

mõistmiseni jõudmisel tundega, et sel juhul ei ole ükski mäng mängimist väärt. (Szasz 1961 : 308.)

Tees, et hüsteerilised või neurootilised sümptoomid on kompromissid, on üks psühhoanalüüsi nurgakive. Freud jõudis oma teooriat arendades kontseptsioonini, et neuroos kujuneb *Id*'i, *Ego* ja *super-Ego* vaheliste konfliktide tulemusena. Szasz aga vaatlleb hüsteeriat kui kompromissi eelnimetatud mängutuüpide vahel. Seejuures saavad erinevate mängude ehk vaimuhaiguste (hüsteeria, masohhismi, skisofreenia jne) mängureeglite degradatsioonid toimuda vaid niikaua, kuni patsiendi partner ning teised teda ümbritsevad inimesed mängivad sama mängu teiste reeglite järgi. Kui patsient ning tema suhtluskaaslased mängiksid ühesuguste reeglite järgi, kui suhted nende vahel oleksid sümmeetrilised, siis ei saaks vaimuhaigus tekkida ega areneda. (Szasz 1961 : 262, 290.)

PATUOINAD, PEREKOND JA VÄGIVALD

Esmapilgul näib, nagu oleks raske ümber lükata väidet «vaimuhaigete» isoleerimise vajalikkusest «vaimuselt tervete» kaitseks. Tegelikult pole see aga kuigi keeruline. Meditsiinilisest aspektist on «vaimuhaigus» metafoor; kui haigus tähendab füüsikalise-keemilist kõrvalekallet inimorganismi talitluses, siis funktsionaalsed vaimuhaigused pole üldse haigused; et «vaimuhaige» pole haige, ei ole ka meditsiinilist õigustust «kaitseks» selle «haige» eest. Moraalsest aspektist — vabas ühiskonnas on inimene oma keha ja isiksuse peremees, sundravi on aga samasugune moraalne ja poliitiline kallalekippumine isiksusele nagu orjapidamine. Ajalooliselt vaadates pole inimesi paigutatud vaimuhaiglatesse mitte seetõttu, et nad on «ohtlikud» või «vaimselt haiged», vaid seetõttu, et nad on ühiskonna **patuoinad**, sundhospitaliseerimine eksistentsis juba ammu enne «vaimuhaiguste» «ravi». Kirjanduses on sundhospitaliseerimist palju käsitletud, kusagilt aga pole võimalik leida väiteid, et sunniviisiline hospitaliseer-

Vaimuhaiguse müüt

rimine kaitseks ühiskonda või oleks patsiendi enda huvides. (Szasz 1970 : 115—119.)

Szasz toob võrdluseks suhtumise orjapidamisse Ameerika lõunaosariikides, kus orjade olemasolu oli niisama iseenesestmõistetav nagu vaimuhaigete olemasolu tänapäeval. Põhiline paralleel orja ja orjapidaja ning sunniviisiliselt hospitaliseeritu ja psühhiaatri vahel on selles, et mõlemal juhul defineerib viimane esimese sotsiaalset rolli ning surub ta sellesse jõu abil. On tähelepanuväärne, et kui enne kristlust võis orjaks sattuda iga inimene, siis kristluse võidukäigu tulemusena tekkis rahvastevaheline kokkulepe kristlasi orjadeks mitte võtta. Ameerika kolonialiseerimise ajaks peeti orjadeks kõlblikeks üksnes neegreid. Samuti tehakse ka tänapäeva psühhiaatrias vahet, keda võib vägisi vaimuhaiglasse suruda, keda mitte — vaeseid ja mõjuka ühiskondliku positsioonita isikuid võib, tähtsaid isikuid aga mitte (kui, siis teha seda anonüümselt). See kirjutamata reegel peegeldub kõigi vaimuhaiglate statistikas, kus väga harva leidub kõrgetel ametikohtadel olevaid isikuid ning kus põhimassi moodustavad alati madalamad sotsiaal-majanduslikud inimgrupid. Nende kahe staatuse arvuline suhe on sama ilmekas nagu orjapidajate ja orjade suhe. Nagu orjuse apoloogeetid väitsid, et neeger on orjana õnnelikum kui vaba mehena, väidavad ka sunniviisilise psühhiaatrilise hospitaliseerimise õigustajad, et vaimuhaigele on «tervislikum» (XX sajandi vaste XIX sajandi terminile «õnnelikum») olla psühhiaatriline vang kui vaba kodanik. (Szasz 1970 : 122—129.)

Isikliku või grupilise ülemvõimu säilitamiseks on vaja hoida rõhutuid teadmatuses nende tegelikust olukor-
rast. Olgu näiteks 1824. aastal Virginias vastu võetud seadus, mille järgi karistati v a b a d e neegrile lugema ja kirjutama õpetamise eest 50-dollarilise trahvi ja kahekuulise vanglakaristusega. Tänapäevalgi on nii, et kui enamikus USA vanglates on vangidel võimalik omandada keskkoolidiplomit, kirjutada raamatut, õppida kaubandust

või saada amatöörjuristik, siis vaimuhaiglates on see kõik võimatu. Sunnitöölisel on õigus võidelda oma «seaduslike õiguste» eest, kuid vaimuhaigel mitte. Nii nagu orjadel, pole ka sundhospitaliseerituil rohkem õigusi, kui neile arstidest peremeeste poolt loovutatakse. Et aga rõhumist ja alandust on ebageeldiv vaadata, siis varjatakse ning moonutatakse seda ühelt poolt rõhutute paigutamise ja spetsiaalsetesse piirkondadesse, laagritesse või haiglatesse, teiselt poolt kasutatakse selleks aga Wittgensteini järgi nn keelemänge. See tähendab, et kui orjapidajad kutsusid meesorje «elusinventariks», naisorje «aretajateks», nende lapsi «juurdekasvukuks» ja järelevaatajaid «ajajateks», siis psühhiaatrilise vangistuse kaitsjad nimetavad oma asutusi «haiglateks», nende elanikke «patsientideks», valvureid «arstideks», kohtuotsust «raviks» ja vabadusekaotust «patsientide huvide kaitsmiseks». (Szasz 1970 : 132—134.)

Orjapidamise ja institutsionaalse psühhiaatria majanduslik sarnasus on samuti ilmekas. Kui orjapidaja majanduslik võim põhines tema orjadel, siis institutsionaalse psühhiaatria võim põhineb sunniviisiliselt hospitaliseeritud inimestel. Nii nagu istanduseomaniku jõukus ja võim kasvasid maa ning orjade arvu suurenemisega, kasvab psühhiaatriabürokraadi sissetulek ja võim psühhiaatriasüsteemi ning patsientide arvu suurenemisega. Kuni rõhumise institutsioonil on riigi tingimusteta toetus, on ta võitmatu, ilma riikliku toetuseta aga laguneks see süsteem kiiresti. (Szasz 1970 : 137—138.)

Szasz rõhutab korduvalt, et ta ei ole mõistliku psühhiaatrilise praktika vastu. Psühhoanalüüs, individuaalne teraapia, grupiteraapia, perekonnateraapia, ravinõupidamised — kõik need ja paljud teised meetodid, mis psühhoteraapias on kasutusel või võivad veel kasutusele tulla, on vabas ja pluralistlikus ühiskonnas täiesti seaduspärased. Kuid neil pole kohta sotsiaalsetes situatsioonides, kus neid võib kasutada psühholoogilise pettuse ning sunni tööriistadena erimeelsete inimeste vastu. Kui inimene

Vaimuhaiguse müüt

soovib saada psühhoterapeutilist abi oma raha eest, olgu tal selleks kõik võimalused, kui inimene ei suuda seda endale aga rahapuuduse tõttu lubada, peab tal olema õigus seda abi tasuta saada või sellest keelduda. Ühiskond vajab spioone ja politseinikke, kuid selleks tööks ei pea kasutama psühhiaatreid ega psühholooge. (Szasz 1970 : 165—166.)

Gregory Zilboorg, toosama psühhoanalüütik, kes luges psühhiaatria allakäigu alguseks Griesingeri töid (Marx 1970 : 596), on väitnud, et keskajal nõiduses süüdistatud naised kannatasid tegelikult selle all, mida me tänapäeval nimetame hüsteeriaks. Samal ajal polnud muidugi mitte kõik nõiduses süüdistatud vaimselt haiged, kuid peaaegu kõiki vaimuhaigeid peeti keskajal nõidadeks, sortsideks või nõiutuiks. Nõiduse terminit kasutati keskajal isiklike ja sotsiaalsete probleemide varjamiseks ja «äraseletamiseks» samuti nagu tänapäeval vaimuhaiguse terminit (Szasz 1961 : 205). Tolleaegne teoloogiline mudel on lihtsalt asendunud tänapäevase meditsiinilise mudeliga. Inimkehade põletamine keskajal oli sümboolseks aktiks, mis pidi kinnitust tooma teoloogilistele mängureeglitele (keha on halb, aga hing hea; keha piinamine on kindlaim viis hinge õilistamiseks jne), kuid mille peamine eesmärk oli ühe mõjuka sotsiaalse müüdi kestmise tagamine. Sellest aspektist võib nõidade põletamist inkvisitsiooni ajal võrrelda konfiskeeritud viski hävitamisega keeluseaduse ajal. Mõlemal juhul väljendas seadus kõrgeid eetilisi «ideaale», mida enamik inimesi aga ei kavatse nudki järgida. Selle asemel katsusid nad seadusest kavalalt mööda hiilida ning leida **patuoinaid**, keda siis innukalt pahategudelt tabati ning keda karmi käega karistati. On selge, et mida suurem lõhe ettekirjutatud reeglite ja tegeliku sotsiaalse käitumise vahel, seda suurem on vajadus patuoinaste järele, keda ohverdada, säilitamiseks sotsiaalset müüti, et inimene elab vastavalt enda poolt deklareeritud eetilistele normidele. (Szasz 1961 : 209.)

Patuoinatüüpe on palju. Siia kuuluvad leeprahaiged,

nõiad, naised, juudid, neegrid, kommunistid, vaimuhaiged jne. Kõik patuoinateooriad väidavad, et ükskõik millist probleemi oleks võimalik lahendada, kui ainult saaks pahatahtliku rassi, inimese, haiguse vms kontrolli alla võtta, alla heita, kahjutuks teha või kõrvaldada. Jällegi on tegemist tüüpilise «panchrestoniga», «kõike-seletavaga», mis probleemi tegeliku lahendustee asemele pakub kahvatu pettekujutluse. (Szasz 1961: 209.)

Keskajal ei kuulutanud inimene ise end kunagi nõiaks, seda tegid alati teised, nõiatempu pealt näinud inimesed, kusjuures loomulikult oli palju raskem nõiaks kuulutada aadlikku kui vaest külanaist, kelle puhul piisas tihtipeale ühestainsastki tunnistajast. Seega erines nõia roll oluliselt haige rollist ja oli teatud mõttes sarnane tänapäeva patuoinaste — kurjategijate ja sundhospitaliseeritute rolliga. Ehk lühidalt: kui elu keskajal kujutas endast kolossaalset religioosset mängu, mille mängimisel oli nõiajaht küllalt oluliseks mehhanismiks, siis tänapäevases elus on sama tähtsal kohal vaimuhaigete otsimise ja leidmise mehhanism, mis hoiab ülal kaasaegset meditsiinilis-terapeutilist mängu. (Szasz 1961: 216—217.)

Endi keskel ringi vaadates võime igal sammul märgata, et need, kes teiste kaela peal istuvad, kasutavad viimaste allasurumiseks julmalt vägivalda (Basaglia 1972: 73). Cooper nimetabki just **vägivalda** kõigi psühhiaatriliste probleemide tuumaks. Me teame, et iga inimese vaba tegevus võib hävitada teise inimese vabaduse. Inimgrupid formeeruvad mõnda tõelisse või illusoorseesse välisesse ohtu suhtumise alusel, aga kui väline oht taandub, tuleb grupil, mis on otseselt või metafoorselt muutunud töotusega seotud grupiks, oma säilimise huvides luua uus hirmuallikas. See sekundaarne hirm, grupi vaba looming, on indutseeritud üldise vabaduse vägivalla poolt (Cooper 1967: 18).

Vägivald psühhiaatrias algab tulevase vaimuhaige perekonnast: selle inimese perekonnas, kelle saatuseks on

Vaimuhaiguse müüt

määratud skisofreenia, leiame omapärast ekstremismi. Isegi kõige triviaalsemad küsimused keerlevad seal vaimse tervise/hullumeelsuse, elu/surma vastandkategoorigiate ümber. Perekondlikud grupiseadused, mis ei reguleeri mitte ainult käitumist, vaid ka lubatavaid kogemusi, on hämmastamapanevad ja järeleandmatud. Sellise perekonna laps peab õppima tegema kõike nii, nagu teeb seda näiteks tema ema, kellest sõltub lapse vaimne ja füüsiline integratsioon. Last õpetatakse, et kui ta reegleid rikub, põhjustab ta nii perekonnagrupi lagunemise kui ka oma ema ja võib-olla teistegi perekonnaliikmete isikliku desintegratsiooni. Sel juhul, nagu on selgesti näidanud Laing ja Esterson, asetatakse laps progresseeruvalt kaitsetule positsioonile. Tema valik lõplikult kriitilises situatsioonis toimub täieliku alluvuse, oma vabaduse täieliku hülgamise, ning grupist lahkumise vahel, mis tooks aga kindlasti kaasa nende viha ja süüdistuse, kes ei taluks perekondlike sidemete lõhkumist, ja lõpuks üsna tõenäoliselt süüdistatava hullumajja sattumise (Cooper 1967: 25). Ehk, nagu ütleb Laing: «Paul, mõistes, et on surutud kasti, püüab sealt välja rabelda, on aga praktiliselt võimetu seda tegema, sest see **kast ongi tema jaoks kogu maailm**. Kui ta aga siiski saab aimu sellest kastist välja murdmise teest, satub ta hullumajja» (Laing 1961: 26). Oma perekonnateoorias võtab Laing kasutusele mõiste *neksuse-tüüpi perekond*, s. o potentsiaalselt skisofrenogeeniline perekond, mis säilitab oma kooseksisteerimise hirmu-, kahtlustus- ja süütunde, moraalse santaaži ning mitmete psüühilise surve ja terrori vormide abil (Руткевич 1985: 130).

Vaimuhaiglas on ühiskond osavalt loonud sotsiaalse struktuuri, mis paljudes aspektides kahekordistab patsiendi perekonna hulluksajavaid veidrusi. Vaimuhaiglas kohtab patsient psühhiaatreid, administraatoreid ja õdesid, kes on talle täievolilisteks emadeks, isadeks, vendadeks ja õdedeks, kes mängivad interpersonaalset mängu, mis oma reeglite intrigeerivusega meenutab liigagi tihti

sedasama mängu, mida ta kodus mängida ei suutnud. Jällegi on patsient valiku ees. Ta võib endale kindlaks jääda ning veeteerida oma elupäevade lõpuni psühho-kroonikute osakonnas või valida pendeldamise koduse põrgu ja sellele üsna sarnase põrgu — konventsionaalse psühhiaatrilise osakonna — vahel. Viimast aga peetakse tavaliselt tänapäeva psühhiaatria saavutuseks: skisofreenikud saavad haiglast välja vähem kui kolme kuuga, umbes pooled neist satuvad aga sinna tagasi vähem kui aasta jooksul. (Cooper 1967: 20—21.)

Cooper, olles ilmselt tuttav Kohuti *Self'i*-teooriaga, kirjutab, et ema ja laps moodustavad algselt bioloogiliselt ühtse üksuse, mis eksisteerib veel mõnda aega pärast lapse sündi. Siis, tänu ema retsiprooksetele tegudele, laguneb see ühisus kaheks omaette inimeseks, kes on võimelised tegutsema üheskoos ja üksteise jaoks. Seejärel alustab laps tegevust, mis ärritab ema kui teist inimest. See mõjustav tegevus kui isiksuse kujunemise algus tähendab lapse teistkordset sündimist, eksistentsiaalset ilmaletulekut, mis dialektiliselt ületab algselt organismilikku refleksitaset ning loob uue, sünteetilise organisatsioonitaseme. Kuid mitmesugustel põhjustel ei pruugi ema oma ülesannetega toime tulla ning selles mõttes on mõned, tegelikult aga üsnagi paljud inimesed jäänudki sündimata või on nende sünd olnud vaid varisündmus ja nad esindavad ainult üht inimeksistenti marginaalset vormi. Ema ülesandeks pole niisiis mitte ainult sünnitamine, vaid ka võimaluste loomine lapsele, et see võiks saada kellekski teiseks, omaette inimeseks. (Cooper 1967: 21.)

Mõnikord viib perekond lapse positsiooni, kus tema ainus võimalik tegevus interpersonaalses mängus seisneb vägivallas teiste inimeste vastu. «Laps», kes võib olla 20, 30, 40 või 50 aastat vana, võib enda esiletoomiseks olla agressiivne oma ema vastu, sest see võib olla tema ainus viis emast eralduda. Selle situatsiooni loogika on järgmine: «Kui ma löön sind, siis ma pole sina... Ma olen mina, sest ma löön sind... Sina oled sina, sest sind

Vaimuhaiguse müüt

lüües olen ma teine inimene... Sina oled teine inimene... Sina... Mina olen... Mina.» *Quod erat demonstrandum.* — Haiguslukku aga märgitakse, et haige käitumine oli veider, irratsionaalne ja põhjendamatult äge. Alles hiljuti on hakatud märkama, et perekond seab skisofreenikule pidevalt ette vasturääkivaid nõudmisi, mõnikord tehakse seda ka psühhiaatrikliinikus. Tuntud on analoogiline zen-budistlik situatsioon, milles inimene on fikseeritud positsiooni, kus iga tema vastus on juba ette valeks kuulutatud. Sellist situatsiooni ei saa lahendada ratsionaalselt ega analüütiliselt, ainuke võimalus sellest välja rabelemiseks on muuta oma eksistentsiaalset positsiooni. Kuid kui inimene püüab välja murda perekonna võltsist ratsionaalsusest, võtab ta endale riski, et teda võidakse hakata pidama irratsionaalseks. Võidakse koguni leida mõni «haigus», mis on teda sellise «hulluseni» viinud. (Cooper 1967: 22—24.)

Perekond «avastab» vaimuhaiguse selleks, et säilitada oma muutumatust. Meditsiin, mis on tundlik sotsiaalsete vajaduste suhtes, on omalt poolt loonud spetsiaalse distsipliini — psühhiaatria —, et kontseptualiseerida, formaliseerida, klassifitseerida ja ravida neid haigusi. Et haiguse olemasoluks on vaja leida sümptoome, siis valmistab patsiendi perekond nendest kiiresti hirmuäratava nimekirja. Skisofreeniliseks sümptomiks kõlbab kõik, mis teeb perekonna väljakannatamatult murelikuks oma kasvandiku kahtlaselt sõltumatu käitumise pärast. Sellised käitumuslikud märgid hõlmavad tavaliselt agressiooni, seksuaalseid häireid, igat liiki eneseõigustusi jne. «Haige» eemaldatakse seejärel mitmesuguste sotsiaalsete ja meditsiiniliste tegurite kaasabil perekonnast, kes mobiliseerib kõik oma ressursid kurtmisse/muretsemisse selle üle, mis häda neid ometi on tabanud. Inimese eemaletõukamisele järgneb selle negatiivse akti mittetunnistamine, s. t «haiget» peetakse endale või teistele kurja teinuks või arvatakse, et teda on kahjustanud tema sünnipärased nõrkused või haigus-

lik protsess, millega teistel pole pistmist mitte vähimalgi määral. Sellise kahekordse eituse teel varjab sotsiaalne grupp oma praksist iseenese eest. (Cooper 1967: 24—32.)

Perekonnad edastavad oma lastele sotsiaalset reaalsust. Kui see reaalsus kubiseb võõrandunud sotsiaalsetest normidest, siis antakse võõrandumine edasi ka lapsele ning kogetakse lõppkokkuvõttes võõrandumisena perekondlikes suhetes. Mõned kõige «lähedasemad» perekonnad ja «õnnelikumad» abielud on need, kus tegelikult valitsevad inimeste vahel ülimalt võõrandunud suhted. Võõrandumisest võib kõrvale hoida, teda ei pruugi tunnustada. Üks inimene võib võõranduda teise võõrandumise kaudu. Kui aga võõrandumist ei saa enam tunnustamata jätta, võib inimene oma piinavat segadusesolekut katsuda lödvendada psühhoatilise konstruktsiooni loomise teel. Näiteks võib ta öelda, et tema mõistust kontrollib mingi elektriline masin või tulnukad kosmosest. Sellised konstruktsioonid on aga suuresti perekondliku protsessi kehatuseks, millel on olulisuse illusioon, kuid mis tegelikult pole midagi muud kui perekonnaliikmete tegevuse võõrandunud vorm, mis otseselt domineerib psühhoatilise perekonnaliikme mõistuse üle. Metafoorsed tulnukad kosmosest võivad ülekantult tähendada ema, isa ja sugulasi, kes psühhoatilise patsiendiga ühe homimikusöögilaua ümber istuvad. Igapäevases elus me ajame tihti segi sõnasõnalise ning metafoorse. Kes tahab väita, et patsient on hull, sest kasutab metafoore? (Cooper 1967: 36—37.)

EBAHAIGED JA «VILLA 21»

«Antipsühhiaatrite» praktiliste sammude tutvustamisel tuleks ilmselt alustada Rosenhani eksperimendist aastast 1973, mis on üks eredamaid näiteid kaasaja institutsionaalse psühhiaatria võimeist ja võimetusest. Rosenhan kogus kaheksaliikmelise vabatahtlike grupi, milles oli viis meest ning kolm naist — kolm psühholoogi, üks

Vaimuhaiguse müüt

psühhiaater, üks pediaater, üks maaler, üks psühholoogiatudeng ja üks koduperenaine. Nende eesmärgiks oli vaimuhaiguse simuleerimise teel püüda pääseda mitmesse erinevasse psühhiaatriahaiglasse. Kõik vabatahtlikud olid eelnevalt läbinud ekspertiisi ning tunnistatud vaimselt täiesti terveks. Psühhiaatri vastuvõtul pidid nad kaebama kuulumishallutsinatsioon («hääli»), hakates seda kokkuleppe kohaselt pärast haiglasse paigutamist kohe eitama, samuti tuli väita end tundvat täiesti tervena. Seejärel pidid «haiged» midagi ette võtmata ootama haiglast väljakirjutamist.

Kuigi eksperiment toimus 12 USA psühhiaatriahaiglas, ei tekkinud ühelgi haiglatöötajal kordagi kahtlust patsientide haiguse olemasolus. Keskmiselt hoiti kõiki selle grupi liikmeid vaimuhaiglas 19 päeva (vahemikus 7—52 päeva), kõigile määrati ka medikamentoosne ravi — kokkuleppe järgi viskasid nad tabletid salaja minema (seda olevat teinud ka paljud haiged) ja kirjutati lõpuks välja diagnoosiga «skisofreenia remissioonifaasis». Väga tähendusrikas oli selles eksperimendis veel asjaolu, et 6 pseudohaige puhul, kes viibisid psühhiaatriahaiglas kokku 129 päeva, oli igapäevase kontakti kestvus personaliga keskmiselt vaid 7 minutit!

Järgnevalt võttis Rosenhan ette vastueksperimendi — ta tegi ühe vaimuhaigla personalile esimese eksperimendi tulemused teatavaks ning palus 133 haige kohta kirjutada, mida nad neist arvavad. Tulemused olid sellised: 41 patsienti tundusid olevat pseudohaiged vähemalt ühele personaliliikmele, 23 näisid olevat kahtlased ühele psühhiaatrile, 19 aga ühele psühhiaatrile ja veel ühele personaliliikmele. Tegelikult polnud Rosenhan sellesse haiglasse aga ühtki vabatahtlikku lähetanud... (Schipkowensky 1974 : 292—295; Семичев 1985 : 173.)

Ka Colin Blakemore, kirjutades psühhiaatriliste diagnooside piiride laialivalguvusest ning mitmetimõistetavusest, toob ära ühe katse kirjelduse, kus 200 lapsest, kellel üks psühhiaater oli diagnoosinud autismi, leidis

teine psühhiaater autismi vaid 33-l, 33-l diagnoosis lapsea skisofreeniat jne (Blakemore 1977 : 186).

Vaadelgem ka üht alternatiivse psühhiaatria järjekindlamat ja õnnestunumat eksperimenti, mille viis läbi David Cooper Londonis aastail 1962—1965. Sel ajal töötas Cooper suures Shenley vaimuhaiglas (kus oli umbes 2000 voodikohta), ja seal õnnestus tal organiseerida üks väike osakond — Villa 21 — oma ettekujutuste kohaselt. Esiteks pidas Cooper vastuvõetamatuks, et käitumishäiretega noorukid ja noored skisofreenikud oma esimese ägeda kriisiga viibisid osakondades, mille patsientide enamik oli psühhootilisi kriise juba korduvalt kogenud. Teiseks tuli arvestada uuringute vajadusi — see tähendas sobivate töögruppide loomist, mis oli võimatu üldosakonna ärevas ja inimprobleemidelt heterogeenses õhkkonnas. Kolmandaks oli tarvis luua väikse autonoomse üksuse prototüüp, mis oleks suuteline funktsioneerima ühiskonnas, suures elumajas, üldse väljaspool psühhiaatriainstitutsiooni konteksti (Cooper 1967 : 83—84). Selleks kasutas Cooper ära Maxwell Jonesi poolt esile tõstetud terapeutilise kommuuni ideed, lisaks pöörati suurt tähelepanu perekonna ning tööteraapiale.

Oma varasema psühhiaatrilise töö kogemustest rääkides märgib Cooper, et kui me soovime leida väljapääsu tänasest madalseisust psühhiaatrias, siis peame tunnustama inimtegelikkuse dialektilist kompleksust ja loobuma inimekäitumise ning -tajumise taandamisest teatud piiridesse. Meil tuleb otsida praktilise olulisemat momenti, iga inimeksistenti tahtelist tuuma, projekti, mille abil inimene end maailmas defineerib. See on aga alati olnud väga raskeks ülesandeks suures psühhiaatria haiglas ja on saavutatav vaid väikeses inimgrupis — kuni 40 inimest, mis funktsioneerib ilma kliiniliste ettekirjutuste ja eelarvamusteta, ilma jäiga, väljastpoolt kindlaksmääratud personali/patsientide hierarhiata ning gruppi kuuluvate inimeste perekondade täieliku ja aktiivse osavõtuga. (Cooper 1967 : 33.)

Vaimuhaiguse müüt

19 voodikohaga endisse insuliinravi osakonda valis Cooper noori mehi 15—30 eluaasta vahel, kellest kahelkolmel oli diagnoositud skisofreeniat, ülejäänuil aga noorukiea emotsionaalset kriisi või isiksuse häireid. Enamik neist viibis vaimuhaiglas esmakordselt. Osakonna personal komplekteeriti eeskätt noorematest õdedest ning püüti ära hoida nende sagedast vahetumist. Osakonnas töötas kolm arsti, neist igaüks 5—7 patsiendist koosneva terapeutilise grupiga (olgu märgitud, et varem oli Cooperil ravialuseid ligi 200). Aegamööda kujunes päevakava, kus hommikuti toimus umbes pooletunnine kommuuni koosolek, millest võtsid osa arst ja õde, päeval oli umbes 2,5-tunnine töögruppide kogunemine; igal grupil, mida juhatas arst või õde, oli oma tööprojekt, millest pikaajalisemad olid seotud ruumikujunduse ning mänguasjade valmistamisega. Peale selle toimusid vajaduse korral veel lühikesed päevased personali nõupidamised. Spontaansed töögrupid moodustusid aga mõne vaidlusküsimuse tõttu ükskõik millal, päeval või öösel, oli siis põhjuseks televiisori vaatamine või mõne patsiendi rahutu käitumine. (Cooper 1967 : 85—87.)

Kui ühe valvekorra personalil tekkis mõte anda päevatööde organiseerimine täielikult kommuuniliikmete kätte, võttis Cooper selle rõõmuga vastu. Kohe tehti mitmed ümberkorraldused. Nii näiteks hoiatati köögitöölisi, et kui toidukonteinerid tuuakse pesematult tagasi, pole neil mõtet kaevata, et personal oma tööd ei tee, nad pigem oodaku, kuni konteinerid ära pestakse. Kui inimesed süüa tahtsid, tuli neil ka konteinerid puhastada. Taolised otsused tehti kommuuni nõupidamisel kõigile selgeks.

Hoolimata paljudest selgitustest ja haigla juhtkonna näilisest nõustumisest eksperimendiga, olid järgnevad sündmused siiski üsna dramaatilised. Esialgu kasvasid prügimäed koridorides üha kõrgemaks ja kõrgemaks, söögitoa laud oli kaetud eelmiste päevade pesemata toidunõudega jne. Erilist õudust äratas selline korralagedus

kontrollkäikudele tulnud ametimeestes ning katse jätkumine osutus võimalikuks vaid seetõttu, et raske üleminekuperiood, mil personal organisatsioonilisi küsimusi enam ei lahendanud, kommuuni liikmetel polnud sellist harjumust aga veel välja kujunenud, ei kestnud kuigi kaua. (Cooper 1967: 92—93.)

Loobumine üldlevinud, kuid Cooperi järgi mõttetutest protseduuridest nagu hommikune äratus ja organiseeritud tööravi, nõudis samuti mitmeid tuliseid vaidlusi haigla juhtkonnaga. Lõpuks jõuti siiski kokkuleppele, et patsiendid võivad tõusta, millal tahavad, mis mõnel juhul tähendas küll nädalate kaupa voodis lebamist, kuid isikliku autonoomia kasv oli see-eest tuntav. Jõuti ka järeldusele, et ainus tõsiseltvõetav töö noortele meestele, kes osakonnas viibisid, on töö väljaspool haiglat, mida püütigi patsientidele organiseerida. Loobumine valgetest kitlitest ning ametlike paberite kirjutamise viimine miinimumini kõrvaldasid samuti oluliselt seisuslikke tõkkeid patsientide ja personali vahel. (Cooper 1967: 89—91.)

Oma osakonnas heitis Cooper kõrvale ka tavapärased raviskeemid, piirdudes neuroleptikumide või trankvillisaatorite väikeste doosidega. Ei kasutatud ühtki nn krambilavi meetodit ega teostatud psühhokirurgilisi operatsioone. Põhimõtteks oli, et medikamente määrati patsiendi ning tema kommuuni liikmete teadmisel ja heakskiidul (ravimikapi võtmeid hoidis personal siiski hoolikalt enda käes, nagu nõudis seadus).

Osakonna arstide põhitegevus seisnes eeskätt mahukas perekonnateraapias. Põhjalikult uuriti patsiendi lähemaid perekonnaliikmeid ning sugulasi, jälgiti patsienti ennast, kõik perekondlikud jutuajamised lindistati ning trükiti ümber. Vastavalt vajadusele võis perekonna uuring võtta aega 3—4 või ka 30—40 tundi, selle eesmärgiks oli kontrollitava situatsiooni loomine, kus perekonnaliikmed modifitseerisid oma suhteid üksteisega

Vaimuhaiguse müüt

sel viisil, et patsiendist perekonnaliige avastaks enda jaoks autonoomse tegevusala, kuna samal ajal teised perekonnaliikmed muutuksid «enesega vähem rahulolevaks». Teraapia ülesandeks oli õpetada patsienti eksisteerima sõltumatult oma perekonnast ja vaimuhaiglast, seejuures oli tüüpiline areng täielikust patsiendistaatusest alates haigla lähedal töötamise kaudu kuni elamiseni üüritoas ja viibimiseni patsientide koosolekul kord nädalas või üle nädala. Juhtus ka nii, et patsiendi staatuse omandas mõni teine perekonnaliige ja esialgne patsient-skisofreenik pöördus koju tagasi. Sellist transformatsiooni tuli enamasti ette «normaalsete» emade ning «skisofreeniliste» poegade puhul. (Cooper 1967 : 49.)

Seega näeme, et Cooper rakendas ka praktikas oma täiesti ebaloodusteaduslikke ideid skisofreenia olemusest ja ravist. Viimase eesmärgiks pidas ta patsientidele nende käitumise mõistetavaks tegemist, nende «skisofreenilise» enesetunde selgitamist nii vertikaalses kui horisontaalses ulatuses (vertikaalne hõlmab patsiendi arengut perekonnas, mis küünib tema vanemate lapsepõlveni, horisontaalne iseloomustab aga patsiendi interaktsioone teiste patsientide ja personaliga, osakonnaga, oma vanematega, kui ta neid kohtab või nädalalõppudel kodus käib). Cooperi eesmärgiks oli luua patsiendile võimalus enesemuutmise vajaduse tunnetamiseks ning abistada sellise inimliku konteksti loomisel, et ta leiaks õigustuse kommuuni liikmeks olemisele, mitte aga lihtsalt massiühiskonna vajadusele tema ajutiseks või pikaajaliseks elimineerimiseks. Cooper tähendab, et selleks pidid patsiendid lubama end tükki lammutada, desintegreerida ning vajama abi enese taaskokkupanemisel. (Cooper 1967 : 77—78.)

Siinkohal tekib muidugi küsimus Cooperi eksperimendi edukusest. Tulemuste võrdlev hindamine polegi aga antud juhul nii lihtne — põhineb ju tavapärane psühhiaatriline statistika hoopis teistsugustel lähtealustel. Ent siiski on olemas üks vastuvaidlematu psühhiaatrilise

«paranemise» kriteerium, nimelt taashospitaliseerimise tase ühe aasta jooksul pärast väljakirjutamist. Võrreldes oma tulemusi tollaegsete riiklike uuringute tulemustega, jõuab Cooper järeldusele, et kui riiklike vaimuhaiglate puhul satub ühe aasta jooksul haiglasse tagasi 43% patsientidest, siis tema eksperimendist oli neid keskmiselt 17%, mis on statistiliselt juba märkimisväärne vahe (Cooper 1967: 120). Asjaolu, et tänapäeval saavad skisofreenikud haiglast välja üsna kiiresti (keskmiselt 80 päevaga), on ainult probleemi üks külg, teine peitub aga selles, et enamik neist pöödub paratamatult tagasi samasse sotsiaalsesse konteksti, milles nad algselt murdusid — oma perekonda, ja see sunnib neid varem või hiljem vaimuhaiglasse naasma.

Cooperi eksperimendi tulemuseks on institutsionaalse muutuse piiride kindlaksmääramine, need piirid aga on tõesti väga kitsad isegi progressiivses vaimuhaiglas. Eksperimendi järelduseks on see, et kui selline osakond peaks edasi arenema, peab see areng toimuma väljaspool suure vaimuhaigla piire, samuti väljaspool perekondade maatriksit, kus peituvad patsiendi reaalsed probleemid (ning ka vastused neile) (Cooper 1967: 104).

Cooperi järgi peame taas hakkama vahet tegema ravimise (*curing*) ja tervendamise (*healing*) vahel. Kui «ravimine» tähendab patsiendi muutmist teistele (sealhulgas arstidele ja õdedele) rohkem vastuvõetavaks, et nad peaksid tema pärast vähem muretsema, siis «tervendamine» tähendab aidata inimesel end koguda, kui ta on teatud määral liimist lahti läinud (seejuures enneaegselt vahele segamata), töötamist kõigi perekonnaliikmetega, et nad õpiksid üksteist paremini mõistma ning rasketel hetkedel toetama. Psühhiaatrikliniku ülesandeks on olla pelgupaik, kuhu inimesed soovivad tulla kui põgenikud ning kus nad saavad autentset juhatust pääsemiseks invaliidistumise halastamatu protsessi eest, mis neid jahvatab väljaspool haiglat. (Cooper 1967: 108.)

LÖPPSÕNA

Kuigi Ronald D. Laing kirjutab, et meil kõigil tuleb jätkuvalt õppida unustama paljutki sellest, mida oleme õppinud, ja õppida õppima, et meid ei ole õpetatud (Laing 1973: 49), peame liigagi tihti kibedusega tõdema, et me õpime ajaloost, et me ajaloost ei õpi. Psühhiaatria ajaloost võime sellele tõdemusele rohkesti kinnitusi leida. John Gwilym Howells kirjutab koguni, et «modern-set» psühhiaatriat ei olegi olemas, peaaegu kõik tänapäevase psühhiaatriapraksise elemendid on tegelikult olemas olnud juba ammu. Nii olid araablased vaimuhaiglad olemas juba VIII sajandil, elektriravi (elektriangerjate asetamist pea peale) kasutas juba Scribonius Largus 46. aastal ravimatute peavalude puhul, mitmeid psühhotroopseid aineid tunti juba tuhandeid aastaid tagasi, grupiteraapiat praktiseerisid juba maiad, asteegid ja inkad, psühho-draamaga tegelesid Aristoteles, Asklepiades ja Celsius jne jne. *Psychosomatiatria* — psüühilise ja somaatilise meditsiini sfäärist koosnenud antiikmeditsiin — on oma terviklikkusest ja inimkesksusest ületamatuks saavutusseks tänaseni (Howells 1975: 12—14).

Psühhiaatria, mida Vispo nimetab meie aja paradigmaks (Vispo 1972), on kahtlemata kõige sotsiaalsem, filosoofilisem, ideoloogilisem, viimastel aastakümnetel ka kõige poliitilisem meditsiiniharu. Et tegemist on enam või vähem interdistsiplinaarse teadusharuga, on psühhiaatrias erineva ulatusega peegeldamist leidnud ka erinevad, tihti vastukäivadki filosoofilised ja sotsioloogilised kontseptsioonid. Lõhe maailma psühhiaatrite seas eksisteerib ka praegu nn pehme- ja kõvapealiste (*soft-headed* ja *tough-headed*) psühhiaatrite vahel — tänapäevased «psüühikud» ja «somaatikud» —, kes kasutavad üksteise iseloomustamisel selliseid märksõnu, nagu toodud tabelis (Akiskal, McKinney 1973: 370).

Et mõista, miks just 1960. aastatel kujunes nii tugev antipsühhiaatriline liikumine, mis saavutas kiiresti ula-

<p>soft-headed (heterogeenne grupp)</p>	<p>tough-headed (homogeenne grupp)</p>
<p>psühhosotsiaalne (adaptatsiooniline) mudel</p>	<p>mehaaniline (haiguste) mudel</p>
<p>«funktsionaalne» etioloogia</p>	<p>«orgaaniline» etioloogia</p>
<p>eksistentsiaalne («eluprobleemid»)</p>	<p>bioloogiline (neurofüsioloogiline, biokeemiline)</p>
<p>keskkond</p>	<p>pärilikkus</p>
<p>psühhoteraapia, sotsioteraapia, perekonnateraapia</p>	<p>farmakoteraapia, elekterkrampravi</p>
<p>väärtuskriteeriumid</p>	
<p>«lepinguline psühhiaatria»</p>	<p>«institutsionaalne psühhiaatria»</p>
<p>isiksus: «soe, humaanne»</p>	<p>isiksus: «jäik, külm»</p>
<p>«poliitiliselt liberaalne»</p>	<p>«poliitiliselt konservatiivne»</p>
<p>kliiniline</p>	<p>uurimuslik</p>
<p>«humaanne»</p>	<p>«teaduslik»</p>
<p>koolkonnad</p>	
<p>psühhoanalüütilised koolkonnad eksistentsiaalsed koolkonnad perekonnapsühhiaatria poliitiline psühhiaatria teised psühhoteraapia koolkonnad</p>	<p>bioloogiline psühhiaatria</p>

tusliku ühiskondliku vastukõla, piisab vaid järgnevate asjaolude meenutamisest. Esiteks oli tegemist kontra-kultuuri, hipide ja *establishmendi* vastu väljaastumise ajastuga. Teiseks toimus sel ajal USAs ja Inglismaal tõesti aktiivne «psühhiaatriseerumine» — psühhiaatrilise organisatsiooni ümberformeerimine ja laiendamine (vaimse tervise keskuste loomine) ning uue psühhiaatrilise seadusandluse vastuvõtmine. Kolmandaks oli uute psühhofarmakonide avastamise taustal tegemist bioloogilise psühhiaatria üha jätkuva pealetungiga psühhodünaamilisele psühhiaatriale ning psühhooanalüüsile, mis järkjärgult oma positsioone kaotasid. Neljandaks oli tegemist uute filosoofiliste mõtteviiside levimise ajaga, seejuures polnud Sartre'i 1960. aastal ilmunud «Dialektilise mõtlemise kriitika» siin mitte väikese tähendusega.

Sellisel foonil on «äärmiselt *soft-headed*» psühhiaatrite radikaalne väljaastumine vaimsete häiretega inimeste kaitseks (Laing muide ei räägi kunagi vaimu «haigustest»), ühiskonna liigse psühhiaatriseerumise ja puhtloodusteadusliku psühhiaatria vastu üsnagi seaduspärane. Ning nagu radikaalide puhul ikka, võime ka Szaszi, Cooperi, Laingi, Basaglia ning nende mõttekaaslaste töödest leida selliseid seisukohti, mis tänapäeva psühhiaatrias on leidnud juba üldist tunnustust, aga rohkesti ka seda, millega nõustuda ei saa. Olgu viimasel puhul näiteks kasvõi Szaszi veel 1985. aastal kirjapandud lause, et psühhiaatria pole meditsiin ega psühhiaatrid oma valgete kitlite tõttu veel arstid (Szasz 1985: 712).

Tänapäeval me näeme, et isegi tulevastel psühhooanalüütikutel tuleb üldiselt remedikaliseeruva psühhiaatria taustal (Langsley, Yager 1988: 469) eelkõige läbida täielik meditsiinikursus, sest selline õppimisviis on osutunud otstarbekaks. Vaid teooriat tundes on võimalik edukalt tegeleda metateooriaga, vaid orgaanilisi vaimseid häireid tundes on võimalik neid edukalt eristada mitteorgaanilistest. Vaid meditsiin suudab psühhooanalüütikuile õpetada terapeutilist optimismi, valmisolekut sisseela-

miseks patsiendi muredesse, kliinilist vastutustunnet oma patsiendi elu ja tervise eest (Abroms, Greenfield 1973: 13).

Samal ajal on ka selgunud, et nosoloogiline psühhiaatriline mudel (kuid ilma moraalse ja kasvatusliku mudelita), mis nagu psühhoanalüütilinegi mudel põhineb vaimsete häirete põhjuslikul determineeritusel ja nende põhjuste otsimisel, võib küll tagada parima võimaliku abi näiteks ägedate psühhooside korral, kuid ei pruugi olla optimaalseim mõnes teises psühhiaatrilises valdkonnas, näiteks neurooside puhul. Ehk nagu ütleb Szasz: «Halvatusmudel on rakendatav, kuid vaid ühena paljust.» (Szasz 1961: 91.) Ja lõpuks — vägivald on vägivald, hoolimata sellest, kuidas me seda seletame või põhjendame (Szasz 1987: 423). Siin peitubki põhjus, miks «ideaalsel», nn *even-headed* psühhiaatril, «tõelisel eklektikul» (Akiskal, McKinney 1973: 370), tuleb oma koostöös patsiendiga tunda ja toetuda mitmete, tihti vastukäivatenagi näivate psühhiaatriliste kontseptsioonide ja koguni argimõtlemisegi vaiadele (Bebbington 1977: 227). Popperi mädasoo-metafoor on siinjuures täiesti omal kohal — ainuüksi nosoloogilise või psühhoanalüütilise psühhiaatria vaiu tunnetatavuse sohu tagudes ei õnnestu meil kunagi põhjani jõuda, kasutades aga mitmeid vaiu — kui need ka põhjani ei ulata —, on võimalik ehitada korralikult pinnal püsiv *corpus psichiatriae*.

Kirjandus

Abroms, G. M., N. S. Greenfield 1973. A New Mental Health Profession. — *Psychiatry*, vol 36, no 1, pp 10–22

Aksikal, Hagop S., William T. McKinney 1973. *Psychiatry and pseudopsychiatry*. — *Archives of General Psychiatry*, vol 28, no 2, pp 367–373

Basaglia, Franco 1972. Kumous laitasmaailmassa. Helsinki, Tammi

Bebbington, P. E. 1977. *Psychiatry: Science, Meaning and Purpose*. — *British Journal of Psychiatry*, vol 130, pp 222–228

Brenner, C. 1957. *An Elementary Textbook of Psychoanalysis*. New York, Anchor

Vaimuhaiguse müüt

Blakemore, Colin 1977. *Mechanics of the Mind*. London, Cambridge University Press

Cooper, David 1967. *Psychiatry and Anti-Psychiatry*. London, Tavistock

Howells, John Gwilym 1975. *World History of Psychiatry*. New York, Brunner/Mazel

Laing, Ronald D. 1961. *Self and Others*. London, Pelican

Laing, Ronald D. 1973. *Perhesuhteiden politiikka*. Helsinki, Otava

Langsley, D. G., J. Yager 1988. *The Definition of a Psychiatrist: Eight Years Later*. — *American Journal of Psychiatry*, vol 145, no 4, pp 469—475

Marx, O. M. 1970. *What is the History of Psychiatry?* — *American Journal of Orthopsychiatry*, vol 40(4), no 7, pp 593—605

Schipkowensky, Nikola 1974. *Die Antipsychiatrie im Vergangenenheit und Gegenwart*. — *Fortschritte der Neurologie, Psychiatrie und ihrer Grenzgebiete*, Bd 42, S 291—311

Szasz, Thomas S. 1961. *The Myth of Mental Illness*. New York, Delta

Szasz, Thomas S. 1970. *Ideology and Insanity*. New York, Anchor

Szasz, Thomas S. 1985. *Psychiatry: Rhetoric and Reality*. — *The Lancet*, vol 11, no 8457, pp 711—712

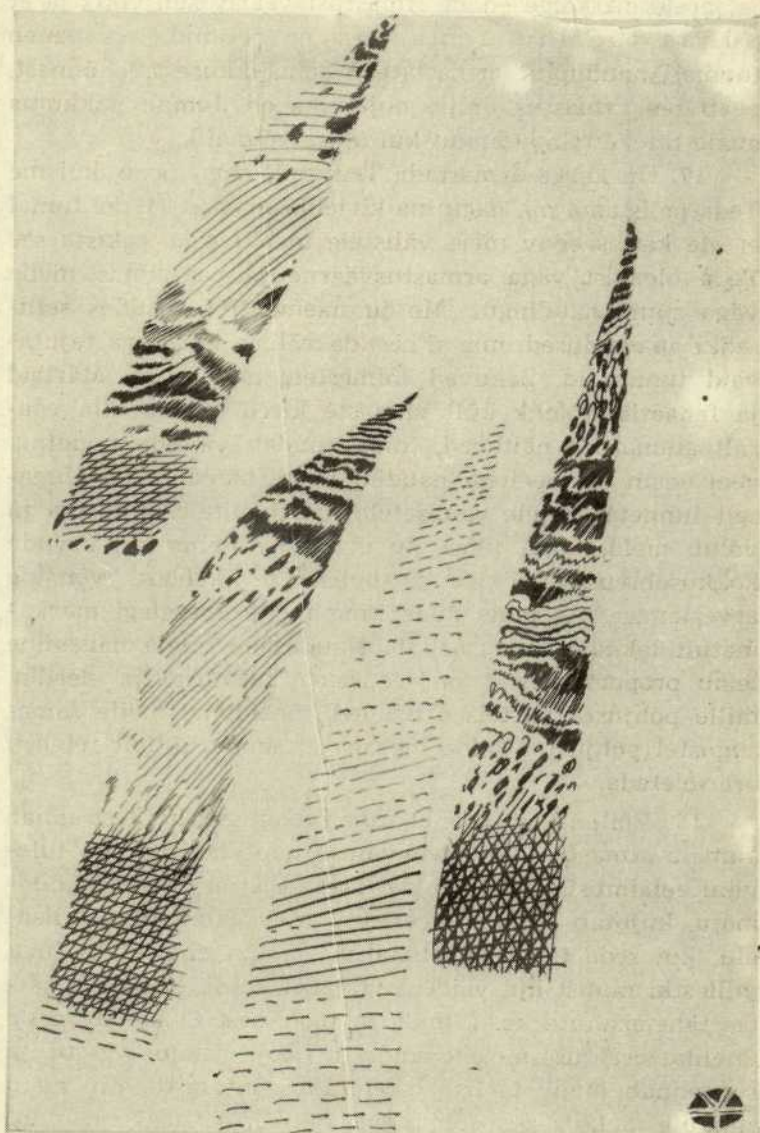
Szasz, Thomas S. 1987. *Justifying Coercion through Theology and Therapy*. — *The Evolution of Psychotherapy*. New York, pp 413—423

Vispo, R. H. 1972. *Psychiatry: Paradigm of Our Times*. — *The Psychiatric Quarterly*, vol 46, no 2, pp 208—219

Руткевич, Алексей 1985. *От Фрейда к Хайдеггеру*. Москва, Политиздат

Семичев, С. 1985. *Антипсихиатрическое движение, его современное состояние*. — *Медицина и идеология*. Москва, Медицина, с 170—185

Семке, Валентин 1988. *Исторические состояния*. Москва, Медицина

KURJA ILMA MÄRGID I

SPEKULEERIMAS LEIBNIZIGA

Toomas Kiho

ÜLDTEADAOLEVAT

Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz (sündinud 1. juulil 1646 Leipzgis — surnud 14. novembril 1716 Hannoveris) — kindlasti üks kõigi aegade helgemaid päid — on ikka ja jälle paelunud uurijate huvi. Tema entsüklopeedilised teadmised pea kõikidel teadusaladel on niihästi oma põhjalikkuse kui laiaulatuslikkusega pakunud imetlusainet juba enam kui kolmesaja aasta vältel. Ent, ja see on võib-olla veelgi olulisem, kõik omandatud teadmised teenivad Leibnizi juures eesmärki: olla osakeseks *süsteemis* maailmapildis. Just rangus, ratsionalism arutlustes, täpsuse ja täiuse taotlus igal (teadus)alal ning teisalt entsüklopeedilised teadmised ja kaasaegsete teadussaavutuste põhjalik tundmine, see on Leibniz.

Raske on leida valdkonda, kus tema poleks töötanud. Tänapäeval on üldteada Leibnizi objektiividealistic filosoofia, mis tal juba 40. eluaastateks enam-vähem süsteemsena välja oli kujunenud. Peamised tööd, milles see kokkuvõtlikku tutvustamist leidis, ilmusid küll alles 18. sajandi algul: «Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal» 1710, «Nouveaux essais sur l'entendement humain» 1704 ning nn «Monadoloogia» 1720.

Niisama üldtuntud on Leibniz ka diferentsiaal- ja integraalarvutuse loojana. Tema matemaatika-alased tööd «Nova methodus pro maximis et minimis» (1684) ja «De geometria recondita et analysi indivisibilium atque infinitorum» (1686), olles samaaegsed Isaac Newtoni analoogiliste resultaatidega, vallandasid kohe ka poleemika infinitesimaalarvutuse esmalooja üle. Newtoni ja Leibnizi vahel tekkisid vaidlused ja tülid prioriteedi ja plagiaadi küsimustes (Guhrauer 1846: 170—182, Fischer 1867: 163—167). Siiski panid kaks suurt teadlast sellealaste ja -aegsete töödega aluse matemaatilise analüüsi, tänapäevagi matemaatika keskse haru tekkimisele ja arengule; koolimatemaatikaski on määratud integraali arvutamise valem tuntud Newton-Leibnizi valemi nime all.

Vähem kui Leibnizit saksa klassikalise filosoofia eelkäijana ja diferentsiaal- ja integraalarvutuse loojana matemaatikas, tuntakse tema saavutusi teistel teadusaladel. Veendumaks, et tegemist on tõelise universalistiga, loetlegem: mehaanikas oli ta esimene, kes Descartes'i liikumise mõõdu mõiste parandas, tuues sisse elavjõu, s. o kineetilise energia mõiste; geoloogias esitas ta Maa arenemisloo idee; tema evolutsiooniidee on mõjutanud bioloogia arengut; filoloogias — keelte suguluse käsitus ja kriitika keelte religioosse geneesi kohta, lisaks ladina tähestiku tähtsustamine jm; psühholoogias hinnatakse tema ideed ebateadlikust psüühilisest elust ja selle arengust; ka oli ta põhjalik sinoloog jne jne. Ent oma doktori-töö kaitses Leibniz hoopis õigusteaduse alal — 1666. aastal komplitseeritud juriidilistest kaasustest (*De casibus perplexis*). Mainimata ei saa jätta ta teeneid loogikas — on ta ju üks loogika matematiseerijaid, loogilise arvutuse rajajaid, arvude kahendsüsteemi kasutusele võtja. Tema on välja pakkunud mitmed matemaatilised sümbolid: jagamis- (:) ja korrutusmärgi (·), integraali ja diferentsiaali tähistused jpm. Ta oli kirjavahetuses või isiklikult tuttav väga paljude oma aja suurmeestega, kuninglikust soost isikute, teadlaste ja poliitikutega. (Muuseas sai Pee-

Spekuleerimas Leibniziga

ter I just Leibnizilt, kes teatavasti oli Berliini Teaduste Akadeemia asutajaid ja selle esimene president, tõuke asutada Peterburi Teaduste Akadeemia (1724.) Poliitika alal unistas Leibniz Saksamaa ühendamisest, kogu Euroopa koostööst, sealhulgas teaduslikust. Ta töötas välja erilise «vabariigi» moodustamise plaani, et seda koostööd paremini korraldada. See oleks nimelt olnud territooriumita «vabariik», millel on kõik poliitilised õigused, rikkalik tehniline baas katsete sooritamiseks, raamatukogud, arhiivid, observatoorium, botaanikaaed jms.

Ei ole ime, et mees, kes on nii efekt(iiv)selt produktiivne, ka mitmesaja aasta taha särab.

LÜHIÜLEVAADE LEIBNIZI FILOSOOFIAST

Leibniz on oma filosoofiaga 17. sajandi mõtlemise lõpuleviijaks, kaasaja uusimad teadussaavutused on ta püüdnud ühendada oma filosoofilisse süsteemi. Gnoseoloogiliselt on Leibnizi filosoofia ratsionalistlik, pidades tõeste teadmiste allikaks loogilist mõtlemist, mõistust (vrd Leibnizi teksti «Dialog»). Sensualistlikke seisukohti propageerivat John Locke'i arvustas ta väga põhjalikult (Leibniz 1882).

Leibnizi filosoofia aluseks on idee: hing (vaim) ei ole mingi eriline, omaette substants, mille kõrval veel teine, talle vastandlik (materjalne) substants eksisteerib. Hing on ainus substants, mis on olemas. Tema on kogu tõe, kogu tõelisus, kogu reaalsus. Kõik olemine on hingeolemine (vaimuolemine), olemise mõiste pole midagi muud kui hingeolemise mõiste ja *vice versa*. Materia pole muud kui olemise pidurdus, takistus: monaadid (sellest omapärasest mõistest vt allpool) on kitsendatud olemused, sest nad on seotud mateeriaga. Materia on ainult hingede paljususe väljendus, ta näitab meile vaid, et mitte ainult üks hing, üks alge ei eksisteeri, vaid loendamatult palju hingi.

Benedictus Spinozaga võrreldes on Leibniz n-ö vastasmärgiline (Fischer 1867: 3—4). Vastupidiselt Spinozale, kelle järgi on vaid üksainus jumalik maailmasubstants (alge), millest kõik tuleb, on Leibnizil igal indiviidil oma väike aktiivne alge. Kus Spinoza lõpetab, sealt Leibniz alles alustab. Kui Spinozal suur on seostatud sisimaga ega saa väikeseta eksisteerida, siis Leibnizil on suur väikesest sõltumatu ja oma vabaduses tuleb sellest nähtavale (Fischer 1902: 4).

Leibnizi ratsionalistliku filosoofia eelkäijatena on nimetatud tervet rida filosoofe — 17. sajandi mõtlejatest Descartes'ist, Hobbesist ning Spinozast kuni Augustinuse, Platoni ja Demokritoseni —, otseseid mõjutusi või viiteid ometi leidmata. Samal ajal on Leibnizi meetod, mille aluseks on universaalsus ja filosoofiliste arutluste rangus, ning tema ratsionalism võlunud Hegelitki. Leibnizi filosoofial on ka otseseid järgijaid, nt selle propageerija ja populariseerijana tuntud Christian von Wolff, kes on ülistades lausunud: «Kogu Leibnizi kirjutatu tähtsus on nii suur, et selle valgust ning viimistletust ei ülista täiesti teenitult mitte ainult saksa, vaid kogu maailma õpetlased» (Wolf 1748: 2).

Filosoofilise süsteemi ülesehituse ranguse tagab Leibniz oma teooria ratsionalistliku, matemaatilisel täpse esitusega: teatud alprintsipiidest tuletatakse kogu süsteem, seejuures arutluste korrektsust säilitades. Ilmekaim näide sellisest esitusviisist on nn «Monadoloogia» (Leibnizil selle traktaadi pealkiri puudub), millest järgnevas juttu tuleb, vt Leibniz 1885: 607—623.

MONAADI MÕISTE

«*Monaad*, millest me siin räägime, ei ole midagi muud kui lihtne substants, mis keerulistes kuulub; lihtne, see tähendab ilma osadeta» (Leibniz 1885: 607). Sellise määratlusega algab Leibnizi traktaat monaadidest. See paarikümnele leheküljele mahtuv traktaat, mis ilmus

Spekuleerimas Leibniziga

alles pärast autori surma, on lühikokkuvõte Leibnizi filosoofiast.

Filosoofiliste arutluskäikude aluseks on teatud algprintsiibid. «Meie arutlused rajanevad kahel suurel printsiibil, *vasturääkivuse printsiibil*, mille alusel peame *valeks* seda, mis sisaldab vasturääkivust, ja *tõeks* seda, mis on valele vastandlik või vasturääkiv; ja *küllaldase aluse printsiibil*, mille alusel me märkame, et ükski nähtus ei saa olla tõeline või tegelik ega ükski väide tõene ilma küllaldase aluseta, miks nimelt asi nii on, aga mitte teisiti, kuigi need alused ei ole meile enamasti teada» (Leibniz 1885 : 612).

Tähtis on ka *võimalikkuse-tegelikkuse printsiiip*. Sellest printsiipest tuleneb üks Leibnizi tähtsamaid seisukohti, et tegelik maailm on vaid üks võimalikest, võimalikke maailmu on aga lõpmatult palju. «On lihtne näha, et pole mingisugust vasturääkivust selles, et asjad oleksid teistsugused.» (Фишер 1899 : 29.)

Ja veel *täiuslikkuse printsiiip*. Meie konkreetse maailma täiuslikkust peabki Leibniz selle eksisteerimise küllaldaseks aluseks. *Täielikkuse printsiiip* on tihedas seoses täiuslikkuse printsiibiga. Maailma täielikkuse all tuleb siinkohal mõista looduses eksisteerivate ka kõige keerulisemate organismide ja olendite vaheliste seoste täielikku korrastatust, s. t süsteemi. «Minimaalselt vahendeid maksimaalse resultaadi saavutamiseks» (Лейбниц 1982).

Leibnizi filosoofia meetodi juures on veel terve hulk printsiipe: üldine erinevusprintsiiip, eristamatute esemete identsuse printsiiip, pidevusprintsiiip, paremusele püüdlemise printsiiip jt.

On uuritud Leibnizi filosoofia kõiki aspekte: õpetust ajast ja ruumist, mõistuse- ja faktitõdedest, juhuslikkusest, paratamatusest ja vabadusest (vt nt Фишер 1899), moraalist, headusest ja kurjusest (vt nt Hostler 1975); paeluvaim ja omapäraseim on aga kahtlemata tema monaaditeooria — monadoloogia.

Leibniz ei ole küll mõiste *monaad* esmakasutaja filosoofia ajaloos, on aga ometi selle mõiste justkui monopoliseerinud. Antiikajal kasutasid Pythagoras ja tema järel Eukleides *monaadi* matemaatilise ühiku märkimiseks, seega olid arvud neile monaadide kogumid. Giordano Bruno mõistis termini *monaad* all ühekorruga nii füüsilisi kui psüühilisi tegelikkuse elemente, ühikuid. Leibnizi *monaadi*-definiitsioon, mis on käesoleva alajaotuse alguses ära toodud, lubab tema idealismiga ühendatuna mõista *monaadi* kui **aktiivset jagamatut vaimset alget**. Aktiivsus on monaadi sisemine printsiip — püüdlemine täiuslikkusele.

Maailm on Leibnizil üksikute, individuaalsete osakeste, monaadide lõputu süsteem. Tuleb eristada nähtumuste ja olemuste maailma.

Nähtumuste maailma moodustab kõik see, mis on meile nähtav: puud, majad, päike jne, ent ka näivused: optilised efektid jm. Olemuste maailma moodustavad aga monaadid. Materია, nähtumuste maailm on ainult vahend olemuste maailma, monaadide esitamiseks. «Vaid materia tumedal põhjal helendavad lõpmatute monaadide tähed, võta materia ära ja nad kaovad, see on piiramatu substantsi ainus valgus» (Feuerbach 1844).

Leibniz jagab nähtumused kolme kategooriasse:

1. Reaalsed, hästi põhjendatud nähtused.
2. Ebareaalsed kuhjumid ehk konglomeraadid.
3. Illusioonid.

Esimesele kategooriale vastavad olemuste maailmast üksikmonaadid või nende terviklikud ühendused. Näiteks loom või puupilbas. Ka inimkeha, mis on monaadi-dest kokku liidetud organism, mille keskseimaks monaadiks on inimese hing. Teisele kategooriale vastavad monaadide ebapüsivad ühendused, näiteks loomakari või puuhunnik. Viimase kategooria näideteks on unenäod, vikerkaar. Neile ei vasta olemuste maailmas isegi sellist ebapüsivat ühendust nagu konglomeraatide puhul.

Spekuleerimas Leibniziga

Ka monaade on igasugusel arenguastmel.

1. Alasti monaadid. Need on kõige alamad monaadid, neil puudub võime mõelda, puudub hing. Need on põhiliselt anorgaanilise looduse aluseks.

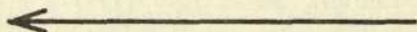
2. Hingemonaadid. Neil monaadidel eksisteerib kaemus, aistingud, nad on võimelised tundma, kuid neil puudub eneseteadvus.

3. Vaimumonaadid. Inimhinged, neil on aistimisvõime, võime mõelda, arutleda, neil eksisteerib teadvus.

4. Monaadide monaad, täielik täiuslikkus, Jumal. Kõiki monaade võib meie siseelu analoogia põhjal teatava kujuteldava olemusena ette kujutada.

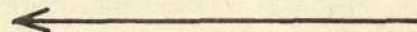
Toodud nelja arengutaseme vahel pole siiski jäiku piire: on väga palju vahepealseid astmeid. Seda kinnitab Leibnizi pidevusprintsip (*lex continuitatis*), mille kohaselt leidub kahe kui tahes lähedase asja vahepealne kolmas asi (asjade läheduse all on siin mõeldud nende lähedasi omadusi, sarnast kvaliteeti). Igor Narski piltlikustab: «Kui kõik maailmas esinevad esemed tinglikult sirgjoonele paigutada, nii et ainult erinevad esemed paikneksid erinevatel kohtadel, siis see printsip väidab, et kõigi esemete asendid sellel sirgel tulevad erinevad» (Narski 1976: 27).

Joonis 1

Toodud sirgega analoogilise võib joonistada ka monaadide kohta (Narski 1976: 65).

Joonis 2

See sirge on lõpmatu mõlemas suunas. Ja seda nimelt seetõttu, et pidevusprintsipi kohaselt saame kui tahes madalalt arenenud monaadist veelgi madalama leida ja ka vaimumonaadidest, inimhingedest, leidub kõrgemaid monaade. Seega puudub sel sirgel lõplik otspunkt, kui aga lõpmatust ennast otspunktina vaadelda, siis võime öelda, et just see lõpmatu otspunkt on Leibnizi Jumal, täielik täiuslikkus, millele alamad monaadid püüdleavad.

Monaade ei teki juurde ega hävine, üks monaad ei või saada teiseks. Monaade on lõpmatult palju. Nüüd on ka selge, et vaadeldaval monaadide sirgel ei ole tühi- mikke, ta on ühtlaselt, pidevalt monaadidega kaetud.

Kuivõrd Leibnizi järgi mingit monaadide vastas- tikust toimet olla ei saa (monaadil ei ole aknaid!), peab nende seose seletamiseks arvesse võtma, et kõigi monaa- dide muutumine toimub paralleelselt. See on aga võima- lik vaid juhul, kui monaadide vahel valitseb jumalik ettemääratud harmoonia. Vt ka Leibnizi teksti «Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal».

SPEKULATSIOONID MITMEMÕÖTELISTE RUUMIDEGA LEIBNIZI FILOSOOFIA ÜMBER

ESIMENE SPEKULATSIOON: ILLUSTRATSIOON MONADOLOOGIALE

Järgnevas on antud üks võimalus monaadide kujut- lemiseks, vahend monaaditeooria paremaks mõistmiseks. Siiski ei ole järgnev esitus kuidagi seotud Leibnizi aru- saamisega monaadide paiknemisest, pigem on siin tegu lihtsalt näitliku õppevahendiga.

Leibniz ise kirjutas 1712. aastal, et küsimus, kas monaadide süsteem moodustab mingi ruumilise konfigu- ratsiooni, on mõttetu. Mõtet pole tal just seetõttu, et ole- muste (monaadide) maailma moodustab vaim, mitte aga ruum ega aeg, mis on iseloomulikud nähtumuste maa- ilmale.

Järgnevas aga asetatakse monaadid just nimelt ruu- milistesse konfiguratsioonidesse. Seda tehakse asja pilt- likustamise huvides, et anda selge, süsteemne ülevaade monaaditeooriast, monaadide süsteemist.

Olles eelnevas tutvunud monaadi mõistega, on selge, et monaade võib metafüüsiliste ühikute, metafüüsiliste punktidenä käsitada. «Metafüüsilised» on nad just oma

Spekuleerimas Leibniziga

vaimsuse, tavamõttes ebamaisuse tõttu. Joonisel on aga sobiv kujutada monaadi punktina matemaatilises mõttes.

Kahtlemata ei saa joonestada ka täpseid matemaatilistest punktidest koosnevaid kujundeid (ringjooni, kolmnurki jms), punktidest enestest rääkimata. Leibniz kirjutab: «Ma ei mõista, kuidas on võimalik joonestada mingit täpset ringjoont?» (Ягодинский 1914), ning et «paberile joonistatud ringjoon ei ole tõeline ringjoon ja pole vajagi, piisab sellest, et meie teda ringjooneks peame» (Leibniz 1890 : 191).

Seega tuleb *punkti* all edaspidi mõista:

(a) monaadi, s. o metafüüsilist punkti,

(b) selle illustratsiooni, s. o matemaatilist punkti,

(c) selle illustratsiooni kujutist paberil, s. o graafilist punkti.

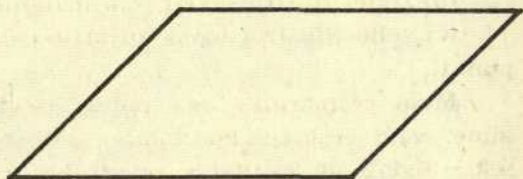
Meie eesmärgiks aga polegi eeskätt jooniste tegemine, vaid eeskirja koostamine selliste jooniste tegemiseks. Jooniseid kasutame ainult kui abivahendit, illustreerimaks seda illustratsiooni monaaditeooriale, mida tahame pakkuda.

Sirge. Esimeseks, algelisimaks monaadide kujutamise viisiks on kõigi monaadide sirge. Selline sirge on toodud joonisel 2. Sellele on paigutatud kõik monaadid vastavalt arengutasemele, alates alasti monaadidest kuni kõrgeimateni — vaimumonaadideni. Nagu juba eespool selgitatud, on see sirge mõlemas suunas lõpmatu ning selle parempoolses lõpmatus «otsas» on Jumal, täielik täiuslikkus, millele kõik monaadid püüdleavad. Võib jääda ekslik mulje, et kuigi monaadid kord peaksid oma «eesmärgile», s. o Jumalani jõudma, siis see sirge redutseerub ainsaks punktiks. Et aga ka see «eesmärk», sirge «otspunkt» on lõpmatu (s.t sirge), siis sellist punktiks koondumist ei toimu.

Tasand. Kõigi monaadide tasand on juba mõjusam illustratsioon. Sirge puhul oli siiski võimalik ainult üht teatud karakteristikut tarvitada, mille alusel monaade ritta panna (see on seotud ju sirge ühemõõtmelisusega),

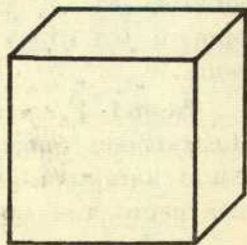
sellega kaasnevad raskused *à la* käärid-kivi-paber, kui on võimatu otsustada, mida millele eelistada. Antud juhul sedalaadi probleemi ei teki. Kõik monaadide arenguastmed hõlmavad ribalaadse ala (iga üksik monaad on muidugi punkt tasandil). Ka selline tasand tuleb lõpmatu igas suunas ning selle tasandi ühel äärel asub täielik täiuslikkus, mille poole kogu tasandil paiknevad monaadid püüdlevad. Loomulikult on see äär, millel paikneb Jumal — monaadide monaad —, ka ise lõpmatu tasand, sest igas suunas lõpmatu tasandi äär pole midagi muud kui lõpmatu tasand.

Joonis 3

Ruum. Kui tasandi puhul sai tarvitada ainult kaht karakteristikut, siis ruumis juba kolme. Täiesti analoogiliselt eelnenud illustratsioonidega tuleb siingi ruum lõpmatu, mille lael (kahtlemata on seegi lagi tegelikult ruum) asetseb Jumal, jumalik monaad, mille poole püüdlevad alamates kihtides olevad vaimu-, hinge- ning alasti monaadid. Kuid ei tohi unustada, et ka praegusel juhul ei saanud me monaadide tegeliku paiknemise skeemi, sest rääkida väljaspool aega ja ruumi paiknevate esemete ruumilistest suhetest on mõttetu! Ja eesmärk ei olegi rääkida monaadide paiknemisest, vaid hõlbustada ettekujutuse saamist monaadidest.

Joonis 4

n -mõõtmeline ruum. Paratamatult jääb ka ülalvaadeldud kolmemõõtmeline ruum ahtaks, kui tahame monaadide erinevate külgede ja omaduste kirjeldamiseks tarvitada rohkem kui kolme karakteristikut. Kui aga valime ruumi dimensiooni n oma äranägemisel, on ka erinevate karakteristikute arv, mida tahame kasutada, meie käsutuses. Mida suurem mõõde n valida, seda täpsema illustratsiooni saame Leibnizi monaaditeooriale, ent viimane, mida joonisel oskame kujutada, on $n=3$ (vt joonis 4). Selline n -mõõtmeline ruum on jällegi igas suunas lõpmatu ja ühel tema $n-1$ -mõõtmelisel serval (mis samuti on lõpmatu) on täieliku täiuslikkuse, Jumala asupaik. Oleme seega jõudnud parima illustratsioonini, mida sellist mõttekäiku kasutades monadoloogiale anda saab: kasvatagem parameetrit n lõpmatult ($n \rightarrow \infty$).

Huvitav on märkida, et toodud illustratsioon monaaditeooriale ja monaadide paigutamine mitmemõõtmelisse ruumi annab võimaluse mõista Jumala — monaadide monaadi — erilist lõpmatuslikku asendit, transtsendent-sust. Nimelt väidame ju, et monaadid moodustavad n -mõõtmelise ruumi (n on suvaline, kui tahes suur või väike naturaalarv), mis on igas suunas lõpmatu, Jumal on aga selle ruumi ots, serv, külg. Sellisel lõpmatul ruumil ei saa olla aga mingit väiksemamõõtmelist serva (nt $n-1$ -mõõtmelist) mujal kui vaid lõpmatuses, lõpmatult kaugel. Või — teine võimalus — «servaks» tuleb pidada n -mõõtmelist ruumi, kogu ruumi ennast. **Jumal on lõpmatu.** Sellisele tõdemusele oleme oma analüüsiga jõudnud. Ei saa jätta tähelepanu juhtimata asjaolule, et siinses spekulatsioonis kasutatud mitmemõõtmeliste ruumide analüüs, olgugi et Leibnizi monaadide jaoks *a priori* kõlbmatu — ei paikne ju need kui vaimsed ühikud ei ruumis ega ajas —, on osutunud võimeliseks andma järelduse Jumala lõpmatuslikkuse kohta. See on aga seesama, millele Leibniz ise jõuab teisi teid pidi (vt Leibnizi teksti «Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal», Leibniz 1885: 606). Niisiis võib nüüd, *a posteriori*,

toodud geomeetrilist monadoloogiat illustreerimiseks leibnizlikukski pidada: **ideaalsed monaadid ideaalsetes ruumides!** Ka on Leibniz kirjutanud: «*Transtsendentsete suuruste allikaks on seevastu lõpmatus, nii et transtsendentsuste geomeetria* (mille osaks on ka mõõdetav geomeetria) vastab *analüüsile*, mis pole midagi muud kui teadus lõpmatusest» (Leibniz 1908: 24—25).

TEINE SPEKULATSIOON: VIIEMÕÖTMELINE RUUM

Me elame kolmemõõtmelises maailmas, kolmedimensionaalset ruumi oskame hõlpsasti joonistada ning enesele ette kujutada, sest oleme sellega harjunud. Selgub aga, et ka nelja- ja koguni viiemõõtmelist ruumi on väga lihtne ette kujutada.

Olemuste maailma moodustab vaim, mitte ruum ega aeg; empiiriline ruum on nähtuste paiknemise kord ehk kooseksisteerimise suhe; empiiriline aeg on nende järgnemise kord ehk järgnevussuhe — sellised on Leibnizi vaated ajale ja ruumile. Ruum ja aeg eksisteerivad seega lahutamatu seotuna nähtumuste maailmaga ja on ühes nendega «hästi põhjendatud» (Leibniz 1890: 564).

Nähtumuste kooseksisteerimise suhtel on kolm mõõdet, kolm ruumikoordinaati x , y , z . Nähtuste järgnevussuhtel aga üks mõõde, ajakoordinaat t .

Järgnevas püüame Leibnizi filosoofia valgusel, lähtudes iseäranis tema võimalikkuse-tegelikkuse printsibiist, ning empiirilise ruumi ja aja kaudu anda mooduse, kuidas viiemõõtmelist ruumi enesele ette kujutada.

Mõttekäik on iseenesest lihtne. Kujutlegem reaalselt maailma (Leibnizi mõttes nähtumuste maailma) praegusel ajahetkel, siis sedasama mingil teisel hetkel (näiteks minuti pärast), siis kolmandal (näiteks saja aasta eest) jne. Püüdes seda teha igal ajahetkel ja ühendades seejärel

Spekuleerimas Leibniziga

need kujutlused, täpsemalt: integreerides need nähtumuste maailma hetkeseisud, saame ühe konkreetse neljamõõtmelise ruumi. Seda ruumi võib pidada maailma ajalooks, kuid selliseks ajalooks, mis sisaldab eneses ka tulevikku. Seega pole neljamõõtmelist ruumi sugugi raske ette kujutada. Antud neljamõõtmeline ruum, meie maailma ajalugu on iseloomustatav nelja koordinaadiga x, y, z, t , kolme klassikalise ruumi- ja ühe ajamõõtmeaga.

Ent meie konkreetne maailm, sisaldades eneses nii olnut kui tulevat, on Leibnizi võimalikkuse-tegelikkuse printsiibi kohaselt (vt eespool) vaid üks võimalikest maailmadest. Võimalikke maailmu on aga lõpmatult palju. Meie maailm on seejuures parim võimalikest, sest kui oleks võimalik mõni parem, siis oleks Jumal kindlasti tolle teise valinud, sest üldine on püüd täiusele.

Kogu võimalike maailmade hulk, mille seast Jumal meie maailma välja valis, ongi kujuteldav viiemõõtmelise ruumina. Seega on viiemõõtmeline ruum tõesti hõlpsasti ettekujutatav. Lisaks neljamõõtmelise aegruumi, maailma ajaloo neljale koordinaadile x, y, z, t iseloomustab seda veel viies dimensioon — täiuslikkuse mõõt s . Viiemõõtmelise ruumi määravad seega viis koordinaati x, y, z, t, s .

Meie konkreetne aegruum, meie maailma ajalugu moodustab selles viiemõõtmelises ruumis teatud kindlale s -i (täiuslikkuse mõõtme) väärtusele vastava neljadimensionaalse hüpertasandi. Analoogilised hüpertasandid kujutavad ka kõiki teisi võimalikke maailmu. Vastaku parameetri s teatud väärtus s_0 suurimale täiuslikkusele, siis meie maailma ajalugu on väljendatav koordinaatides x, y, z, t, s_0 . Kui tähistame käesoleva hetke t_0 -ga, siis meie maailma praegusel hetkel iseloomustavad koordinaadid x, y, z, t_0, s_0 , mingit tasandit meie maailmas praegu koordinaadid x, y, z_0, t_0, s_0 , teatud sirget sellel tasandil x, y_0, z_0, t_0, s_0 ning kindlat meie maailma punkti käesoleval hetkel x_0, y_0, z_0, t_0, s_0 .

LÖPETUSEKS

Oma imetluse, mida Leibnizi geenius meis äratav, võime julgesti varem läbi sajandite avaldatule lisada: Karl Marx kirjutas 1870. aastal Friedrich Engelsile: «Sa tead, kuidas ma Leibnizit imetlen» (Mapkc 1964: 416), Ludwig Feuerbach on iseloomustanud: «Leibnizi maailm on mitmetahuline kristall, briljant, mis tänu oma olemusele muudab tavalise substantsi valguse lõputult eripäraseks värvide külluseks» (Feuerbach 1844: 34), Denis Diderot (entsüklopedist — sic!) kirjutas aga: «Kui sa ennast Leibniziga võrdled, siis sunnib su oma võimete puudumine sind hävitama oma raamatud ja mingisse unustatud nurgakesse vaiksesse surma minema» (Hostler 1975).

Kirjandus

Feuerbach, Ludwig 1844. Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnitz'schen Philosophie. Leipzig, Verlag von Otto Wigand

Fischer, Kuno 1867. Leibniz und seine Schule. (Kuno Fischer. Geschichte der neuern Philosophie. 2. Bd.) Heidelberg, Verlagsbuchhandlung von Friedrich Bassermann

Fischer, Kuno 1902. Gottfried Wilhelm Leibniz: Leben, Werke und Lehre. (Kuno Fischer. Geschichte der neuern Philosophie. 3. Bd.) Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung

Guhrauer, Gottschalk Eduard 1846. Gottfried Wilhelm Freiherr v. Leibnitz. 1. T. Breslau, Ferdinand Hirt's Verlag

Hostler, John 1975. Leibniz's Moral Philosophy. London, Duckworth

Leibniz, Gottfried Wilhelm 1882. Die philosophischen Schriften. Herausgegeben von C. J. Gerhardt. 5. Bd. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung

Leibniz, Gottfried Wilhelm 1885. Die philosophischen Schriften. Herausgegeben von C. J. Gerhardt. 6. Bd. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung

Leibniz, Gottfried Wilhelm 1890. Die philosophischen Schriften. Herausgegeben von C. J. Gerhardt. 7. Bd. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung

Leibniz, Gottfried Wilhelm 1908. Eine Ergänzung der Ausmessenden Geometrie oder allgemeine Ausführung aller Quadraturen durch Bewegung, sowie eine mehrfache Konstruk-

Spekuleerimas Leibniziga

tion einer Linie aus einer gegebenen Tangentenbedingung. — Leibniz über die Analysis des Unendlichen. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, S 24—34

Narski, Igor 1976. Gottfried Leibniz. Tallinn, Eesti Raamat Wolf, Christianus L. B. de 1748. Praefacio. — Godofredi Gvilielmi L. B. de Leibnitz, Nova Methodvs discendae docendaeqve ivrisprudentiae, ex artis didacticae principiis in parte generali praeparaemissis, experientiaeqve Ivce, cvm praefacione Christiani L. B. de Wolf, dynastae in Klein-Doeltzig, vniuersitatis Halensis cancellarii. Lipsiae et Halae ex Officina Krvgiana

Лейбниц, Готфрид Вильгельм 1982. Сочинения в четырех томах. Т 1. Москва, Мысль

Маркс, Карл 1964. Маркс Энгельсу в Манчестер. — К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т 32. Москва, Издательство политической литературы, с 415—417

Фишер, Куно 1899. О свободе человека. Санкт-Петербург
Ягодинский, Иван 1914. Философия Лейбница. Процесс образования системы: Первый период 1659—1672. Казань, Типо-литография Императорского Университета

DIALOOG

Gottfried Wilhelm Leibniz

Tõlkinud Toomas Kiho

August 1677

A. Kui sulle antaks jupp niiti, mille sa sedaviisi asetama pead, et see ots otsaga kokku ulatades võimalikult suurt pinda ümbritseks, mismoodi sa selle asetaksid?

B. Ringjoonena; geomeetrid tõestavad ju, et ring on võrdse välisservapikkusega kujundite hulgas suurima pindalaga: kui on kaks saart, üks ringikujuline, teine nelinurkne, siis hõlmab ringikujuline suurema maatüki.

A. Kas sa arvad, et see oleks tõde ka siis, kui sina poleks seda mõelnud?

B. Aga kindlasti, ka ilma, et geomeetrid selle tõestanud või inimesed seda tähele pannud oleksid.

A. Seega arvad sa tõe ja ka vale olevat asjades, mitte mõtetes.

B. Jah, igatahes.

A. Ons mõni asi vale?

B. Mitte asi, arvan, vaid mõte või kujutlus asjast.

A. Seega on vale omane mõtetele, mitte asjadele?

B. Olen sunnitud seda tunnistama.

A. Siis järelikult ka tõde!

Dialogus. — Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz. Herausgegeben von C. J. Gerhardt. 7. Bd. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1890, S 190—193.

Dialog

B. Näib nii, ent ometi kahtlen pisut, kas järeldus on õige.

A. Kui sulle esitatakse küsimus, eks mõtle sa ju siis enne järele, kui oma otsuses kindel oled, on see tõene või väär.

B. Muidugi.

A. Mõõnad järelikult, et sama subjekt on seni avatud tõe ja valele, kuni üks kahest peale jääb, johtuvalt küsimuse eri laadist.

B. Mõõnan ja tunnistan, et kui vale on omane mõtetele, mitte asjadele, siis tõe niisamuti.

A. Aga nüüd räägid sa vastu sellele, mida enne ütlesid: tõe on olemas ka mitte kellegi poolt mõelduna.

B. Oled mu segadusse ajanud.

A. Ikkagi tuleb ühendamisteed proovida. Kas sa arvad, et kõik mõtted, mis oleksid võinud tekkida, tegelikult formeerusid, ehk, selgemalt öeldes, arvad, et kõik kujutlused on ära mõeldud?

B. Ei arva.

A. Näed, järelikult on tõe omane kujutlustele või mõtetele, kuid vaid võimalikele, nii et vähemalt see on kindel, et kui keegi sel või vastupidisel viisil mõtleb, siis on tema mõtlemine kas tõene või väär.

B. Näib, et sa oled meid hästi hädast välja aidanud.

A. Kuid kuna paratamatult eksisteerib põhjus, mille tõttu mingi mõte tõene või väär on, siis, palun, kust me seda otsime?

B. Arvan, et asjade olemusest.

A. Kuis oleks, kui see sinu enese loomusest lähtuks?

B. Kindlasti mitte ainuüksi sellest. Nimelt on kindlasti minul ja asjadel, millest mõtlen, niisugune loomus, et ma õigel viisil uurides saan kujutluse, millest see lähtub, ehk: leian tõe.

A. Kaunisti vastad. Ometi jääb midagi vajaka.

B. Mis siis, palun?

A. Mõned õpetlased arvavad, et tõe saab alguse inimlikust vabast tahtest ning nimetustest või sümbolitest.

B. See on küll paradoksaalne arvamus.

A. Aga nad tõestavad seda niiviisi. Eks ole ju defineerimine tõestuse aluseks?

B. Seda ma ei eita, nimelt võib ka omavahel liidetud definitsioonidest mõningaid lauseid tõestada.

A. Järelikult sõltub selliste kujutluste tõesus definitsioonidest!

B. Annan järele.

A. Kuid definitsioonid sõltuvad meie tahtest.

B. Kuidas nii?

A. Sa näed ju, et sõna *ellips* kasutamine teatud kujundi tähistamiseks sõltub matemaatikute tahtest. Ja roomlaste tahtest sõltus sõnale *circulus* [ring] selle tähenduse omistamine, mida väljendab ta definitsioon.

B. Ja mis siis? Mõtted võivad ju olla ka ilma sõnadeta.

A. Kuid mitte ilma igasuguste märkideta. Katsu, palun, kas sa saaksid ilma numbriteta mingit aritmeetilist arvutust ette võtta.

B. Sa ajad mind täitsa segi, ma tõepoolest ei pidanud märke või sümboleid arvutamise juures vajalikuks.

A. Järelikult eeldavad aritmeetika tõed mingeid märke või sümboleid.

B. Tuleb tunnistada.

A. Seega sõltuvad nad inimeste tahtest.

B. Sa paistad mind justkui oma mingite pettustega lõksu ajavat.

A. Need pole minu, vaid üsna teravmeelsete kirjanike omad.

B. Kas tõesti võib keegi selle määrani tervet mõistust kaotada, et arvab, nagu oleneks tõde vabast tahtest ja nimetustest, sellal kui on ometi kindel, et kreeklaste, roomlaste ja sakslaste geomeetria on üks sama.

A. Hästi räägid, aga ikkagi tuleb puudused selgeks teha.

B. Vaid üks asi tundub mulle puudulik: nimelt panema tähele, et ma mitte iialgi mis tahes tõde ei tunneta,

Dialoog

avasta ega tunnusta ilma sõnu või muid märke vaimus appi võtmata.

A. Kui sümbolid tõepoolest puuduksid, siis me ei mõtleks ega arvutaks mitte kunagi selgelt ning täpselt.

B. Aga kui me vaatleme geometria kujundeid, siis tihti avastame neid täpselt läbi mõeldes tõesid.

A. Nii see on, aga neid kujundeidki tuleb mõista sümbolitena, sest paberile joonistatud ringjoon ei ole tõeline ringjoon, ja seda pole vajagi, piisab sellest, et meie teda ringjooneks peame.

B. Ikkagi on tal mingi sarnasus ringjoonega, ja see ei sõltu kindlasti vabast tahtest.

A. Seda ma ei eitagi ja seetõttu on kujundid kõige kasulikumad sümbolid. Aga mil määral arvad sa sarnasust olevat kümnelise ja sümboli 10 vahel?

B. Sümbolite vahel on mingi suhe või kord nagu ka asjade vahel, iseäranis kui sümbolid on hästi valitud.

A. Olgu, aga mil määral on asjadega sarnased esmased elemendid ise, näiteks 0 olematusega või a joonega. Sa oled sunnitud tunnistama, et vähemalt neis elementides pole mingit sarnasust. Samuti näiteks sõnades *lux* või *fero*, ehkki kompositsioonil *lucifer* on sõnadesse *lux* ja *fero* suhe, mis vastab sellele suhtele, mis on *lucifer*'iga tähistatud asjal sõnadega *lux* ja *fero* tähistatud asjadesse.

B. Ent ometi on kreeklaste $\varphi\omega\sigma\phi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ -el sama suhe $\varphi\omega\varsigma$ -isse ja $\varphi\epsilon\rho\omicron$ -sse.

A. Aga kreeklased ei saanud mitte sellesama, vaid teise väljendi.

B. Nii see on, aga kui sümboleid arutamiseks tarvitada saab, siis märkan neis ometi mingisugust piiritletud struktuuri, korda, mis on asjadega kooskõlas — kui mitte üksikutes sõnades (kuigi ka siin see parem oleks), siis vähemalt nende seostes ja muutumises. Ja see mitmekesine kord peegeldub kahtlemata kõigis keeltes. Ja see tekitab ühtlasi minus lootust raskustest välja pääseda. Asi on selles, et kui sümbolid ka sõltuksid vabast tahtest,

oleks nende tarvitamises ja seostamises ikkagi midagi tahtevälist, nimelt mingisugune proportsioon sümbolite ja asjade vahel ning mitmesuguste samu asju väljendavate sümbolite omavahelised suhted. Ja see proportsioon või suhe on tõe aluseks. Seega, ühtesid või teisi sümboleid kasutades saadakse alati sama tulemus kas siis ekvivalentselt või vastavas proportsioonis. Küllap tuleb siiski alati mõtlemise juures mingeid sümboleid kasutada.

A. Tubli! Väga hästi oled end välja rääkinud. Ja seda kinnitab analüütiline või aritmeetiline arvutus. Nimelt numbrites saadakse alati sama tulemus, kas kümnendvõi, ükskõik, kahekümnendsüsteemi kasutades ja kui sedasama, mille eri viisil arvutades selgeks oled teinud, viljateradega või muu loendatava mateeriaga läbi teed, on tulemus ikka sama. Ka analüüsis, ehkki erinevatele sümbolitele ilmnevad kergemini asjade mitmesugused välislaadid. Tõe alus on siiski alati märkide eneste seostamises või korraldamises, et kui a ruutu märkida a^2 ja võrdsustades $a b + c$ -ga, saadakse ruut $\begin{matrix} +b^2 \\ +c^2 \end{matrix} + 2bc$, või võrdsustades $a d - e$ -ga, ruut $\begin{matrix} +d^2 \\ +e^2 \end{matrix} - 2de$. Esimesel viisil tuuakse esile terviku a suhe oma osadesse b , c , viimasel juhul osa a suhe tervikusse d ja selle ülejäänud, a -ta osasse e . Asendamisel on tulemus aga ikkagi sama. Nimelt paneme valemis $d^2 + e^2 - 2de$ (mis ise võrdub a^2 -ga) d asemele tema väärtuse $a + e$, siis d^2 saame $a^2 + e^2 + 2ae$ ning $-2de$ saame $-2ae - 2e^2$, järelikult kokku liites:

$+d^2$	võrd. $a^2 + e^2 + 2ae$
e^2	võrd. e^2
$-2de$	võrd. $-2e^2 - 2ae$
summa ..... a^2 .	

Näed, kui meelevaldselt sümboleid ka valitaks, ikkagi säilib just nende tarvitamises kindel kord ja viis, et kõik

Dialog

on alati kooskõlas. Olgugi et tõed hädavajalikult eeldavad mingeid sümboleid, millel asjadesse mõistagi suhe on, ja vahel koguni räägitakse sümbolitest enestest (nagu näitavad teoreemid nn üheksa-elimineerimise probleemist) — küll mitte sellest, mis neis on tahtele alluvat, vaid sellest, mis on jäävat — ja alati on tõde ilma igasuguse meiepoolse tahteta, et niisuguste sümbolitega niisugusele järeldusele jõutakse ja teistsugustega, millel esimestega teadaolev suhe on, kindlasti teistsugusele, mis aga samuti sümbolite suhtest tuletatavat suhet esimesega säilitab, nii nagu see ilmneb asemele panemisel ja võrdlemisel.

Lõpp.

LOODUSE JA JUMALA-ARMU ALUSED MÕISTUSE PÕHJAL

Gottfried Wilhelm Leibniz

Tõlkinud Valdar Parve

1. Substants on teovõimeline olemine. Ta on kas lihtne või liitne. Lihtsubstants on ta siis, kui tal pole osi. Liitne on lihtsubstantside ehk monaadide kogum. Monas on kreeka sõna, mis tähistab üksust või seda, mis on ühtne. Liitsed ehk kehad on paljused ning lihtsubstantsid, elud, hinged, vaimud on üksused. Ja kindlasti peab lihtsubstantse olema kõikjal, sest lihtsata ei saaks olla liitseid, ning seetõttu ongi kogu loodus täis elu.

2. Ilma osadeta ei saa monaadid olla ei moodustata-
vad ega lõhutavad. Nad ei saa alata ega lõppeda loodus-
likult ja kestavad järelikult nõnda nagu maailmgi, mis
on muutuv, kuid mitte hävitatav. Neil ei ole väliskuju,
sest vastasel juhul peaksid neil olema osad: ning seetõttu
monaad kui selline antud hetkel ei saa olla teisest eris-
tatav teisiti kui vaid sisemiste omaduste ning tege-

Principes de la Nature et de la Grâce, fondés en raison. — G. W. Leibniz. Ausgewählte philosophische Schriften. Im Originaltext herausgegeben von Herman Schmalenbach. 2. Bd. Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1914, S 121—132.

vuste kaudu, mis ei või seisneda milleski muus kui vaid tema t a j u m u s t e s (need on liitse ehk väljaspool asuva nn esindused lihtsas) ja tema h i m u d e s (s. t ta kihudes püüelda ühelt tajumuselt teisele), mis on muutumise algpõhjused. Sest substantsi lihtsus ei ole takistuseks ta erikujude paljususele, mis on korruga sunnitud olelema sellessamas lihtsubstantsis, kus peab ju sisalduma väliste asjadega seondumise mitmekesisus. Nõnda nagu keskmes ehk punktis, olgu ta nii lihtne kui tahes, kohtub lõpmatu hulk temas ühinevate joonte poolt moodustata- vaid nurki.

3. Looduses on kõik täis. Tegelikult üksteisest vaid neile omase tegevuse poolest eristatavad lihtsubstantsid on kõikjal ja muudavad lakkamatult omavahelisi suhteid; iga lihtsubstants ehk eriline monaad, mis moodustab lihtsubstantsi keskme (näiteks looma keskme) ja tema ühtsuse lähtekoha, on ümbritsetud teiste monaadide lõpmatust hulgast koosneva massiga, mis moodustab selle keskmonaadi oma keha, — jälgides keskusena selle keha erutumusi, mida ta esindab, ning väliseid asju. Keha on orgaaniline, kui ta moodustab omalaadse automaadi ehk loodusliku masina, mis pole masin mitte üksnes tervikuna, vaid lisaks ka tema kõige väiksemates osades, mida on vähegi võimalik märgata. Ning et maailma täiuse tõttu on kõik omavahel seotud ja et iga keha toimib igasse teisesse enamal või vähemal määral, sõltuvalt kaugusest, ja et on olemas ka vastupidine toime, siis on iga monaad kui omaenda vaatepunktist maailma kajastav seismise aktiivsuse andega elus peegel, mis on sama korrapärane nagu maailm ise. Tajumused monaadis sünnivad üksteisest nii korrapärastes kui ka korrapäratutes märgatavates tajumustes peituva himu seaduste ehk hea ja kurja kui lõpp-põhjuste järgi, nõnda nagu kehade muutumised ja välised nähtused sünnivad üksteisest kooskõlas vallandavate põhjuste seadustega, s. t liikumistega. Järelikult on monaadi tajumuste ja kehade liikumiste vahel olemas täielik harmoonia, mis

vallandavate põhjuste süsteemi ja lõpp-põhjuste süsteemi vahel on algusest peale ette määratud. Selles seisnebki keha ja hinge kooskõla ning füüsiline liit, millela üks ei saa muuta teise seadusi.

4. Iga monaad koos oma erilise kehaga kujutab endast elussubstantsi. Niisiis pole liikmete või organitega seotud elu pelgalt kõikjal, vaid ta on ühtlasi lõpmatult paljudel astmetel monaadides ning ühed neist valitsevad teisi suuremal või väiksemal määral. Kui aga monaadil on niimoodi kohastatud organid, et nende abil saavutatakse nende poolt vastu võetud muljete suurem eristatus ja selgus ning neid esindavate tajumuste selgepiirilisus (näiteks kui silmasisevedelike kuju tõttu valguskiired keskenduvad ja toimivad suurema jõuga), võib see viia tundmuste, s. t mäluga kaasas käivate tajumuste tekkimiseni — mille järelkaja jääb püsima pikaks ajaks, et sobival juhul end taas kuulatavaks teha. Niisugust elusolevust nimetatakse loomaks ja tema monaadi hingeks. Kui aga see hing on tõusnud mõistusele, on ta midagi ülevamat ja ta arvatakse vaimude hulka, nagu peagi selgub. On tõsi, et loomad on vahetevahel lihtsate elusolendite seisundis ja nende hinged lihtsate monaadide seisundis, ja nimelt siis, kui nende tajumused ei ole nii piisavalt selgesti eristatavad, et neid võiks mäletada, — nii nagu see on sügava unenägudeta une või minestuse puhul. Kuid täiesti ähmaseks muutunud tajumused loomadel peavad taas selginema põhjustel, mida peatselt seletan, vt § 12. Niisiis oleks vaja selgesti eristada tajumust, mis on monaadiväliseid asju esindav seesmine seisund monaadis ja teadvat tunnetust, mis on teadvus ehk ennast peegeldav teadmus sellest seesmisest seisundist, mis pole jõukohane kõikidele hingedele, alati mitte ka sellelesamale hingele endale. Ja siin peitubki eristusviga, mille tegid kartesiaanid, pidades eimiskiks neid tajumusi, mida ei märgata, nagu inimesed tavaliselt peavad olematuks neid kehi, mida pole võimelised tajuma. See panigi kartesiaanid

Looduse ja Jumala-armu alused

uskuma, et ainult vaimud on monaadid ja et hinge pole ei loomadel ega teistel elusalgmetel. Et nad läksid liialt vastuollu inimeste üldise arvamusega, loobudes loomade puhul tunde mõistest, siis vastukaaluks kohandasid nad end vulgaarsetele eelarvamustele ülearu, ajades segi kauakestva meelega kaotuse, mis saabub tajumuste kauakestva korratuse tulemusel, surmaga kõige otsesemas mõttes, mille puhul peaks lakkama kogu tajumine. See aga andis kinnitust põhjendamatu arvamusele mõningate hingede hävingust ja mõnede näivtarjade niisama kõlbmatule arvamusele, mis vaidleb vastu meie hingede surematusele.

5. Loomade tajumustes on olemas seos, millel on mõningane sarnasus mõistusega, mis aga ei põhine muul kui toimingute või tagajärgede mäletamisel, igatahes mitte põhjuste äratundmisel. Sestap pageb koer kepi eest mis on teda löönud, sest ta mälu esitab talle valu, mille on põhjustanud see kepp. Inimesedki, niivõrd kui nad tuginevad kogemusele, s. o kolmes neljandikus kõigist oma tegudest, ei toimi teisiti kui loomad. Näiteks oodatakse, et homme tuleb ka päev, sest et sedaviisi on alati kogetud. Vaid astronoom näeb seda mõistuse abil ette ja temagi ettenägemine ebastub lõpuks, kui lakkab päeva põhjus, mis ei ole kaugeltki igavene. Tõeline mõistmine seevastu põhineb paratamatutel ja igaves- tel tõdedel, nagu need esinevad loogikas, arvuhulkades ja geometrias, kus nad mõtete ja neist tulenevate paratamatute järelduste vahel moodustavad kaheldamatu seose. Olendeid, kellel sellist järelduste tegemist ei täheldata, nimetatakse loomadeks; aga neid, kes tunnetavad paratamatuid tõdesid, nimetatakse just selle tõttu mõistlikeks olenditeks ja nende hingi vaimudeks. Sellised hinged on suutlikud sooritama endale suunatud tegusid ja mõistma, mida nimetatakse minaks, substantiiks, monaadiks, hingeks ja vaimuks, ühesõnaga — mittemateriaalseid asju ja tõdesid. See teebki meid altiks teaduste ehk tõestatavate teadmiste suhtes.

6. Uuema aja uurimused on meile mõistuse heak-kiidul õpetanud, et elusolendid, kelle organid on meile tuntud, s. t taimed ja loomad, ei tule esile mitte mädane- misest ja kaosest, nagu on arvanud antiikrahvad, vaid eelolnud seemneist, seega enne olnud elusolendite ümberkujunemise tulemusena. Suurte loomade seem- neis on väikesed loomad, kes eostamise teel võtavad endale uue kehakatte, mille nad omandavad nii, et see annab neile võimaluse toituda ja suureneda, astu- maks suuremale näitelavale osa võtma suurte loomade paljunemisest. Tõsi, inimese seemneloomakeste hinged ei ole mõistmisvõimelised, enne kui eostamine määrab ära nende inimloomuse. Ja nõnda nagu loomad üldse ei teki tervenisti vaid eostamise ehk põlvnemise teel, nii nad ka ei hävine täielikult selle tagajärjel, mida nimeta- takse surmaks; on mõistuspärane, et kõik see, mis ei alga loomulikul viisil, ka ei lakka looduskorra järgi. Nii- siis, jättes maha oma maski või hilibud, nad vaid pöördu- vad tagasi ühele palju väiksemale näitelavale, kus nad siiski võivad olla niisama tundlikud ja elada niisama hästi- korrastatult kui suuremate omal. See, mis siin on öeldud suurte loomade kohta, kehtib ka väikeste seemnelooma- keste sünni ja surma kohta, s. t nad kasvavad välja teis- test veel väiksematest seemnekestest, mille suhtes neid võib pidada suureks, kuivõrd looduses läheneb kõik lõpma- tusele. Niisiis, mitte ainult hinged, vaid ka loomad on tekkimatud ja hävimatud: nad vaid arenevad, mähkuvad, riietuvad ning muunduvad; hinged ei jäta kunagi kogu keha maha ja ei lähe ühest kehast teise kehasse, mis on neile täiesti uus. Järelikult ei ole olemas hingede rändamist, küll aga ümberkehastumine. Loo- mad muudavad ümber, omandavad ja jätavad maha ainult oma osi. See toimub aegamööda ja pidevalt väikeste märkamatute osakeste kaupa toitumise teel; ühekorraga ja märgatavalt toimub see aga eostamise ja surma puhul, mis põhjustavad kõige omandamist või kao- tamist korraga.

7. Siiamaani oleme rääkinud lihtsalt füüsikute-na: nüüd tuleb meil tõusta metafüüsika tase-mele, seejuures rakendades üldiselt vähe kasutusel olevat suurt printsiipi, mille kohaselt mitte midagi ei sünni ilma küllaldase põhjusega, s. t ei sünni mitte midagi sellist, mille puhul asju piisavalt tundes ei oleks võimalik mõista alust, mis on küllaldane otsustamaks, mispärast läheb just nii ja mitte teisiti. Sellele lähtekohale asunud, kerkib õigusega esimene küsimus: mispärast miski on olemas, kuid pole eimiskit? Kuna eimiski on ju lihtsam ja kergem kui miski. Edasi: oletanud, et asjad peavad olema olemas, peab ka olema võimalik väljendada põhjust, miks nad peavad olema olemas nii ja mitte teisiti.

8. Niisiis ei või see maailma olemasolu küllaldane põhjus asetseda ühes reas juhuslike asjadega, s. t kehade ja neid esindavate kujutistega hingedes: sest aine isenesest on nii liikumise kui paigalseisu, see- ja teistsuguse liikumise suhtes ükskõikne, temas ei ole võimalik leida liikumise ja veel enam ühe kindla liikumise põhjust. Ja olgugi et praegu mateerias toimuv liikumine tuleneb eelnevast ja see omakorda eelnevast. — nii ei jõuta ses küsimuses sammugi edasi, mindagu ükskõik kui kaugele tagasi. Sest ikka jääb seesama küsimus alles. Järelikult on vaja küllaldast põhjust, mis ise enam muud põhjust ei vajaks, mis peaks asuma väljaspool juhuslike asjade rida ja asetsema substantsis, mis oleks põhjus või paratamatu olemine — kannaks endas oma olemasolu põhjust, vastasel juhul ei oleks ju küllaldast põhjust, s. o põhjust, millel võiks lõpuks peatuda. Seda asjade viimast põhjust nimetatakse **J u m a l a k s**.

9. See lihtne algsubstants peab sisaldama endas ülimal määral kõik tulenevais substantssides sisalduvad täiuslikkused, mis on tema tagajärgedeks. Järelikult ta peab omama täiuslikku võimsust, teadmust ja tahet, s. t kõikvõimsust, kõiketeadmist ja ülimat headust. Ja et õiglus

väga üldiselt võttes ei ole miski muu kui tarkusega kooskõlas olev headus, siis peab Jumalas peituma ka ülim õiglus. Põhjus, mis Tema kaudu on lasknud asjadel olevaiks saada, laseb neil ka nende olemises ja toiminguis Temast sõltuda. Nad saavad Temalt pidevalt seda, mis võimaldab neil mõningast täiuslikkust omandada; neile jääv ebatäiuslikkus aga tuleneb kogu loodu olemuslikust ja algupärasest piiratusest.

10. Jumala ülimast täiuslikkusest tuleneb, et maailma luues on ta valinud parima kõigist võimalikest plaanidest, milles on ühendatud suurim mitmekesisus ja suurim korrapära: on ühendanud paiga, aja ja ruumi kõige otstarbekamalt: on kõige lihtsamail teil esile toonud kõige tugevamad toimed; suurima võimsuse, suurima teadmuse, suurima õnne ja suurima headuse olevustes, mida maailm vaid suudab saavutada. Et kõik võimalikkused, vastavalt nende täiuslikkusele, püüdlevad saama olevaiks Jumala arusaamises, siis nende kõigi püüdluste tulemusena peab tegelik maailm olema kõige parem kõikidest võimalikkudest. Selle mõõnduseta ju ei oleks võimalik osutada põhjust, miks asjad on toimunud just nii ja mitte teisiti.

11. Jumala ülim tarkus on sundinud teda valima kõige sobivamad, abstraktsete ehk metafüüsiliste alustega enim kooskõlalised liikumisseadused. Nii säilib alati üks ja seesama hulk üldist ja tingimatut jõudu või toimet; üks ja seesama hulk vastuvõtlikku jõudu ehk vastutoimet ja lõpuks üks ja seesama hulk suunavat jõudu. Peale selle on toime alati võrdne vastutoimega ning tagajärg tervikuna on alati samaväärne kogu oma põhjusega. Küllap on üllatav, et üksnes toimivate põhjuste ehk mateeria vaatlemise teel ei ole võimalik tabada nende alles meie ajastul ja osaliselt minu enda poolt avastatud liikumisseaduste põhjust. Ma olen leidnud, et siin on vaja pöörduda tagasi lõpp-põhjuste juurde ning et need seadused ei olene mitte paratamatuseprintsibiist nagu loogilised, aritmeetilised ja geo-

Looduse ja Jumala-armu alused

meetrilised tõesed, vaid otstarbekusprintsiiibist, s. t tarkuse poolt juhitud valikust. Neile, kes suudavad sügavalt tungida asjade sisse, on see üks kõige veenvamaid tõestusi Jumala olemasolu kohta.

12. Ülima Looja täiuslikkusest tuleneb omakorda, et kõikidest võimalikest kõige täiuslikum ei ole mitte ainult universumi sisekord tervikuna, vaid ka iga elus peegel, mis maailma oma vaatepunktist vastu peegeldab, s. t iga *m o n a a d*, iga olemuslik kese peab oma tajusid ja himusid omama vaid kõige paremini korrastatuna, mil viisil ta sobib kokku kõige ülejäänuga. Sellest omakorda järeldub, et hinged, s. t valitsevamad monaadid, või pigem loomad ise, ei saa jääda ärkamata oma suikeolekust, kuhu neid võib tõugata surm või mõni muu õnnetu sündmus.

13. Sest asjades on kõik lõplikult seatud suurimasse võimalikku kooskõlla, ülim tarkus ja headus saavad toimida üksnes täies kooskõlas: olevik on tulevikust pakatamas; tulevikku olnuks võimalik lugeda minevikust, kauge on väljendatav lähedase kaudu. Igas hinges võiks ära tunda maailma kauniduse, kui vaid oleks võimalik laiali laotada kõik tema sügavad sopid, mis muidu avanevad äratuntaval moel vaid aja voolus. Kuivõrd hinge iga selgepiiriline tajumus hõlmab endas lõpmatul hulgal hägusaid tajumusi, mis omakorda kätkevad kogu maailma, siis hing ise ei saa tunda talle tajutavaid asju teisiti kui vaid selgepiirilisi ja virgeid tajumusi omandades; hinge täiuslikkuse mõõduks on tema selgepiirilised tajumused. Iga hing tunnetab lõpmatust ja tunnetab kõiksust, ehkki hägusalt; kui ma jalutan mere kaldal ja panen kuulatades tähele tema poolt tekitatavat suurt müha, siis ma kuulen iga laine mühaosa, millest koosneb kogu mühin, teda seejuures eristamata; meie hägusad tajumused on kogu maailma poolt meile avaldatavate muljete tulemus. Niisamuti on see iga monaadiga. Ainult Jumalale on omane kõiksuse selgepiiriline tunnetamine, sest tema on selle allikas. Õige õnnestunult on lausunud, et Jumal on igal pool kohal viibiv keskpunkt; sest kõik

teda ümbritsev pole mitte lihtsalt kuskil, vaid kogu temaomane on vahetult olevikus ega eemaldu keskmest.

14. Mis puutub mõistlikku hinge ehk vaimusse, siis temas on midagi enam kui monaadides ehk lihtsates hingedes. Ta pole mitte üksnes maailma ja loodud asjade peegel, vaid ühtlasi jumalikkuse võrdkuju. Vaimul mitte ainult pole tajumusi Jumala loomingust, vaid ta on ka ise suuteline looma mõndagi Jumala loodud asjadega sarnanevat, ehkki väiksemat. Kuid imepäraest unenägudest rääkimata, kus ilma vaevata (ja isegi tahtmatult) mõtleme välja asju, millest ärkvel tuleks kaua mõelda, et neid üldse avastada, — meie hing on loominguine lisaks veel tahtlikeski tegudes: avastab teadusi, millega kooskõlas Jumal on asjad korrastanud (*ponderere, mensura, numero* jne). Ta jäljendab oma asukohas, oma väikeses maailmas, kus tal on luba katsetada, sedasama, mida Jumal on teinud suures.

15. Seepärast kõik vaimud, nii inimvaimud kui geeniused, sisenevad koos Jumalaga erilisse mõistuspärase vooruste ja igaveste tõdede ühiskonda ja on jumalariigi kodanikud, s. t kõige suurema ja parema valitseja poolt moodustatud ja juhitud täiuslikema riigi kodanikud: seal pole ühtegi kuritegu ilma karistuseta ega heategu võrdväärse hüvitusega, ja lõpuks on seal nii voorust kui ka headust nii palju kui võimalik; ning see kõik ei tulene looduse korratusest nagu siis, kui Jumal hingesid ette valmistades on häirinud kehade seadusi, vaid looduslike asjade endi korrapärast, looduse ja halastuse riigi, Jumala kui ehitusmeistri ja Jumala kui valitseja vahel kõikideks aegadeks ette kehtestatud harmoonia väel; sel viisil, et loodus juhib halastusele ja et halastus täiustab looduse, nõnda teineteist teenides.

16. Ehk küll mõistus ei anna meile võimalust teada saada suure tuleviku üksikasju — see jääb ilmutuse osaks, me võime siiski sellesama mõistuse toel kindlad olla, et asjad on korraldatud viisil, mis ületab meie soovimised. Et Jumal on ka kõige täiuslikum ja kõige õndsam

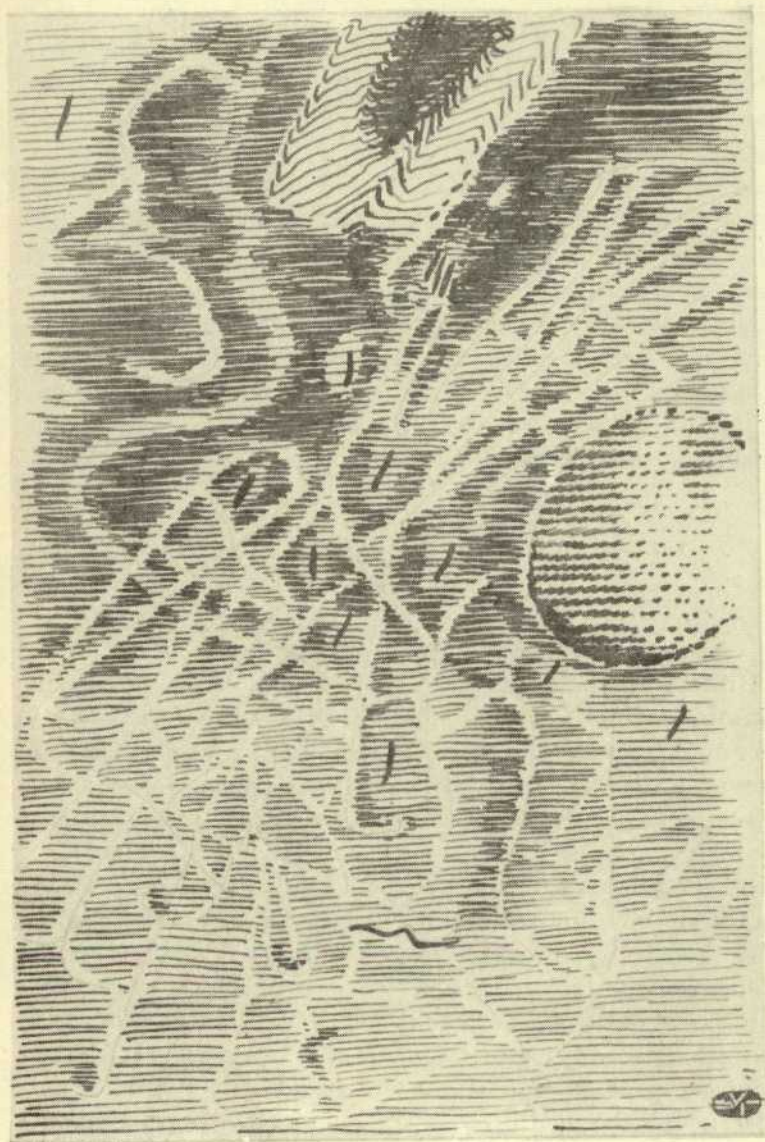
Looduse ja Jumala-armu alused

ja järelikult kõige enam armastust vääriv substants ja et puhas tõeline armastus on seisund, mis paneb tundma naudingut armastatava täiuslikkusest ja õnnest, peab see armastus, mille objektiks on Jumal, pakkuma meile nii suurt naudingut kui üldse võimalik.

17. On kerge armastada Teda nii, nagu peab, kui me Teda mõistame nii, nagu ma kirjeldasin. Sest ehkki Jumal ei ole kättesaadav meie välistele meeltele, ei takista see Teda olemast väga armastusväärne ja pakkumast meile väga suurt naudingut. Me ju näeme tihti, kuidas sellisedki auavaldused, mis ei sisalda väliste meeltega tajutavaid tunnuseid, pakuvad inimestele naudingut. Märtrid ja fanaatikud (ehk küll viimaste kired võivad olla väärtalt suunatud) näitavad, mida suudab vaimne nauding; veel enam — meeltegi naudingud on taandatavad ähmaselt tunnetatavatele vaimsetele naudingutele. Muusika ju võib meid, kuigi tema ilu ei seisne muus kui arvude kokkusobivuses, löökide ja helisevate kehade võngete arvestamises — mida meie hing meile eneselegi märkamatult lakkamatult sooritab. Naudingud, mida nägemine leiab proportsioonest, on sedasama loomust, ja needki, mille põhjustavad teised meeled, meeldivad meile samasugustel põhjustel, mida me aga ei suuda küllalt selgesti ära seletada.

18. Võib isegi öelda, et juba praegusest hetkest annab Jumala-armastus meile võimaluse nautida õnneliku tuleviku eelaimust. Ja ehkki see armastus on omakasupüüdmatu, kujutab ta juba iseenesest meie jaoks ülimat heaolu, kui seda temas ei otsitakski ja kui ei peetaks lugu millestki muust kui vaid naudingust, mida ta pakub, jättes tähelepanuta kasu, mida ta toob, sest ta annab meile täieliku usalduse meie Issanda ja Looja headuse vastu, ja see annab meile tõelise meelerahu, ent mitte nii, nagu stoikute puhul, kes jõupingutuste abil otsustavad rahu saavutada, vaid praeguse rahulolu kaudu, mis kindlustab meile tulevase õnne. Tuleviku jaoks, praegust naudingut kõrvale jättes, ei saa miski kasulikum olla, sest Jumala-

armastus täidab meie lootused ja viib meid ülima õndsuse teele, sest et maailmas kehtestatud täiusliku korra vael on kõik seatud nii hästi kui üldse võimalik — nii hüve jaoks üldiselt kui erilise veelgi suurema hüve jaoks selles veendunuile ning jumaliku valitsuse üle õnnelikele; sellest ei saa ilma olla need, kes mõistavad armastada kogu headuse allikat. On tõsi, et ülim õnn (ükskõik milline õndsalik nägemus või Jumala-tunnetus teda ka saadaks) ei saa kunagi olla täiuslik; sest Jumalat, kes on lõpmatu, ei saa kunagi tunnetada täielikult. Nii siis meie õnn ei ole kunagi ega peagi kunagi olema täies naudingus, kus poleks enam mitte midagi soovida ja mis muudaks meie hinge juhmiks, vaid igaveses arengus uute rõõmude ja uute täiuste poole.

KURJA ILMA MÄRGID III

DEMOKRAATIA JA MAAILMAVAADE

Hans Kelsen

Tõlkinud Merike Saul

Kui demokraatia on, nagu eelnevalt näidatud, ainult sotsiaalse korra loomise vorm või meetod, just siis muutub ülimal määral problemaatiliseks tema väärtuse küsimus. Sest mingi spetsiifiline ühiskondliku korra kehtestamise viis või mingi kindel riigi- või ühiskonnavorm iseenesest ei anna veel vastust palju tähtsamale küsimusele riikliku korra sisu kohta. Sotsiaalse probleemi lahendamiseks paistab tähtsam olevat, kuidas riiklikku või ühiskondlikku korda majanduslikult ellu viia, kas sotsialistlikult või kapitalistlikult, kas ta peab sügavale indiviidi ellu tungima või piirduma miinimumiga, lühidalt — tähtis pole see, kuidas normid on loodud, vaid mis tuleb normidega kindlaks määrata. Kuid kas see ei tähenda vormi lubamatut ülehindamist sisu arvel, kui poliitilistes diskussioonides keerleb pea-

Demokratie und Weltanschauung. — H. Kelsen. Vom Wesen und Wert der Demokratie. 2., umgearbeitete Auflage. Tübingen, Verlag J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1929, S 98—104, 118—119.

Demokraatia ja maailmavaade

aegu kõik demokraatia ja autokraatia vahel valimise ümber. Just demokratismil on tendents pidada otsustavaks küsimust riigivormist, samal ajal kui autokratism selle probleemi varem nimetatud põhjustel tagaplaanile surub. Kui eeldada, et riikliku korra võivad kindlaks määrata ainult need, kelle jaoks ta kehtima hakkab, siis sellega oleks riigivormi küsimus otsustatud; ning alles nüüd tuleb ilmsiks tegelik ülesanne: millise sisu peab rahvas andma enda loodud seadustele? Isegi radikaalsed demokraadid ei saa hästi väita, et riigivormi küsimusega on otsustatud ka riigi sisu, see tähendab riigikorra õige, parima sisu küsimus. Midagi niisugust võiks oletada ainult see, kes arvab, et rahvas ja ainult rahvas teab tõde ja mõistab, mis on hea. Sellist arvamust on vaevalt teisiti võimalik põhjendada kui usuilis-metafüüsilise hüpoteesiga, mille järgi rahvas ja ainult rahvas saab üleloomulikult teel teada tõe. See tähendaks usku rahvasse Jumala armust — mis oleks niisama võimatu kui mõne vürsti kuulutamine Jumala armust. Mitmed rahva suveräänsuse apoloogeidid on küll julgenud selliseid väiteid esitada. Ka Rousseau ei ole sellest kaugel, kui ta enamuse otsuse kohustuslikkust ja enamuse autoriteeti õigustab sellega, nagu oleks vähemus *volonté générale*'i tõelise sisu suhtes eksinud. Ometi tunneb igaüks, et demokraatia kaitsjad kasutavad siinkohal sellele olemuslikult võõrast argumenti. Ühe ja ainukese juhi mõjujõudu, mille rahvas usub tulenevat tema ülimalt isiklikust suhtest absoluudiga, jumalusega, kelle saadiku, tööriista või pojana autokraat esineb, ei saa üle kanda paljudele, liiga paljudele anonüümse massi hulgast, s. t. härra Igamehele. Kui demokraatia tahaks end tõsiselt sellega õigustada, esineks ta argpüksina. Teisest küljest ei pea olema ka just pessimist ja uskuma Ibseni sapist arvamust, et enamusel ei ole kunagi õigus, et rahvas on täiesti võimetu õiget ära tundma; kuid pruugib vaid kahtluse alla seada, kas just ainult rahvas, ainult enamuse jõuab õige ja

hea tunnetamiseni, et muutuda demokraatia nõude suhtes vähemalt skeptiliseks. Situatsioon kujuneb demokraatia jaoks tõepoolest lootusetuks, kui lähtutakse eeldusest, et absoluutse tõe tunnetamine ja absoluutsete väärtuste mõistmine on võimalik. Sest mis muu võiks absoluutse hüve ülimalle autoriteedile osaks saada kui nende kuulekus, kellele see õnne peab tooma, tingimusteta ja tänulik kuulekus sellele, kes teab, mis on absoluutne hüve, ja kes tahab seda. See on kuulekus, mis küll ainult samal määral saab põhineda usul, et seadusandja autoritaarse isiku valduses on absoluutne hüve, mil määral selle hüve äratundmine normidele allutatute suurele hulgale kättesaamatuks jääb.

Siinkohal, kus demokraatia näib olevat kaotanud igasuguse väljavaate õigustatusele, just siinkohal tuleb alustada tema kaitsmist.

Küsimus on nimelt: kas absoluutse tõe tunnetamine ja absoluutsete väärtuste mõistmine on võimalik? Maailma- ja eluvaadete põhimõtteline vastandlikkus, ühtlasi samuti autokraatia ja demokraatia vastandlikkus, avaldub järgmiselt: usk absoluutsesse tõesse ja absoluutsetesse väärtustesse loob eelduse metafüüsilise ja eriti usulis-müstilise maailmavaate kujunemisele. Selle eelduse eitamine aga, arvamus, et inimene on suuteline tunnetama ainult suhtelisi tõdesid, suhtelisi väärtusi ja seega peab iga tõe ja iga väärtus — samuti nagu selle leidnud inimenegi — igal ajal valmis olema kõrvale astuma ja teistele ruumi tegema, viib krititsistliku ja positivistliku maailmavaateni, kui viimaste all mõistetakse filosoofia ja teaduse suunda, mis lähtub positiivsest, s. t tegelikult antust, kindlast ja pidevalt muutuvast kogemusest ning seega lükkab tagasi oletuse kogemusest sõltumatu absoluudi olemasolu kohta. Sellele maailmavaadete vastandlikkusele vastab väärtushinnangute vastandlikkus, eriti mis puudutab poliitilist põhihoiakut. Metafüüsilis-absolutistliku maailmavaate juurde

Demokraatia ja maailmavaade

kuulub autokraatlik ja kriitilis-relativistliku juurde demokraatlik hoiak.¹

¹ Metafüüsilise maailmavaate seost autokraatia pooldamisega on mõtteloomiselt lihtne tõestada. Juba Adolf Menzel on oma suurepärasel kirjutises «Demokraatia ja maailmavaade» («Zeitschrift für öffentliches Recht», 2. kd, lk 701 jj) näidanud, kuidas kõik nimekad metafüüsikutest antiikfilosoofid autokraatlikku poliitikat kaitsevad, nii näiteks Herakleitos ja Platon (kes just selles suhtes pole mitte niivõrd idealist, kui just metafüüsik — need mõisted ei pruugi kokku langeda), sel ajal kui sofistid seostavad oma natuurfilosoofilise empirismi ja relativismiga võitluse demokraatia eest. Aristoteles säilitab nii tunnetusteoreetilises kui ka eetilises plaanis keskositsiooni nende kahe vahel. Keskaegse skolastika mahukat metafüüsilist õpetust ei ole võimalik järjekindlalt lahus hoida selle autokraatlikust poliitikast. Sest kui inimühiskonna korraldust kujutatakse universaalmonarhiana, keisri või paavstiga eesotsas, siis sünnib see sellepärast, et kujutus sellisest korraldusest on tekkinud jumaliku maailmavalitsuse analoogia põhjal. Vrd minu teosega «Dante Alighieri riigiõpetus», 1905. Spinoza, kelle panteismi tuleb mõista kui pöördumist metafüüsikast empiirilisse loodusetunnetusse, on demokraat; metafüüsik Leibniz on oma ettemääratud, jumala loodud harmooniaga järjekindlalt autokraatia poold.

Omapärasel seisukohal on Kant. Tema süsteemi tavatsetakse nimetada «idealismiks», vastandades seda positivismile. Kuid see ei ole kindlasti õige. Just Kanti idealism on oma läbinisti kriitilise iseloomu tõttu positivistlik. Transsendentaalset filosoofiat saab õigesti mõista ainult kui kogemuse teooriat. Põhjalikult läbimõelduna peaks see filosoofia ka väärtushinnangutes viima kõige metafüüsiliselt absoluutse eitamiseni, relativistlike seisukohtadeni. Nii väga nagu toonitatakse Kanti natuurfilosoofia antimetafüüsilist ja seega positivistlikku iseloomu, niisama traditsiooniline on Kanti eetika ja poliitiliste arutluste kõige teravam vastandamine relativistlik-skeptilisele maailmavaatele; ning see arusaam toetub kahtlemata Kanti oma sõnadele. Kanti eetilise-poliitiline süsteem on täiesti metafüüsilise orientatsiooniga ja seega on tema praktiline filosoofia konservatiiv-monarhistliku riigi- ja õiguseõpetusega tervenisti orienteeritud absoluutsetele väärtustele. (Vrd minu kirjutisega «Loodusõiguseõpetuse ja õiguspositivismi filosoofilised alused» («Vorträge der Kant-Gesellschaft», nr 31, 1928, lk 75 jj).)

Tema puhta mõistuse kriitika süsteem aga teeb tunnetuse igaveseks, mitte kunagi lõppevaks protsessiks, asetab tõe lõpmatusse, kuulutab ta seega õigupoolest sama kättesaamatuks nagu skeptitsism. Kuna tunnetus ei saa oma objekti kunagi täiesti enda võimusesse, nihkub Kanti filosoofias tunnetuse objekti küsimuse asemele küsimus tunnetuse meetodist, mõlemad küsimused lihtsalt identifitseeritakse. Seda metodoloogismi, seda meetodile orienteeritud küsimuse eelistamist on kantiaanlusele väga ette heidetud. Siin tekib iseenesest paralleel poliitilise seisukohaga, mis sotsiaalse korra õige sisu küsimuse asendab küsimusega selle korra loomise tee ja meetodi kohta.

Kes peab inimest võimetuks tunnetama absoluutset tõe ja absoluutseid väärtusi, peaks oma arvamuse kõrval ka võõrast, vastupidist arvamust vähemalt võimalikuks pidama. Sellepärast eeldab demokraatlik mõtlemine maailmavaatena relativismi. Demokraatia hindab igaühe poliitilist taht võrdselt, ta respektierib ühtviisi iga poliitilist usku, iga poliitilist taht väljendavat arvamust. Sellepärast annab ta igale poliitilisele veendumusele võrdse võimaluse avaldumiseks ja enese maksmapanekuks vabas võistluses inimeste poolehoiu pärast. Sellepärast ei ole mitte ekslikult hakatud demokraatlikuks pidama dialektilist, dialoogivormis töömeetodit, mida kasutatakse rahva- ja parlamendikoosolekul seaduste ettevalmistamisel. Demokraatiale nii iseloomulik enamuse võim erineb igast teisest võimust selle poolest, et ta oma sügavaima olemuse põhjal mitte ainult ei eelda mõisteliselt, vaid ka tunnustab poliitiliselt oma vastasrinda — vähemust, kaitstes seda proportsionaalsuse põhimõttel põhiõigustes ja -vabadustes. Mida tugevam aga on vähemus, seda enam muutub demokraatiapoliitika kompromissipoliitikaks, nii nagu ka relativistlikule maailmavaatele ei ole midagi iseloomulikumat kui tendents püüda lepitada kahte vastandlikku seisukohta, millest ta omaks ei saa tunnistada kumbagi täielikult ja tingimusteta, samuti mitte ühte neist täiesti eitades. Mingi kindla poliitilise usutunnistuse poolt väärtuseks tunnistatu suhtelisus, võimatus ühele poliitilisele programmile, ühele poliitilisele ideaalile — ka kogu subjektiivse andumuse, kogu isikliku veendumuse juures — absoluutset kehtivust taotleda, sunnib tungivalt eitama ka poliitilist absolutismi, olgu see siis monarhi, preestrite-, aadli- või sõjameestekasti, mingi klassi või muidu privilegeeritud grupi absolutism. Kes oma poliitilises tahtmises ja tegevuses võib tugineda jumalikule sisendusele ja taevalikule valgustatusele, sellel võib olla õiguski sulgeda kõrvad inimhäälele ja suruda läbi oma tahe kui absoluutse hüve tahe ka usk-

matute ja pimestatute kui teisitaja juures. Sellepärast võis kristliku monarhia jumalaarmu loosungiks olla autoriteet, mitte majoriteet. See loosung on saanud rünnakuobjektiks kõigele, mis pooldab vaimset vabadust, imedest ja dogmadest vabastatud, inimhoiusele rajatud ja kriitikaga arvestavat teadust, poliitiliselt aga demokraatiat. Sest see, kes ainult maisele tööle toetub, kes seab sotsiaalseid eesmärgid ainult inimsõnusele toetudes, see saab vältimatult sundi nende teostamisel vaevalt teisiti õigustada kui selle enamuse heakskiiduga, kellele see sundkord kasuks peab tulema. Ja see sundkord võib olla ainult niisugune, et vähemus, kel on ka osaliselt õigus, igal ajal ise enamuseks võib saada.

Selles ongi demokraatliku poliitilise süsteemi tegelik mõte. Demokraatiat tohib absolutismile vastandada vaid seetõttu, et ta on üks poliitilise relativismi avaldusvorm.

Johannese evangeeliumi 18. peatükis kirjeldatakse üht juhtumit Jeesuse elust. Lihtne, oma naiivsuses jõuline kirjeldus kuulub säravaimate hulka, mis maailmakirjanduses loodud; ning ilma ette kavatsemata kasvab ta üle relativismi ja demokraatia sümboliks. See on paasapühade ajal, kui Jeesus tuuakse Rooma asevalitseja Pilaatuse ette, süüdistades teda enese nimetamises Jumala pojaks ja juutide kuningaks. Ja Pilaatus küsib temalt, kes ta roomlase silmis saab ainult vaene narr olla, irooniliselt: niisiis oled sina juutide kuningas? Ja Jeesus vastab sügavaima tõsidusega, täidetud oma jumaliku missiooni lõomast: sina ütled seda. Mina olen kuningas ja olen selleks sündinud ja selleks tulnud maailma, et ma tööle tunnistust annaksin. Kes töö seest on, see kuuleb minu häält. Siis ütleb Pilaatus, see ühe vana, väsinud ja seetõttu skeptiliseks muutunud kultuuri inimene: mis on töö? — Ja et ta ei tea, mis töö on ja et ta roomlasena on harjunud demokraatlikult mõtlema, siis apelleerib ta rahvale ja

korraldab hääletamise. — Ta läks välja juutide juurde, jutustab evangeelium, ja ütles neile: mina ei leia temast ühtki süüd. Aga teil on kombeks, et ma paasapühal lasen ühe teile vabaks. Kas tahate nüüd, et ma teile vabaks lasen juutide kuninga? — Rahvahääletus on Jeesuse vastu. — Siis kisendasid jälle kõik ja ütlesid: mitte teda, vaid Barabasi! — Kroonik aga lisab juurde: Barabasi oli röövel.

Võib-olla hakatakse — hakkavad just usklikud, poliitiliselt usklikud — väitma, et just see näide räägib pigem demokraatia vastu kui poolt. Ning see vastuväide tuleb kehtima jätta, tōsi küll, ainult ühel tingimusel: kui usklikud oma poliitilises tões, mida vajaduse korral ka verise vägivallega tuleb läbi suruda, sama kindlad on nagu Jumala Poeg.

HANS KELSEN ning **ARTUR-TOELED KLIIMANN** olid mõlemad silmapaistvad õigusteadlased — Kelsen vanem (sündis 1884) ja Kliimann mõnevõrra noorem (sündis 1899). Kelsenit võib vaieldamatult lugeda meie sajandi esimese poole kõige silmapaistvamaks riigiõiguse teoreetikuks — kümnete õigusteaduslike uurimuste autor, Viini normativistliku koolkonna looja ja juht. Tartu Ülikooli professor ja eesti kõigi õigusteadlaste korüfee A.-T. Kliimann oli aga ilmselt Hans Kelseni kõige andekam õpilane. Alljärgnevalt mõned read nende kahe teadlase loomingust ja tõdemustest.

Kliimanni «Õiguskord» teeb vahet õigusteadusliku käsitluse kahe lähtekoha vahel — normiloogiline (lähtub üksikust abstraktselt õigusnormist) ja normiordinatiivne (lähtub konkreetsest korraühikust) ning juhib seejuures tähelepanu Kelseni puhtabstraktsele normiloogilisele vaatlusmeetodile (vt A.-T. Kliimann. Õiguskord. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv, 1939, lk 14 jj). Just viimane võimaldab aga «jurisprudenti praktiliselt küsimusis paljugi märksa lihtsamalt ja veenvamalt selgitada, kui mõnest teisest vaatekohast» (samas, lk 15).

Edasi peatub Kliimann õigusteaduslike uurimuste ontoloogilisel alusel, s. o sellel, millena üks või teine teooria õiguskorda mõistab ja sisustab. Sotsioloogilis-juriidilised vaadendid tahavad «õiguskorra olemust rajada sotsiaalseile või sotsiaalpsüühilisele

Demokraatia ja maailmavaade

fakte», kuna teised, puht-juriidilised ehk normativistlikud, mõistavad õiguskorrana «kogu õigust nii, nagu ta vastavas kollektiivis kehtib» (lk 16). Lehekülj hiljem lisab Kliimann: «Ühtlasi kalduvad normativistid õiguskorda ja normistikkude süsteemi samastama riigiga» (lk 18).

Detailsemalt käsitleb Kliimanni «Õiguskord» Kelseni dogmaatilist normativismi (lk 29—31). Seda nii, nagu see on kirja pandud Kelseni kahes kapitaalsemas teoses — 1925. aastal ilmunud teoses «Allgemeine Staatslehre» (Berlin) ja 1934. aastal ilmunud teoses «Reine Rechtslehre» (Leipzig—Wien). Teatavasti on õigus Kelseni määrangu järgi sundnormide kogum või süsteem, kus konstateeriva «on» asemel valitseb käsk «olgu», saksa-keelne *soll*. Iga norm kehtib seejuures üksnes siis, kui ta on loodud teise kõrgemajoolise normi alusel. Normide jõugradatsiooni tipus seisab nn fundamentaalnorm, *Grundnorm*. Sellel teoreetilisel alusnormil peab Kelseni süsteemis põhinema kogu konstitutsiooniline õigus, millele siis omakorda tugineb kõigi teiste kehtivate normide hulk.

Kliimann juhib oma «Õiguskorras» korduvalt tähelepanu sellele, et mitte kõik tegelikkuses esinevad õigusnormid ei ole kelsenlikud sundnormid ja toob lk 33 näitena nn *normae perfectae*, millel kas pole üldse mingit sanktsiooni või on selleks üksnes vastava käitumise tühiseks tunnistamine. Lk 36 jj peatub Kliimann pikemalt sellel, kuidas Kelseni valem «kui p, siis olgu q», mis peab esindama õigusnormi struktuuri, tegutseb Tarski ja Carnapi matemaatilises loogikas. Selgub, et see valem üldse midagi ei defineeri, vaid viib üksnes tagasipöördumiseni *ad indefinitum*. Muide, Kelseni valemi tunnistab definitsiooniks Felix Kaufmann (vt ta «Methodenlehre der Sozialwissenschaften.» Wien, 1936, lk 296), kusjuures on õigem väide, et «Kelseni valem polegi niivõrd õigusnormi valem, kuivõrra õigusnormi rakendamise valem» (A.-T. Kliimann. Õiguskord, lk 38).

Mõlemad, nii Kelsen kui Kliimann, on normativistlikud õigusteadlased. Kui küsida, milles nad erinevad, siis vastaksin, et Kliimanni normativism on Kelseni omaga võrreldes paremini ja põhjalikumalt fundeeritud, lugejale sügavamalt selgeks tehtud. Seda autori kahe kaasaegse uue meetodi abil, milleks on Edmund Husserli fenomenoloogia ja nn Boole'i algebral põhinev Tarski ja Carnapi matemaatiline loogika. Peatume nendel kahel mõnevõrra lähemalt, sest A.-T. Kliimanni «Õiguskorras» on neile pühendatud tervelt 25 lehekülge (lk 65—89).

Teatavasti põhineb Husserli fenomenoloogia tunnetatava objekti «vaimse olemuse» tabamisel (fenomen, kreeka *phainomenon* on «ilmuv nähtumus»). «Maailm on vaatlejale antud üks-

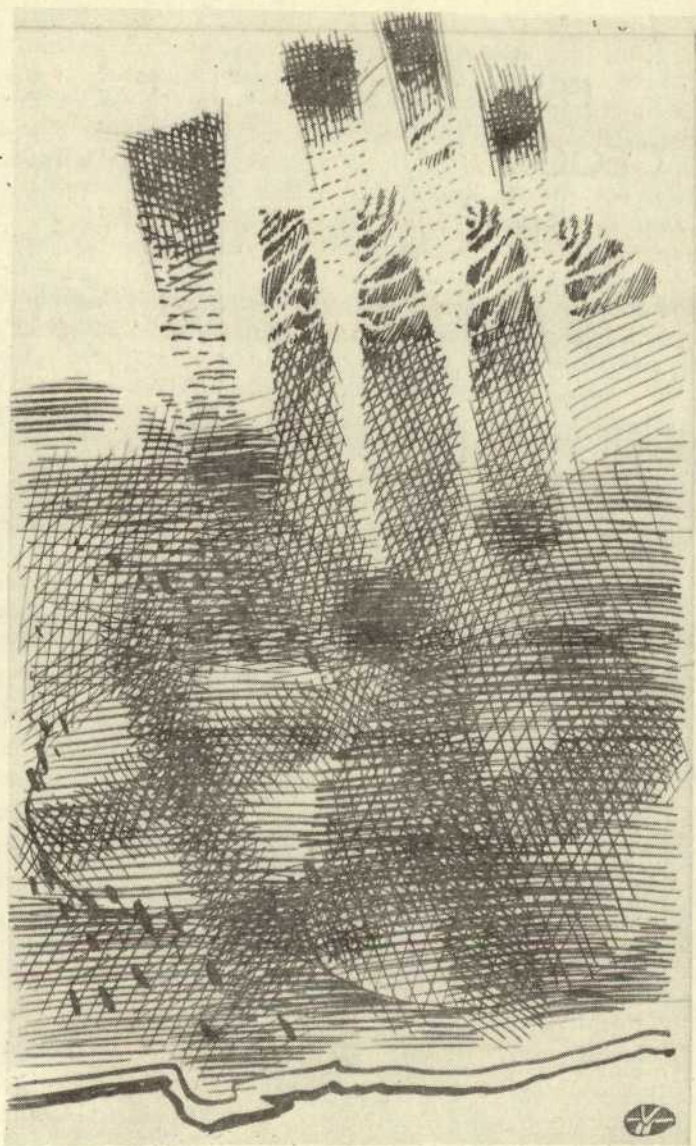
nes tema isikliku teadvuse kaudu teadvuse *fenomenidena*, ilmutena,» kirjutab Kliimann (lk 69), sest teadmus koosneb neljast elemendist: tähelepanu suunast, «antu» eraldatusest, selle sünteesist ja tehtud järeldustest (vt lk 72—73). Kui ese on x ja tema fenomen on a , siis peab kehtima «kui x , siis a » ehk « x implitseerib a » ning ühtlasi ka « a on *non-non-a*» ja ka kompleks « $a+$ *non-a*» (lk 74), sest «tõde sisaldub mõtteka lause vastavuses faktitsisteedile» (lk 74—76).

Seega on esimeseks õiguskorra fenomenoloogiliseks teadmuks, et «õiguskord on õiguse kord» (lk 81); edasi, et «õiguskord on kehtiva õiguse kord» ja «õiguskord on konkreetse rahva õiguse kord» (lk 82). Nii samm-sammult edasi astudes jõuamegi tunnetuseni, mida võib definitsiooniks ümber sõnastada: «Õiguskord on kehtiva õiguse kogum, mis korraldab konkreetse rahva elu». Et sellest definitsioonist saada ordinatoorne määrang, tuleb sõna «konkreetne» asendada sõnaga «eesti», «inglise» jne.

Kuidas Kliimann vaidluses Kelseni vastu kasutab Boole'i algebrat, selle kohta näide era- ja avaliku õiguse küsimuses, s.o probleemis, mis on rohkem ajalooline kui õigusteoreetiline (vt A.-T. Kliimann. Õiguskord, lk 139—140). Kui lähtuda Kelseni valemist «kui p , siis olgu q », siis on normatiivse tähtsusega üksnes q isik, kes kohustub teadvalt käituma, niipea kui õiguslikku ellu ilmub p . Kõik normid on seega adresseeritud üksnes q isikule, kelleks on kohtunik, ametnik, asutus, s.o avalikõiguslik isik. Järelikult on kogu õigus üksnes avalik õigus ja nn eraõigust polegi olemas. «Teooria on ikkagi selleks,» lisab Kliimann (lk 140), «et tema abil seletada fakte ja elu. Kelsen aga koguni eitab ja salgab tõsiasju, loobudes nende seletamisest.»

Õigusteaduskonna noore tudengina võlus Kliimann mind eelkõige oma range loogikaga ja tegi minust seetõttu ka Tarski, Carnapi, Russel-Whiteheadi jt matemaatilise loogika austaja. Kliimann ise, kui ta oma jüngritega Tartu Kolme Koopa Kohvikus igal tööpäeval kell 12 kohtus, väitis, et eranditult kõik tema «Õiguskorras» esitatud juriidilised määrangud on saanud matemaatilise loogika tehete alusel. Kas see tõesti nii on, pole minul seni olnud võimalust isiklikult kontrollida. Võin aga kinnitada, et isa Boole'i algebra on suurepäraselt rakendatav kriminoloogilistes teaduslikes uuringutes — just siis, kui mängu tuleb juba suurte arvude seadus.

Hillar Randalu

NIHUTATUD PIIRIKIVI

EESTI GEOPOLIITILISEST JA GEOÖKONOOMILISEST ASENDIST, ERITI VENEMAA SUHTES

Edgar Kant

On arvamusi ja veendumusi, mis säilivad, kuigi nad objektiivselt võttes ei vasta tõe. Nad elavad edasi nagu mingi inertsitõttu, kanduvad endiselt käest kätte, neid kasutatakse sageli kindlate väidetena, ja loetakse maks-vaiks vaatamatagi sellele, et nende põhialused osutuvad täpsamal kaalutelul otsituiks ning liiga kergeiks.

Sellelaadiliste tõekspidamuste hulka kuulub ka meil ning mujal pahatihti levinud aramus, nagu Venemaa vajaks meie maa-ala ning rannikuid oma eluliste — eestkätt majanduslike ja liiklemise — nõuete rahuldamiseks. Teiste sõnadega tähendab see oletust, et Eesti territoorium ja laiemas mõttes kogu Baltikum ühes rannikuvetega kuulub Venemaa loomulikuks integraal-seks osiseks. Viimane asjaolu sõltuvat enam-vähem otse-selt nende maa-alade geograafilisest asendist Läänemere ja Venemaa suurte mandrialade vahel ning

Tekstis on säilitatud autori kirjaviis.

Eesti Nädala album. Tartu, Eesti Kirjastus-Ühisus «Posti-mees», 1931, lk 34—41.

Eesti geopoliitilisest asendist

mihustavat Soome ja Liivi lahe maad «paratamatult» vene eluruumi.

Millest on tekkinud selline vaade, kuidas seda omal ajal edasi kujundas suur-vene psühhoosis vaevlev panslavistlik laiutamisideoloogia, sekka tollaegne kroonu-geograafia, ja mil moel see on levinenud ning levitatud, seda ei ole põhjust selgitada käesolevas ühenduses. Jatkub küllalt tõestamisest, et sellise vildaka tõekspidamise võrdlemisi laialdast levikut veel tänapäevalgi tuleb pidada kahjatsemisvääriliseks anakronismiks, mis asjata halvab noorte riikide kodanike endakindlust ning veendumust kestvasse iseseisvusse ja selle õigustusse. Kõnelemata vanemaist aastakäigest, on sellised arvamused edasi kantud ka nooremasse generatsiooni. Isegi suur protsent noori majandusteaduse üliõpilasi vastab sellekohasele küsimusele tavaliselt, et vene hädatarvilikud elu-, eestkätt majanduslikud nõuded vajavad eesti ning balti sadamaid üldse. Venemaal näeme sedasama. Ammuks see oli, millal «Vossische Zeitung» tõi teateid, et kommunistliku maailmarevolutsiooni ja rahvusliku imperialismi vahel kõikuva Venemaa noorsugu tegevat vanemale põlvele raskeid etteheiteid selle eest, et viimane omal ajal alla kirjutas Brest-Litovski rahulepingule ning loovutas tähtsad sadamad Läänemerel. Winston Churchill, inglise silmapaistev riigimees ja vene olude tundja, jõudis äsjailmunud vastavas kirjutises pealegi otsusele, et kõik praegusaja natsionalistliku ja kommunistliku Venemaa püüded näevad ette rajariige või nende osade tagasivõitmist ja taasliitmist «emamaaga».

Sellest näeme, et Venemaal ei ole lakanud tõekspidamine vene eluruumile vajalisest läänepiirist kusagil kaugemal praegusest, mis avaks tal laiema kokkupuutevälja Kesk-Euroopaga ja Atlandi ookeani tributaarvetega. Samuti näeme, et ka meil ei ole veel lõppenud vana ühekülgne harjumus vaadelda meie geograafilist asendit ainuüksi idast — läände, s. o. Venemaalt Euroopasse

suunatud pilguga. Mõtlemata peaks panema seejuures kas või sellisest pilgust omal ajal sõltuv vene imperialistlik laiutamislöösung: «Varangerfjord ja Vestfjord ühes Narvikuga Venemaale!», mida põhjendati veel apogruüfilisemate vene olemuslike elunõuete hädavajadustega kui Konstantinoopoli ja Dardanellide omandamise tarvidust. Kuigi Läänemere probleem ei ole peaaegu kunagi olnud Venemaale oiko- või demopolitiliseks eluküsimuseks, on sealpoolt ometi sageli väidetud, nagu oleks vene loomulikuks eluruumiks Euraasia terve põhjapoolne madalmiktasandike ala, mis idapoolkera kaardil tavaliselt igähele silma torkab määratusuure roheline väljana ja ulatub Aasia suurist mägestikest Siberi, Sarmaatia, Poola ning Põhja-Saksamaa tasandike kaudu Atlandi ookeanini ja Karpaatide ning Alpide ühisvallini.

Nagu juba tähendatud, ei olda ka meil veel vabanevad meie geograafilise asendi hindamisel ühekülgse vaatlusviisi kammitsaist, mis just oma pealiskaudsuse tõttu ikka ja jälle kaldub arvama, et *dominium maris baltici* olevat teab millisest looduslike ning asendi eelduste paratamatusest vene eluruumi *conditio sine qua non*. Ometi on meie geograafilise, eriti geopolitilise ja geökonoomilise asendi avaram selgitamine mitmes suhtes tähtis ning oluline. See peab meid vabastama vanust trafareetseist mõttekäigest, peab ära näitama meie asendist sõltuvad välispoliitilised ning väliskaubanduslikud sihtjooned, ühtlasi aga ka kostma küsimusele: kas ja kuivõrt on meie maa-ala ning rannikud Venemaale vajalikud? Alljärgnevas käsitame vaid viimast küsimust, mis on tihedaimas seoses alulmainitud väärarvamustega.

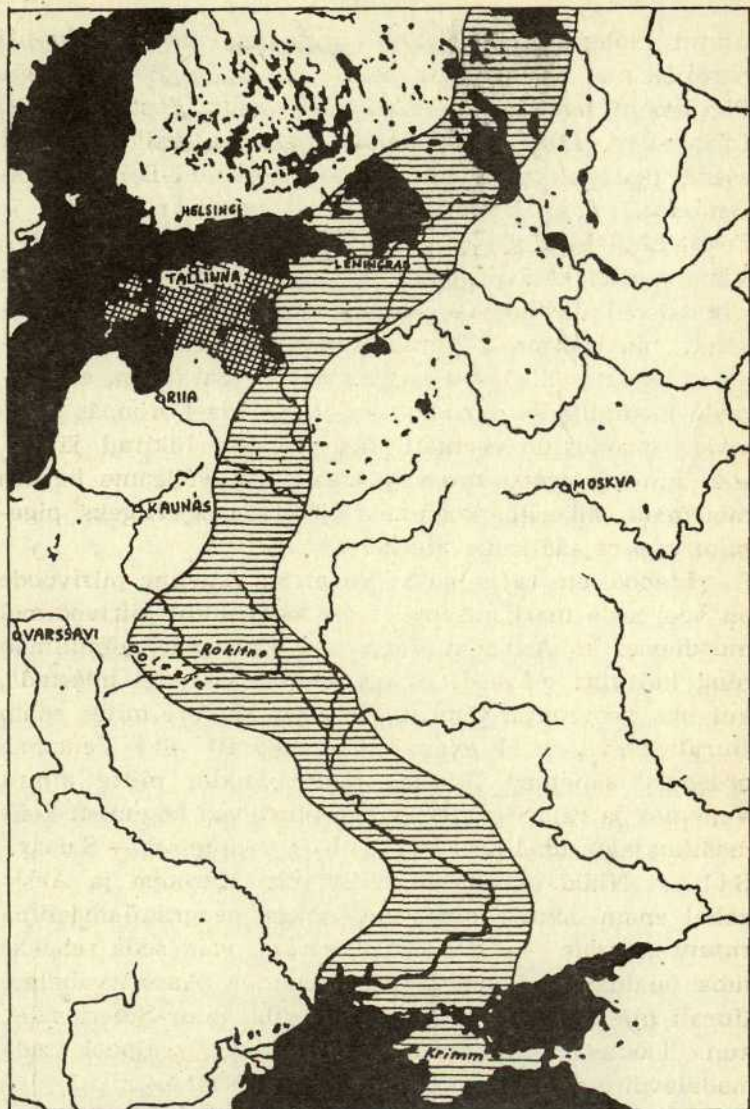
Tahaksin Eesti ja teiste balti riige asendit iseloomustada eriti idarinde, täh. Venemaa suhtes, siis sobib selleks mõninga võrdluse toomine mujalt. Võrdluseks on kohaseim balti riige asendit kõrvutada Hollandi, Belgia ja Luksemburgi omaga, mille idapiirelt algab samuti suurriik — Saksamaa. Maakaarti hoolikalt silmitsedes

Eesti geopoliitilisest asendist

osutub mõlemi riigi kogumi asendis veel teisigi märgilisi parallelisme. Kõige pealt servavad Hollandi ja Belgia Põhjamerd lähikaudu samal moel nagu Eesti ja Läti Läänemerd. Edasi on mõlemil riigikompleksil sarnanev asend teatavil piirivõotmel, — Hollandil-Belgial-Luksemburgil n. n. arelaadi-lotaringi rajalal ja Eestil-Lättil-Leedul n. n. varjaagipiirivõotmel. Vahe osutub vaid piirivõotme maastikulises iseloomus ja situatsiooni üksikasjus. Üldiselt on Lääne-Euroopa mainitud piirivõotme peamiseks teljeks Ardennide kõrgustik, mis ühtlasi Prantsusmaa ja Saksamaa eluruumide loomulikuks piirilaks, sellal kui Ida-Euroopas piirivõõde moodustub eestkätt üksteise otsa lükitud järve-, soo- ning soometsa-madalikest. Nii võiksime koguni mõlemaid väikeriige kogumeid nimetada rajariigeks, pigemini veel rajäärseiks riigeks.

Idapoolsete rajariige ja Venemaa vaheline piirivõõde on veel seda markantsem, et sel looduslikul piirivõõtmel murdlevad ka Aasia ja Vana hea Euroopa vaimuilmad ning kultuuri eelväed. Ei ole seetõttu midagi imestada, kui uus geograafia tõmbab Euroopa idapiiri mitte enam Uurali kohal, vaid enam-vähem täpsalt piki Venemaa praegust läänepiiri. Siin ei puutu kokku mitte ainult Venemaa ja rajariigid, ei — siin piirduvad kogunisti kaks maailmajagu: ühel pool — Euroopa ja teisel — Suur-Siber. Nüüd ei tõmba sellist piiri Euroopa ja Aasia vahel enam ainult omaegne saksa geograafiamaailma *enfant terrible* — Ewald Banse, vaid seda tehakse juba laialdaselt. Kunagine Euroopa ja Aasia vaheline Uurali piir on jäänud tänapäeval juba Suur-Siberi sisse, kuna loodus ja rahvastik nii siin- kui sealpool seda madalavõitu mäeahelikku kuigi palju ei erine.

Ühtlasi ei saa tänapäeva vaatekohist ega ümberhinnanguist lähtudes milgil moel vene eluruumi loomulikeks läänepiireks pidada ei Lääne merd ega Kesk-Euroopa tasandikke. Selleks on ja on tõeliselt ka varemalt olnud «varjaagi piirila», mida suur-venelus ei ole õieti

Varjaagi piirivööde (viirutatud), mis lahutab Euroopa Venemaast ja on ühtlasi viimase loomulikuks läänepiirialaks. Eesti maa-ala ristitatud. Kaardiskits on toodud enam-vähem A. Penck'i järgi.

Eesti geopoliitilisest asendist

kunagi suutnud puhandada. Moltke oli esimesi eurooplasi, kes varjaagi piirivöötme tunnistas silmapaistvaimaks strateegiliseks eraldisjooneks Uurali ja La Manche'i vahel, Berliini geograafiaprofessor Penck aga esimesi teadlasi, kes seda veenvalt põhjendas maadeteaduslikult ja piirid üldjoonis kätte näitas.

Tõsi, Páris-Euroopa ja Suur-Siberi vahel ei ole teravaid piire kõrgete mägestike näol, kuid peetagu meeles, et piire ei tõmmata ainuüksi nende järgi. Maakeral on üldse vähe kohti, kus loomulikud geograafilised või sotsiograafilised ühikud piirduksid «jõhvjoonel». Enamasti on ikka tegemist enam-vähem ulatuslike siirdealadega, mida geopolitilises teisesendis võiks kõrvutada Lord Curzoni defineeritud «glacis'tega».

Selliseks oivaliseks «glacis'eks» Páris-Euroopa ja venelise Suur-Siberi vahel ongi piki rajariige idapiiri kulgev «varjaagi piirila». Põhjas algab ta Fenno-skandia ja Metsa-Venemaa vaheliselt Valge mere-Onega-Laadoga järvedejoomilt, jätkub Peipsi, Pihkva ning Luubani järvenõo kaudu lõunasse, kus ta ulatub Polesje-Rokitno soo-, metsa- ning Dnjepri jõemadalike reana kuni Musta mereni. Ka seal lõunas esineb ta märgilise eraldisjoomina, nagu seda juba käesoleva sajandi algul rõhutas geograaf Ostov, lahutades geograafilisil motiividel Ukraina läve Venemaast ja paigustades seda Karpaa-tiasse.

Baltikumi, eriti Eesti asendit vaadeldes, näeme Soome lahe idasopil vaevu veel merelist loomust. Samuti kaob Lääne mere ilmastuline mõju varsti kohe idapoole Peipsit. Seega võime viimast ühes jatkuva Pihkva järvega pidada vene loomuliku läänepiiri alguseks. Lõunapool Pihkva järve langeb meie pilk õige omapärasele alale. Siin näeme suurt metsa- ning soo-madalikku, mis embab endise hiidjärve põhjal säilinud Luubani järve ja ulatub ligi 220 km pikkuselt ning 60 km laiuselt kuni Väina jõeni. Ilmselt tuleb seda iseloomukat nõgu pidada Peipsi ning Pihkva järve loomulikuks jatkuks ja ühtlasi mar-

kantseks varjaagi piirivöötme osaks. Pealegi ühtib see joom väga hästi Eesti-Liivi-Kuramaa vana etnograafilise ja ajaloolise piiriga, nii et me, nagu juba mainitud, kogu Lääne-, Kesk- ning Ida-Euroopa ja läänepoolse Suur-Siberi tasandike ulatusel ei leia kusagil selgemat ning loomulikumat eraldisjoont kui just siin. Kokkuvõttes võiksime öelda, et Eesti ja Läti on geopolitilises mõttes Suur-Siberist sama hästi eraldatud nagu Soomegi suurte järvede piirila abil.

Pealegi on Eesti-Läti ja Suur-Siberi vaheline varjaagi piirivöötme osa selgejooneliseks ilmastupiiriks: läänes valitseb Atlantiko mõjudest läbistatud tsüklo-naalne mereline kliima, idas aga mandrisisemine ilmastu. Koos sellega on Peipsi-Pihkva-Luubani järve joom ka võrdlemisi eraldav töö- ning rahvaenergia kliimaatiline eraldisjoon. Eks osuta seda eriti musterlikult ameerika geograafi Huntingtoni vastav kaart. Eks lange samal ajal rassiliselt koostiselt ja töökliimaatilisel tingitud kõrgem rahvaenergeetiline levila rööbiti teissuguse kultuurilise mõtteilmaga ning faustismi mentaliteediga läänepoole, ja madalama tööenergiaga ning fatalistliku hingelaadiga valdkond idapoole varjaagi piirivöödet. Ja eks ole lõppeks Herbert Schroeder'il olnud palju tabavust rõhutada, et Lääne meri ei ole venelusele karakteroloogilis-psühholoogiliselt kunagi kuulunud, ei ka siis, kui nad valdasid Läänemere rannikumaid. Venelased ei ole üldse osutunud merevõimeliseks rahvaks, «*navigare necesse*» on neile alati olnud võõrapäraseks ning kohandamatuks imperatiiviks. Kuigi Peeter Suur püüdis omal ajal varjaagi vaimu vägisi kehitada, rebenesid peagi tema poolt sõlmitud sidemed Läänemerega. Siin puudus ilmselt seegi psühholoogiline side, mis bütsantsi religiooslikus seoses venelust sidus Musta merega.

Ka demopolitilised põhjused ei ole venelusele Baltikumi vallutamiseks piisavad. Veneluse loomulik rahvastiku hiive on, tõsi küll, kaalukalt suurem kui Euroopas, ent sellest ei saa lihtsalt järeldada rahvastiku survet.

Venelise Suur-Siberi territooriumi ja rahvastikku iseloomustavad arvud kinnitavad vaid määratud diskrepantsi maa-ala ja rahvastiku vahel, nähtust, mille all Venemaa on alati kannatanud ja mis on tänapäevani ühenduses eriti lõdva ruumikasutamise ning rahvamajandusega. Pealegi on vene rahvastikuline ekstensioon ammu suundumas itta ja kakku. Ka ei ole Maarjamaa iseendast, oma loodusvarade ja majandatavuse eelduste poolest mingi «marjamaa», mis võiks veneluse kratopolitilist ekspansiooni eriliselt ergutada. Lõppeks jääb veneluse maadelaiutamise tungi esialgseks ainsaks põhjenduseks ikkagi vaid balti riige «silla iseloom» Suur-Siberi mandrialade ja mere vahel, tähendab vene majandusliku liiklemise oletatud vajadus muu maailmaga tingimata talle kuuluvate Lääne mere rannikumaade kaudu.

Sellise vajaduse selgitamine nõuab õieti balti riige, eriti Eesti asendi probleemi lahutamist kahte küsimusse:

1) Kuivõrt üldse avavad balti riige maa-alad Venemaale liiklemisteed Lääne merele? ja

2) Kui suured ning elulised on tõeliselt Venemaa sellekohased liiklemisvajadused?

Võrdlesime juba varemalt balti riige maadekogumit Hollandi-Belgia-Luksemburgi omaga. Eriti rõhutasime Hollandi-Belgia ja Eesti-Läti asendi parallelismi. Seda on põhjust ka nüüd teha, kuna mõlemad riigikompleksid sulevad lähikaudu sarnaselt merele pääsu sügavale mandrissi ulatuvaile suurriigele: ühed barrikadeerivad Saksamaa lääne-loode piire, teised — Venemaad. Võidakse küll vastustada, et see parallelism ei ole täiuslik, kuna Saksamaal jääb siiski üle veel võrdlemisi pikk Põhja ning Lääne mere rannik, sellal kui Venemaa avaneb Lääne merele vaid Soome lahe «pudeliakela» kaudu. Siiski ei piisa sellest vastuväitest. Kõige pealt ei saa Venemaa majanduse autarktilisi eeldusi ega välisliiklemistarvet kaugeltki rööbistada Saksamaa vajadustega. Teisalt on nii Saksamaa kui ka Venemaa leidnud tegelikult

küllaldased liiklemisvõimalused mainitud rajariige-kogumite kaudu. Ja kolmandaks, kui Saksamaad vaadeldakse Euroopa raamistikus, siis tuleb Venemaa suhtes seda teha Aasia konfiguratsioonis. Siis näeme, et venelisel Suur-Siberil on peale Läänemerele otsese pääsu Soome lahe kaudu veel olemas oivalised külmumata rannikuveed Põhja-Jäämere Golfist hoovatud ning soojendatud ranniku-aladel, ja lõunas avar merefront Musta mere ääres, kõnelemata «velikii severnõi putj'ist» — Loode-Siberi otseseimast ning seni vähekasutatud laevateest Obji hiidsuudmel ja Ohhoota ning Jaapani merest Kauge-Idas. Edasi tuleb meie võrdluse juurde tagasi tulles silmas pidada, et Hollandi ja Belgia sulevad Lääne-Saksamaa just rahvatihedaimale ning toodangurikkaimale osale otsese juurdepääsu merele, kuna nende valduses on saksa vilkaima ning tähtsaima liiklemisarteri — Rheini jõe — suudmeala. Sellevastu ei leia me Eesti-Läti territooriumil ühtki tähtsat looduslikku liiklemisid, mis ühendaks vene mandrialasid Läänemere rannikuiga. Ainuke jõgi, mis kuidagi võiks küsimusse tulla, Väina (Daugava), omab vene liiklemise suhtes minimaalset tähendust, kuna ta ei ole, erandatud lühike suudmeosa, laevatatav ega ulatu kuigi kaugele Venemaasse. Neeva (Nõva) on seega ainuke jõgi, mil on tihedam side vene südamaaga ja Volga süsteemiga, kuid ta kuulub ühes «Leningradi väravaga» endiselt Venemaale.

Vene eluruum ei ole ka kunstlikult, n. n. tehisvorme — raudteede näol kuigi orgaanilises seoses Läänemere rannikumaadega. Jättes täiesti kõrvale puhtpaigalise tähtsusega kitsarööpalise raudteestiku, ei saa ka laiarööpaliste ühendust päris-vene raudteestikuga pidada kuigi heaks. Need on sise-vene raudteevõrgust peamiselt strateegilisel kaalutlusil tekkinud «jooksikud», mille tihedaim silmustik tendeerib lõunasse ning edelasse ja jätab juba puhtgeograafilisel põhjusil suured tühemed Baltikumi ja Venemaa vahele. Seda on seni eeskujulikui-

Eesti geopoliitilisest asendist

malt näidanud ameerika geograaf Mark Jefferson oma «*ten miles area*» kaardil, mille ta on, muide, spetsiaalselt koostanud ka Euroopa ning Venemaa kohta. See kaart demonstreerib õieti rabavalt, kuivõrt hõre on raudteestik «varjaagi piirivöötmele» ja kui vähe ning lõdvalt ta seob Moskooviat Läänemere rannikuga. Rajariige raudteestik on kaheldamata palju tihedamas seoses Kesk-Euroopaga kui Venemaaga. Igatahes on seos Põhjamere äärsete riige — Hollandi ning Belgia — ja saksa suurriigi vahel liiklemiseelduste, võimaluste ning vajaduste mõttes võrreldamatult tihedam kui Suur-Siberi ja Lääne mere äärsete Eesti ning Läti vahel Ühtlasi on Suur-Venemaa laiutamisekihk Baltimaile veel vähem põhjendatud kui omaaegse Suur-Saksamaa ekspansioonitendents Zuidoost-Euroopale ning Pas de Calais'le.

Olgu kuidas tahes, lõppeks ei ole äsjaselgitatud liiklemisgeograafilised eeldused Venemaa ja Läänemere vahelises ühenduses otsustava tähendusega. Nad on vaid anatoomilist laadi vahendid ega näita veel iseendast neis toimuvaid füsioloogilisi eluavaldusi. Otsustavaks püstitatud oikopoliitilises asendiprobleemis on ikkagi see, kas olelevad tõelised liiklemisvajadused või ei? Selle meie teise asendiküsimuse lahendamiseks tuleb oluliselt joonis selgitada neid majanduslikke eluavaldusi, mis on toimunud ja toimuvad vene eluruumi ja Lääne mere vahel. Alles siis võib teha lõppotsus: kas on Venemaal Soome ja Liivi lahe rannikud majanduslikult küllalt vajalikud? Ühtlasi ilmneb sellest, kas on Venemaal aegajalt taasärgitatud ekspansioonikihk oikopoliitiliselt milgi määral põhjendatud või on see vaid vana kratopoliitiline inert?

Neid küsimusi on H. Schroeder Lääne mere vene ja rajariige probleemina avaralt käsitanud oma hästi läbimõeldud teoses «Venemaa ja Lääne meri», ja leidnud, et probleemiseadelduses, kas Venemaa vajab Baltikumi sadamate vahenditult valdamist juurdepääsu jaoks Läänemerele, peitub väga tähtis kriteerium

nende riige iseseisva olelemisvõime otsustamiseks. Muidugi ei tule Eesti ja teiste balti riige asendi majandus- ning liiklemisgeograafilisel hinnangul unustada ka poliitilis-geograafilist tõsiasja, et nende riige olemasolu Euroopa ja Suur-Siberi piirivõõtmel tagavad muide ka samalaadilised maailmapoliitilised jõutasakaalutegurid, mis on teises mõõtkavas kindlustanud ja kindlustavad Hollandi-Belgia-Luksemburgi eksistenti arelaadi-lotaringi piirivõõtmel Lääne ja Kesk-Euroopa, eriti prantsuse ja saksa eluruumi vahel.

Eesti ja üldse balti riige asendi osa selgitamiseks vene eluruumi majanduslikus liiklemises pakuvad väärtuslikke andmeid Schroederi mainitud teos, vene väliskaubanduse ametlikud ülevaated, Riia börsikomitee sellekohased materjalid, viimase kaubandusstatistilise sektsiooni teadusliku juhataja B. Gernet'i uurimus Riia kaubanduse ning liiklemise arengust ennemaailmasõja-aegse poolsajandi jooksul jpm. Kahjatsetavalt ei ole Tallinna börsikomitee peaaegu midagi teinud sellelaadiliste uurimuste alal.

Asjakohasete andmete kokkuvõtte viisi ebaühtlus enne ja pärast maailmasõda, sekka samal ajal kujunenud muudatustega, nõuab tahes-tahtmatult vene tõeliste Läänemere-huvide *status quo* eraldi vaatlust *ante et post bellum*. Mõlemad peavad aga avitama selgitada, milline osa Venemaa majanduslikust vahetusprotsessist teiste maadega vahendati Lääne mere ja — mis meid eriti huvitab — Eesti sadamate kaudu.

Ennesõjaaegse seisundi selgitamine vajab vähemalt mõningat ajaloolist perspektiivi vene väliskaubanduse arengu ning tendentsi kohta. Esitame selle nii vene väljaveo kui ka sisseveo suhtes. Loomulikult keskendub meie peahuvi seejuures vene väliskaubanduse kulgule eri piirilõikude kaupa, et siis nende hulgas leida Lääne mere piiri ja Eesti sadamate osatähtsust vene kogu-väliskaubanduses.

Eesti geopoliitilisest asendist

Esimesed täpsemad andmed vene väliskaubanduse — ekspordi ja impordi — kohta piirilõiguti dateerivad 19. sajandi algusest. Tolleaegse ebaselge poliitilise olukorra tõttu Vene lõunas ning edelas kandus arusaadavalt valitsevam osa vene väljaveost Lääne mere sadamaile. Hiljem hakkab aga maisaliiklemine nobedamalt kasvama kui kaubavahetus mere kaudu. Tähtis on esmajoones tõsiasi, et maisa- ja teiste merepiiride seas tõuseb kiiresti Musta mere sadamate osatähtsus, sellal kui Lääne mere osatähtsus pidevalt langeb. Et see mingi väliskonjunktuuride ajutist laadi mõju ei ole, vaid Venemaa enda geograafilisest eeldusist, asustamiskäigust ja majandamise raskuskeseme nihkumisest Lääne merest eemale, seda tõendab näitlikult Lääne mere osatähtsuse reeglipärane tagasimine (vt. 1. aritmogrammi) vene väljaveos, mis kestab maailmasõja läveni ja milline tendents, nagu me hiljem selgitame, ka tänapäeval jätkub.

Lähikaudu paralleelne pilt avaneb meile vaadeldes vene sisseveo arengut sama ajavahemiku jooksul. Ka selles näeme Lääne mere osatähtsuse järjekindlat taandumist. Möödunud sajandi keskpaigu on Lääne merel küll veel valitsev tähtsus vene impordis. Kuid edasi, algades vene raudteevõrgu arenemiseaastailt, sekka Musta mere ja teiste piirilõikude osatähtsuse tõustes, kahaneb Lääne mere sisseveo tähtsus Venemaale, olgugi aeglasemalt kui väljaveos, siiski pidevalt (vt. 2. aritmogrammi). Kokkuvõttes tohiks öelda, et arvamus, nagu vahendaks Lääne meri prevaleeriva osa vene väliskaubandusest, on päritud möödunud sajandi esimesest poolmikust ega vastanud ammugi tõelisele olukorrale. Ennemaailmasõja aastail vahendasid Lääne mere sadamad ülimalt veerandi vene üldväliskaubandusest. Kuigi vastavad protsendarvud on 1912. a. resp. 1914. a. väljaveos 33.7% resp. 27.9% ja sisseveos 34.1% resp. 29.6%, tuleb neist maha arvata praeguste rajariige

tolleaegne iseenda välja- ja sissevedu, mida ei saa ju Venemaa arvesse panna.

Mis puutub eriti Eesti sadamate osatähtsusse vene väliskaubanduses, siis oli ka see tunduvalt vähem, kui kuulduv pahatihti igapäevases arvamises. Eesti sadamaist võiks praktiliselt küsimusse tulla vaid Tallinna ja Pärnu. Ka nende osatähtsus vene üldväliskaubanduse raamides oli juba käesoleva sajandi algusest peale pidevalt kahanemas (vt. 3. ja 4. aritmogrammi).

Ka nende sadamate osatähtsuse eraldihindamisel ennesõjaaegsest vene väliskaubandusest tuleb mees pidada, et teatav osa nende sisse- ja väljaveost ei langenud pärisvene kontosse, vaid oli otseses seoses Eesti iseenda rahvastiku ning maa-alaga. Kui suur see osa oli, on raske öelda, kuna tolleaegne statistika seda eraldi ei registrinud. Tallinna oli vene riiki kuuludes, nagu näeme ülaltoodud aritmogrammest, eestkätt sisseveo-, Pärnu aga peamiselt väljaveo sadamaks. Et Pärnu oli lokaalse tähtsusega ja et tagamaa piirdus peaasjalikult siinpool varjaagi piirilat asuvate aladega, on selge. Tallinnat käsitati Peterburi eelsadamana ja ta vahendas juba suuremal määral vene väliskaubandust, nagu äsjatähendatud, sissevedu. Narva tuli mõnivõrt arvesse toorpuuvilla sisseveos (Kreenholm!).

Gernet ja Schroeder on lähemalt analüüsinud Lääne mere sadamate ennesõjaaegset sisse- ja väljavedu. Nende andmete kohaselt oli Tallinna osa vene väljaveos väga tagasihoidlik ja pidevalt taanduv, kuna end üha rohkem maksma pani Peterburi lähedus, mis kesendas väljavedu Neeva suudmesse. Nagu me ülaltoodud aritmogrammist nägime, vahendas Tallinna 1913. a. veel ainult 1,4% väljaveost, mille $\frac{2}{5}$ koostus teraviljast, $\frac{1}{10}$ puidumaterjalist, $\frac{1}{14}$ linast ja $\frac{1}{10}$ rukkijahust, mis lähtus Soome. Ülejäänud lähikaudu $\frac{1}{10}$ moodustus peamiselt linaseemnest ja asbestist. — Tallinna sissevedu oli samuti pidevalt kahanemas. Äsjamainitud aritmogrammist nähtub, et see moodustas 1913. a. vaid 5,7%. Iseloomulik on

Eesti geopoliitilisest asendist

seejuures, et $\frac{2}{3}$ Tallinna sisseveost koostus toorpuuvillast, millest suur osa läks Tallinna ja Narva, täh. Eestis asuvate tekstiilvabrikute töötleda, sellal kui ülejääk valgus läbimisliiklemisena Moskva tekstiiltööstuse piirkonda. $\frac{1}{3}$ Tallinna kaudu sisseveost koosnes eestkätt kummist, kivist ja masinaist. Koguselt domineeris muidugi kivisüsi ja koks, mille tarbimises oli tööstuste kõrval mainimisväärioline osa ka vene sõjalaevastikul. Masinate ja toorkummi sisseveos on tähelepanuväärioline, et see toimus enam-vähem ühtlaselt Lääne mere sadamate kaudu. Seejuures kasvas masinate sissevedu Peterburi sadama kaudu kõige nobedamalt. Kui suur osa Tallinna kaudu saabunud masinaist läks kodumaale ja milline osa valgus Páris-Venese, ei ole neil andmeil selgitatav. Et aga kodumaa tööstus ja põllumajandus nende sisseveo tarbimises tähtsalt osales, tohiks olla väljaspool kahtlust.

Üldiselt ei vahendanud Eesti sadamad seega kuigi tähtsal määral vene väliskaubandust. Ka kõigi vene Lääne mere sadamate osatähtsus ei olnud *ante bellum* nii suur ega oluline, nagu seda paljud ikka veel kujutlevad. Sellejuures ei tohi, mis peasi, unustada, et Peterburi vahendas lähikaudu $\frac{1}{2}$ vene sisseveost Läänemere kaudu. Mahaarvates Peterburi osa vene ennesõjaaegsest väljaveost Lääne mere kaudu, jääb balti sadamate arvele vaid $\frac{1}{5}$ vene väljaveost. Ka seda ei saa tunduvaks nimetada, kui arvestada vene väljaveo iseloomu ja tendentsi, eriti kui meeledada, et osa sellest oli praeguste balti riige maa-ala väljavedu.

Edasi puudutame balti riige, eriti Eesti, geökonoomilist asendit Venemaa suhtes *post bellum*-olustikus ja Venemaa väliskaubanduslike huvide *status quo'd* Lääne merel peale rajariige iseseisvumist. Tõsi, rajamaade sadamad ei kuulu enam Venemaale, kuid see tähendab vaid seda, et vene majanduslike Läänemere suhete tänapäevane olustik erineb ennemaailmasõjaaegsest olukorrast ainult formaalselt. Schroeder on täie õigu-

sega väitnud, et Venemaa saab tänapäeval täiesti endisel viisil kasutada Leningradi kõrval ka teisi balti sadamaid kaupade välja- ja sisseveoks. Rajariigid on juba iseenda huvides püüdnud vene transiiti igapidi soodustada.

Nüüd huvitab meid muidugi küsimus, kas on vene väliskaubanduse Läänemere huvid ja tõelised vajadused ennesõjaaegsega võrreldes tõusnud, endised või langedud. Olgu selle huvitava küsimuse kostmiseks esitatud mõningaid andmeid. Kahjuks ei saa neid täiel määral rööbistada ennesõjaaegsetega, kuna vene nüüdne statistika ei toimetata neid endiste piirilõikude kaupa, vaid teeb vahet ainult üle Euroopa ja Aasia piiride kulgu vahel.

Sovjeti-Vene väliskaubanduse arengut iseloomustavad järgmised arvuread, millede võrdluseks pälvigu tähelepanu 1911. a. andmed (1911. a. kuldrublad, 1924./25. a. peale tšervonetsirublad):

Aastad:	Väliskaubandus	Sissevedu		Väljavedu	
	üldkulg kõikide piiride kaudu	Euroopa piiride	Aasia kaudu	Euroopa piiride	Aasia kaudu
(miljonid rublad)					
1911	2753	1023	139	1514	77
1924/25	1280	644	80	508	48
1925/26	1433	674	82	589	88
1926/27	1484	624	89	678	93
1927/28	1719	820	125	636	138
1928/29	1714	697	139	723	155
1929/30	2071	—	—	—	—

Venemaa osa maailmakaubanduses on silmatorkavalt väike (1.5%). Üldse omab vene väliskaubandus sisekaubandusega võrreldes minimaalset tähendust. Ülaltoodud tabelist selgub pealegi, et Nõukogude väliskaubandus üldiselt ei ole veel ikka saavutanud ennesõjaaegse Vene-

Eesti geopoliitilisest asendist

maa taset. Selle kõrval näeme veelgi huvitavamad tõsi-
asja: vene väliskaubandus on Euroopa piiride kaudu
rohkesti taandunud, sellal kui ta Aasia piiride kaudu on
ületanud ennesõjaaegse seisundi. Sissevedu Euroopa
piiride kaudu moodustas 1928./29. a. vaid ca $\frac{2}{3}$ enne-
sõjaaegsest, sellal kui Aasia piiride kaudu oli juba saa-
vutatud 1911. a. tase. Väljavedu Euroopa piiride
kaudu moodustas 1928./29. a. lähikaudu $\frac{1}{2}$ ennesõjaaeg-
sest, kuna Aasia piiride kaudu oli ta tõusnud kaks korda
suuremaks kui 1911. a. Seega on Euroopa piiride osatäht-
sus Vene väliskaubandusele veelgi vähem kui enne maa-
ilmasõda. Vene väljaveo suhtes on see seda enam rõhu-
tatav, kuna uued rajariigid vedasid suuri hulgi sisse
Päris-Venemaalt tollal kui nad olid veel Vene riigi osad.

Nagu varemalt tähendatud, ei saa nende andmete
najal luua täpset pilti Läänemere kaudu kulgeva vene
väliskaubanduse praegusest osatähtsusest. Et ka see ühes
Euroopa piiride tähtsuse taandumisega on langenud,
tohiks olla endastmõistetav. Seda kinnitavad ka mitmed
muud teatmed. Kõnelemata rajariige sadamate kaudu
toimuva vene transiidi kahanemisest võrreldes ennesõja-
aegsega, osutab ka Leningradi sadama üldliiklemine
vähemaid arve võrdlemisi ennesõjaaegse kulguga.
«Sovjetekspordi entsüklopeedia» järgi oli
Leningradi (Peterburi) üldeksport 1904.—1908. a. aasta-
keskmiselt 98 milj. puuda (= 1.6 milj. t), 1909.—1913. a.
aastakeskmiselt 145 milj. puuda (= 2.4 milj. t) ja 1913. a.
171 milj. puuda (= 2.8 milj. t). 1928. a. oli aga Leningradi
väljavedu kõigest 1.3 milj. t, s. o. vaevu $\frac{1}{2}$ 1913. aasta
omast. Leningradi sissevedu 1928. a. küündis vaid
0.42 milj. tonnini ja koguliiklemine vaid 1.72 milj. ton-
nini. Tähendab, vaatamatagi sellele, et Leningrad on
jäänud ainukeseks pärisvene sadamaks Läänemerel, ei
kasuta teda vene väliskaubandus isegi mitte ennesõja-
aegsel määral.

Samuti on läbi balti riige kulgev vene transiit
vähem kui ennemaailmasõjaaegne ja seega veel olutum.

Läbi Eesti kulgev vene transiit on osutanud pealegi enam-vähem pidevat kahanemist, nagu seda alljärgnev tabelike näitab:

Aastad:	Vene transiidi kulg	
	üle Eesti	üle Läti
	(1000 t)	
1922	346	371
1923	95	242
1924	161	339
1925	61	247
1926	78	346
1927	67	508
1928	36	577
1929	24	635
1930	37	—

Läti kaudu kulgev vene transiit on selle asemel tõusnud nii, et ta 1925.—1929. a. vahemikus aastakeskmiselt ületab ca üheksa korda Eesti oma. Selles ei tule ometi näha midagi ebaloomulikku või peamiselt lepinguist olenevat. Ka on ekslik R. Renning'i väide, nagu oleks Eesti mingi eriliselt vildaka transiidipoliitika tõttu Läti kõrval sattunud «popsi seisukorda» («Vaba Maa», nr. 277, 1930). Ei, seda küll mitte, Läti kaudu kulgev suurem vene transiit oleneb praegugi neist loomulikumaist põhjustist, mis samas sihis mõjusid juba enne maailmasõda. 1913. a. veeti Läti sadamate kaudu, näiteks, väärtuselt 12 korda rohkem välja ja mitu korda rohkem sisse, kui Eesti sadamate kaudu. See on peamiselt sõltuv just ruumilisliiklemise eeldusist ja tähendab Eesti sadamate suhteliselt vähemat olulisust Vene Läänemere liiklemises. T. E n d e r s on möödunud aastal oma kirjutises «Tallinna ja Riia sadamate tegevus» («Päevaleht», 23. I 30) 1912. a. ja 1928. a. olustikku võrreldes, väga ilmekalt tõestanud, et Tallinna sadama tegevus on märksa

Eesti geopoliitilisest asendist

suurenenud ennesõjaaegsega kõrvutades, sellal kui Riia pole veel suutnud saavutada ennesõjaaegset taset. See tähendab eeskätt vene transiidi suuremat olulisust Riiale ja vastupidi. Tallinna, seda enam teiste Eesti sadamate osatähtsus vene väliskaubanduses on aga minimaalne. 1929./30. a. oli Vene üldväljavedu 18 900 000 t, sellest kulges Eesti kaudu ainult 0,13%.

Selline olukord tänapäeval on ka mõistetav niipea kui arvestame rohkem kui sajandi jooksul enne maailmasõda kestnud tendentsi vene väliskaubanduses (vrld. 1. ja 2. aritmogrammi), mis ilmselt ka *post bellum* jätkub. Lääne mere osatähtsus on tänapäeval vene väliskaubandusele veelgi langenud ja langemas. Selle asemel on kasvanud Suur-Siberi sadamate osatähtsus teistel meredel. 1928. a. vahendas, näiteks, Batum 2.11 milj. tonni ja Vladivostok 1.96 milj. tonni, s. o. mõlemad ületasid üksikult võttes Leningradi kulgu. Edasi evib Põhja-Jäämere äärne Murmanski sadam üha suuremat tähtsust, eriti tolleaegast peale, millal ehitati Murmanski raudtee, ja muutub veel tähtsamaks edaspidi, millal viieaastaplaani kohaselt lõplikult teostatakse Kotlas-Soroka raudtee-ehitus. See muudab Murmanski tähenduse Põhja-Venemaale ning Uurali ja Siberi maile veel suuremaks. Igatahes oli omaaegsel vene teedeministril Trepov'il palju tabavust, kui ta saksa sõjavangide poolt ehitatud Murmani raudteed nimetas Venemaa tähtsaimaks võiduks maailmasõjas.

Lõppeks, mis puutub tuleviku kujunemise ennustamisele, siis võib vaid oodata Läänemere osatähtsuse veelgi langemist vene väliskaubanduses. See tähendab juba enne maailmasõda pika aja jooksul ilmsiks tulnud tendentsi kestmist, mis peamiselt sõltub vene majandusliku raskuseseme pidevat nihkumist itta ja kakku. Kui see enne maailmasõda toimus n. ö. alateadlikult ja iseendast, siis juhitakse seda tänapäeval loomulikult eeldusist tõugatuna juba teadlikumalt. Vene põllumajanduse suhtes on olukord selge: Põhja-Venemaa on alati olnud ja jääb

«tarbivaks võõtmeks» (potrebljajnstšaja polosa»), sellal kui ülejäägi ja väljaveo alaks on peamiselt Stepi-Venemaa, mis graviteerub Mustale merele. Metsanduses ja metsaväljaveos taandub üha enam Leningradi ja Riia vene tagamaa tähtsus, kuna sealsed metsamassiivid on juba liialt kannatanud ja hõrenenud ägedaloomulise röövmajanduse tagajärjel. Metsamajandus graviteerub üha rohkem Valgele Merele ja Murmani rannikule. Kuid sellest on vähe, ka vene tööndus nihkub pidevalt Läänemere haaramisraadiusest kaugemale. Ühenduses Nõukogude industrialiseeringuga on seda küsimust pikemalt käsitanud G. Grinko, kes on ise kaasa töötanud «pjatiletka» kava koostamisel. Oma kehakas raamatus «SSSR-i viieaastaplaan» kirjutab ta sõnasõnalt:

«Vanade tööndusraioonide — Moskva ja Leningradi — nõrk punkt on usaldetava energeetilise baasi puudumine, olenevus suurelt kauguselt hangitavast donetsisööst ja toorainete alade kauge eemalolek. Sõltuvuses sellega... saab Leningradi ja Moskva spetsiifiline kaal terves reas tööndusharudes veidi langema.» «Tekstiiltööstus ei kesendu tulevikus enam eranditult Moskva ja Leningradi raioonesse. Tekstiiltooraineid tootval alal, Kesk-Aasias ja Kaukasuses, on juba alustatud suurte tekstiilvabrikute ehitusega, mis osaliselt juba lõpetatud. Neist ja teisist põhjusist olenevalt näeb 5-a. kava ette Leningradi ja Moskva osa langemist puuvilla- ja kerge-tööstuses.»

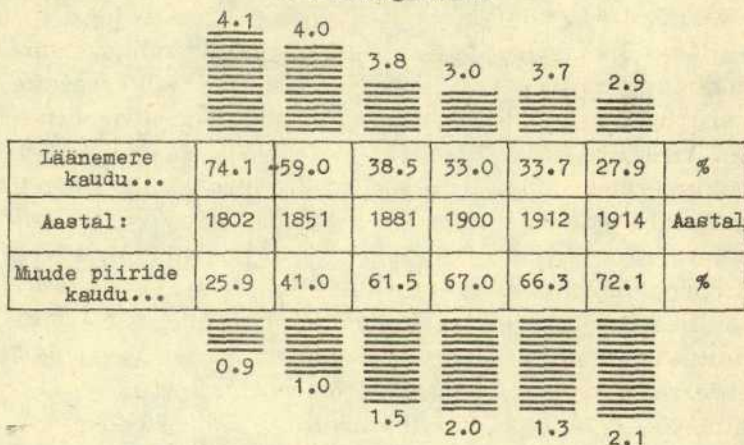
Nii Grinko. Venemaa majandusliku raiooningu seisukohalt on eriti iseloomukas viieaastaplaanis ettenähtud nõbedam industrialiseerimise tempo idaraioones. Kogu vene töönduse põhikapitali ettenähtud tõstmisel 5 aasta jooksul 189% võrra, kasvab see:

Kesk-tööstuse alal	90%,
Leningradi raioonis	111%,
Uuralis	600%,
Siberis	620% ja
Kauge-Idas	630%.

Lähtekohtade erinevuselt on neil arvudel muidugi erinev tähendus, kuid üldine tendents on siiski iseloomulik ja mitte sugugi juhuslik, vaid ammu kestnud protsessi loomulik jätkamine.

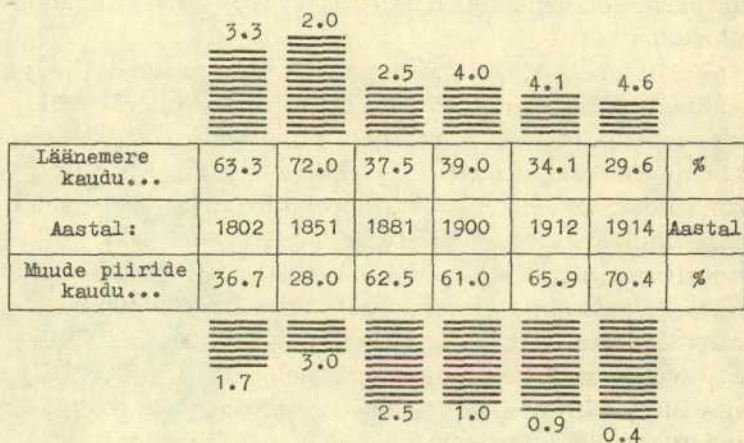
ÜLDKOKKUVÖTTES: arvestades Läänemere osatähtsuse pidevat langust vene väliskaubanduses terve sajandi jooksul enne maailmasõda, samasihilist kujunemiskäiku peale maailmasõja aastakümnel ja tendentsi viie-aasta plaani kestes ühenduses sellekohase looduslike ning rahvastikuliste eelduste survega samasuunas, võib ainult ennustada Läänemere geoökonomilise tähtsuse veelgi vähenemist Venemaa suhtes. See aga ei tähenda meie probleemiseadelduses midagi muud, kui et balti riige, eriti Eesti, sadamate majanduslik resp. väliskaubanduslik tähendus Venemaale, mis oli juba *ante bellum* oluliselt vähem kui avalikus arvamuses juurdunud, tulevikus veelgi taandub. Ühtlasi peab see andma meile kindlalt põhjendatud veendumuse, et meie ei ole mitte jalus Suur-Siberile selle oletatud hädavajalikus kaubanduslikus suhtlemises muu maailmaga Läänemere veteväljade kaudu. Peaks sealtpoolt varjaagi piirivöödet kunagi jälle väidetama meie maa-alade «silla omandamise tähtsust» Suur-Siberi merelepääsuks, siis teame, et selle taga võivad olla vaid kratopolitilised kihud, mitte aga reaalsed geograafilised või geoökonomilised vajadused. Juhtub seda aga kuulduma siinpool, siis on see vähemalt anakronismide serveerimine.

1. aritmogramm:

Vene väljavedu 1802.—1914. a. Läänemere ja muude piiride kaudu. (Väärtuse % %). Iga «—» tähendab 5 prot-senti vene üldväljaveost.

2. aritmogramm:

Vene sissevedu 1802.—1914. a. Läänemere ja muude piiride kaudu. (Väärtuse % %). Iga «—» tähendab 5 prot-senti vene üldsisseveost.

Eesti geopoliitilisest asendist

3. aritmogramm:

	<u><u>0.04</u></u>	<u><u>0.00</u></u>	<u><u>0.05</u></u>	<u><u>0.04</u></u>	<u><u>0.05</u></u>	
% vene üldväljaveost	0.54	0.40	0.35	0.34	0.25	%
Aastal:	1900	1910	1911	1912	1913	Aastal
% vene üldsisseveost	0.13	0.10	0.14	0.17	0.16	%
	<u><u>0.03</u></u>	<u><u>0.00</u></u>	<u><u>0.04</u></u>	<u><u>0.07</u></u>	<u><u>0.06</u></u>	

Tallinna (+ Paldiski) osatähtsus on vene väliskaubanduses 1900—1913. a. (väärtuse % %). Iga «—» täh. 1% vene üldisest väljaveost resp. sisseveost.

4. aritmogramm:

	<u><u>0.62</u></u>	<u><u>0.70</u></u>	<u><u>0.70</u></u>	<u><u>0.42</u></u>	<u><u>0.44</u></u>	
% vene üldväljaveost	4.62	1.70	1.70	1.42	1.44	%
Aastal:	1900	1910	1911	1912	1913	Aastal
% vene üldsisseveost	9.00	6.10	6.09	6.10	5.70	%
	<u><u>0.10</u></u>	<u><u>0.9</u></u>	<u><u>0.10</u></u>	<u><u>0.70</u></u>		

Pärnu osatähtsus vene väliskaubanduses 1900—1913. a. (väärtuse % %). Iga «—» täh. 0.1% vene üldisest ekspordist resp. impordist.

Foto Tartu Ülikooli Raamatukogust

EESTI VABARIIGI ASENDI JA PIIRIDE UURIMISEST

Ott Kurs

Aastail 1919—1923 töötas Tartu Ülikoolis professorina ja geograafia kabineti juhatajana soome õpetlane Johannes Gabriel Granö (1882—1956), kelle ajal maateadus saavutas Eestis keskse koha. Granö arvates polnud geograafia professuuri ülesandeks «mitte ainult rahvusvahelise teaduse edendamine, vaid kõigepealt ja iseäranis kodumaa looduse käsitlemine ja selgitamine käsikäes loodusteaduste edustajatega». Nii on kirjas Granö eestikeelses märkmikus, kusjuures rõhutused on tehtud tema enda poolt. Omal ajal Aasias kümneid tuhandeid kilomeetreid jala ja ratsa läbinud Granö uuris nüüd koos oma eestlastest õpilastega 47 548,648 km² suurust noort riiki. Ka suviti töötas Granö Eestis; ainult et ratsahobuse asemel kasutas ta jalgratast. Alustanud Tartu- ja Võrumaalt, jõudis Granö suvel 1922 uurimistega ka Eesti noorimasse maakonda — Setumaale. Loodus oli Granö jaoks lai mõiste, mis hõlmas ka inimeste loodud linnu, aleveid, külasid, kihelkondi ja maakondi. Ka eestlaste rajatud riik tervikuna kuulus läbiuurimisele. Õpetaja ise selgitas välja Eesti maastikulise liigestuse (Granö 1922), tema agaraimad õpilased Jaan Rumma (1887—1926), August Tammekann (aastani 1921 Jürgenson,

1894—1959) ja Edgar Kant (1902—1978) aga tegelesid kihelkondade ja linnade uurimisega. Granö ettepanekul tegid Rumma ja Tammekann Eesti territooriumi täpsustavad mõõtmised. Abiks olid seejuures Saksa okupatsiooni ajal 1918 Preisi maamõõduameti poolt välja antud kaardid (1 : 25 000) ning Vene sõjaväe topograafiaosakonna kaardid (1 : 42 000 ja 1 : 126 000). Niiviisi selgitas Rumma välja Eesti Vabariigi tollase pindala ülaltoodud täpsustamises. Tema poolt mõõdeti ka saarte ja järvede pindala. Tammekann mõõtis rannajoone ja mandripiiri pikkust. Rannajoone üldpikkus koos 1572 saarega oli 3403,53 km, mandripiiri koguulatus aga 672,60 km. Sellest moodustas Eesti—Vene piir 316,91 ja Eesti—Läti piir 355,69 km (Tammekann 1922).

Nüüd võis erialaste tööde kõrval hakata välja andma ka laiale lugejaskonnale mõeldud ülevaateteoseid. Esimeste, Jaan Rumma poolt toimetatud maakondlike koguteoste «Tartumaa» (1925) ja «Võrumaa» (1926) kõrval jõuti trükkida ka kogu Eestit käsitlev mahukas töö. Granö poolt kirjutatud looduse peatükk algab Eesti asendi iseloomustamisega:

Eesti vabariik asub seal, kus Lääne-Euroopa puutub kokku Ida-Euroopaga ja Põhja-Euroopa Kesk-Euroopaga. Ja Eesti rannikutel riivab meri maakera kõige suuremat mandrit, sest on ju Vene avar lausmaa osa Aasia hiiglakehast.

Näeme kaardil Eestit maismaa laia poolsaarena Läänemere, Soome lahe ja Liivi (Riia) lahe vahel. Sellest poolsaarest läände kerkib merest Eesti saarestik, mis näitab vana kultuuriühendust Lääne-Euroopaga, ida sihis aga avanevad Peipsi ja Pihkva järve veeväljad, mis juba muistsest ajast on olnud piirivöök vastu Venemaad.

Säherdune asend — ühelt poolt Euroopa peaosade vahel, teisalt mandri serval, ühendust loova Läänemere ja tema lahtede mõju all — on kaubanduslikult ja läbikäimise poolest haruldaselt soodus, kergendab aga siiski ka riikliku üksuse tarvilist eraldumist. (Eesti... 1926 : 3.)

Eesti Vabariigi asendi uurimisest

Johannes Gabriel Granö pioneeritööd E. V. Tartu Ülikoolis jatkas teise hõimurahva — ungarlaste esindaja Mihály (saksapäraselt Michael) Haltenberger (1888—1972), kes töötas geograafia kabineti juhatajana ja professorina 1924—1926. Eesti geograafilisel uurimisel tegi Haltenberger tänuväärt tööd. Tema initsiatiivil ja juhtimisel pandi alus teadustööde sarjale *Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis (Tartuensis) Geographici*, milles 1925—1943 ilmus 25 numbrit, nende hulgas mitu mahukat uurimust Haltenbergerilt endalt (Kurs 1988).

Sissejuhatavalt võttis Haltenberger käsile Baltikumi geograafilise asendi küsimuse. Uurinud nii Läänemere provintside (Eesti-, Liivi- ja Kuramaa) kui ka Balti rii- kide (Eesti, Läti ja Leedu) loodusgeograafilisi, etnograafilisi ja kultuurilisi, asustus- ja poliitilis-geograafilisi olusid, jõudis ta järeldusele, et Ida-, Kesk- ja Põhja-Euroopa piirivööndis asuvatel Eestil ja Lätil on kõige enam ühist Põhja-Euroopaga, kuna Leedul on seevastu tugevad ühisjooned Kesk-Euroopaga (Haltenberger 1925). Haltenbergeri edasised tööd käsitlevad geograafilisi uurimistöid Eestis, Eesti Vabariigi linnade majandusgeograafilist iseloomu ning kaardistustöid Eestis. Haltenbergeri põhitöö on aga «Eesti maateadus» (Haltenberger 1926). Märkimisväärne on seegi, et antud töös kasutab autor ka saksa keeles nime *Eesti*, mitte *Estland*. Viimase all mõistab ta endist Eestimaa kubermangu. Tollal, Eesti Vabariigi algusaastail, oli selline vahetegemine lühikese ajaperspektiivi tõttu ka mõistetav. Ka muude kohanimedel puhul eelistatakse eestikeelseid. Töö lõpuosas (lk 163—202) iseloomustab Haltenberger Eesti geopoliitilisi tegureid — riigi kuju, suurust, asendit ja piire. Selles on viidatud ka Haltenbergeri samal aastal (1926) Philadelphias ilmunud tööle Euroopa riikide poliitilis-geograafilistest tüüpidest.

Tegeldi ka riigi- ja etnilise piiri uurimisega. Huvi-pakkuv on Eesti—Läti piiri lugu. Teatavasti liideti pärast Veebruarirevolutsiooni 1917 Põhja-Liivimaa eesti alad

maakondade kaupa Eestimaa kubermanguga, kusjuures esialgu ei kulgenud piir mööda etnilist piirjoont. Suvel 1919 nihutati riigipiiri Heinaste, Ööbiku-Laatre, Oomuli-Vaiga ja Vana-Laitsna sektoris siiski lõuna poole. 22. märtsil 1920 alustas piiri lõplikuks kindlaksmääramiseks tööd segakomisjon, mille tehniliseks eksperdiksi oli ka Peeter Päts (1880—1942). Tema soovitas ka uut meetodit — kadasterplaanistust. Koostati kaardid moodsus 1:5000. Tegelikult piiritõmbamise käigus tuli arvestada pinnamoodi, krundipiire, teha maa-alade vahetamist. Lisaks Valga linnale ja raudteedele vaieldi mõnel pool (nt Uue-Roosna valla Mürgi talu maadel) üsnagi pisikeste maalappide pärast. Lõpplahendus saavutati sügiseks 1923. Tollal kindlaksmääratud piir kehtib ka tänapäeval. 1928 valmis Peeter Pätsil geograafiaalane magistriuurimus «Eesti ja Läti vabariigi vaheline piir» (Tammekann 1940).

Tartu rahuläbirääkimiste ajal kindlaksmääratud Eesti—Vene piir oli Eesti—Läti piiriga võrreldes hoopis lihtsam ning koosnes sirglõikudest, mis ei olenenud pinnamoest. Piirduti vaid kahel pool piiri oleva maariba topograafilise kaardistamisega (1:21 000). Ka ei olnud Eesti—Vene piir etniline. Viimase nihkumist Petserimaal uuris suvel 1933 ja 1934 Petrogradis 1920 kõrghariduse omandanud ning 1928 Tartus doktoritööd kaitsnud eesti geograaf Eduard Markus (1888—1971). Talvel 1934/35 jätkas ta tööd Tartus prof. August Tammekannu juhtimisel. Tulemuseks oli kaart (1:5000), mis hiljem avaldati üldisatult (1:130 000). Rohkete küsitluste teel tegi Markus kindlaks, et varasemate aegade venestuse surve oli Setu—Vene piir nihkunud lääne suunas. Vabariigi ajal oli aga märgata setu aladel paiknenud vene külade eestistumist. Ka Petseri linn hakkas eestistuma: 1934. aastal oli 4274 elanikust eestlasi juba 55%. Etniliselt jagunes Petserimaa eestiliseks lääne- ja veneliseks idaosaks. Nende vahele jäi Vilo-Petseri segarahvastikuga vöönd (Markus 1938).

Eesti Vabariigi asendi uurimisest

1931—1932 välja antud kolmeosalises teoses «Maailma maad ja rahvad» kirjutab toimetaja ja autor August Tammekann (teine oli Edgar Kant) Eesti rahvusriigi perspektiividest mõnevõrra pessimistlikumalt:

Eesti on seega üks väiksemaid iseseisvaid riiklikke moodustisi Euroopas, kuigi just mitte kõige väiksem. Eriti väike on Eesti rahvaarv, mis näib olevat peaaegu liiga väike iseseisva riigi jaoks. Küll on olemas maailmas mitugi veel väiksema rahvaarvuga iseseisvat riiki /---/. Need väikeriigid on aga enamasti kas õige algelisel kultuurilisel järjel ja mõnest suuremast riigist majanduslikult sõltuvad, või siis on neil mõne suurema riigiga ühise päritoluga rahvas ja ühine keel, mis teeb nende kultuuriliste tarvete rahuldamise lihtsaks ja hõlpsasti teostatavaks. Nii on just lugu Euroopas Luksemburgi, Danzigi, Lichtensteini ja teiste väikeriikidega, teatud määrani ka Kesk- ja Lõuna-Ameerika väikeriikidega, kus kirja-keeleks on hispaania keel. Eestis on aga lugu, kahjuks, ebasoodsam. Eestlased moodustavad omaette keelega rahva, kes on suutnud küll arendada oma keelse kooli ja kirjanduse, kuid kelle vähene arv hakkab tegema takistusi kõigi kultuuritarvete rahuldamisele. Peame kas neist loobuma, surudes endid teadlikult madalamale kultuuritasemele, või siis toetuma kultuuriliselt mõnele suuremale rahvale ja keelele. Nii üks kui teine moodus ähvardab aga sisuliselt meie iseseisvust.

Kõigist ülemalloendatud väikeriikidest maailmas on Eesti kõrval vahest ainult Island, kes on arendanud omaette kirjakeele ja selle abil oma keelse kooli ja kirjanduse, seistes kirjanduse lugemisrohkuse poolest esimeste seas maailmas. Islandile seisavad aga keelelt ja kultuurilt lähedal /---/ Skandinaavia maad (Rootsi, Norra, Taani), kelle laialdasele kirjandusele, ülikoolidele ja muile õppe- ja uurimisasutisile võib Islandi intelligents oma sügavamale ulatuvais kultuurilisis otsinguis alati toetuda. Ka Eestil tuleks säärase kultuurilise tagavara-salve üle ümber vaadata ja sellisena tuleb kõige pealt

arvesse Soome, kui Eestile nii rahvalt ja keelelt kui ka asendilt lähedaim maa. (Tammekann 1932: 2279.)

Suurimad teened Eesti uurimisel ja geograafiateaduse arendamisel on kahtlemata Edgar Kantil, Granö andekaimal ja edukaimal õpilasel. Kant asutas ka 1928 Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari ning pani käima selle üllitiste sarja (1931—1940 ilmus 31 publikatsiooni). Lisaks ülaltoodud uurimusele «Eesti geopoliitilisest ja geökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes» (1931) on Kant uurinud ja avaldanud töid Eesti eluruumist ning sellega seoses ka asendist (Kant 1933: 1—40, 1934, 1935a: 1—32, 1935b). Sealjuures leidis ta tuge rootsi teadlase Sten De Geeri (1886—1933) Põhja-Euroopa geograafilise regiooni käsitlesest. De Geer avardas soome geoloogi Wilhelm Ramsay (1865—1928) poolt 1898 piiritletud geoloogilise Fennoskandia geograafiliseks Baltoskandiaks (De Geer 1928). Baltoskandia piiritlemisel võttis De Geer aluseks üheksa tegurit: 1) Fennoskandia ürgmäestikumaa, 2) Põhja-Euroopa poolsaarmaad, 3) Fennoskandia moreenitopograafia servavöönd, 4) Põhja-Euroopa maakerkeala, 5) põhja-euroopiidse rassi tuumikala, 6) skandinaavia ja balti keelte levikuala, 7) protestantliku kristluse levik, 8) Põhjala riikide praegused maa-alad ning 9) kahe tuhande aastase Põhjala riigi suurim ulatus. Nende tegurite alusel tegi De Geer Põhja-Euroopa kartograafilise sünteesi ning valis keskmise sünteesjoone sobivaks piirjooneks Baltoskandiale. Selle sünteesi alusel kuuluvad Eesti ja Läti Baltoskandiasse, kusjuures Eesti puhul on koefitsient üsnagi kõrge — 7/9 (s. o 9 võimalikust tegurist ühendab Eestit Baltoskandiaga 7). Et De Geeri menetluses oli neli tegurit seotud loodusa ja viis kultuuripiiridega, asus Kant just viimaseid täiendada. Ta kasutas selleks oma antropöökoloogia-kontseptsiooni, mis võimaldas komplekselt vaadelda ja dokumenteerida rahvastiku ja asustuse, ühiskonna ja ruumi arengut, samuti ajaloolisest kogemusest ja keskkonnast tulenevat käitumist. Nende empiiriliste vaatluste põhjal

Eesti Vabariigi asendi uurimisest

töötas Kant välja oma järeldused. Ta süstematiseeris kodumaa asendi ja kõik selle komponendid esmalt regionaalselt ning siis ka globaalselt. Teda lummas Skandinaavia ja Baltikumi kultuuripoliitiline liit (Buttimer 1988). Kant näitas Baltikumi sobivust metsanduse, kalanduse ja põllumajanduse arenguks, tõstis meie kodumaal esile Kõrg- ja Madal-Eesti erinevad kasutusvõimalused ning arengutendentsid. Kanti järgi ei esine kolm Baltoskandia keelerühma (skandinaavia, soome-eesti, läti-leedu) mitte vastandlike, vaid üksteist täiendavate komponentidena. Kokkuvõttes tunnistab Kant De Geeri poolt tehtud Põhja-Euroopa piiritluse «vastuvõetavamaks kõigist senistest» ning leiab, et Baltoskandial on «objektiivseid eeldusi jääda püsima Põhja-Euroopa suurregioonina».

Lisaks kõigile: maad, mis ümbritsevad Läänemerd, võlgnevad sellele ühisele asendile ajaloolised ning elavad vastastikused suhted, mis ajuti on tekitanud ühtekuuluvust ja ühissaatust. Kunagised ajad võimastasid isegi mõtet nende riikide kokkuliitmisest, mille teostamisele Rootsi — kui Baltoskandia südamaa — üksvahe kõige lähemale jõudis. Ent ka praegusel ajastul on Baltoskandia riigel palju ühist muu Euroopa raamides. Nad on Põhja-Euroopa tervikulise regiooni osised, millest üks osa — läänepoolmikus — vanust ajast püsinud iseseisvate poliitiliste kujunditena, ja teine osa — idapoolmikus — võrdlemisi äsja omale võitnud poliitilise iseseisvuse. Palju on neil ühist ka poliitilis-geograafiliselt, kuna nad esinevad kõik rahvastiku arvult väikseid riike (1—6 milj. elanikku), mis on konstitueerunud võrdlemisi kokkuvalt rahvuslike ning keele piiridega.

Nende suureks ühisülesandeks praegusel ajajärgul on omavahel leplikus vaimus ja algupäraste kultuuriloomingute huvides üheskoos kaitsta Balti mere — Baltoskandia vahemere — vabadust ning lahtiolekut, ja võidelda neid ümbritsevaid suurearvulisi rahvaid peibutavate kollektiivsete müütoste ning ekspansioonikihkude vastu. (Kant 1935b.)

Kirjandus

Buttimer, Anne 1988. Edgar Kant and Balto-Skandia: Heimatkunde and Regional Identity. Oral Presentation at International Geographical Union Commission on the History of Geographical Thought Symposium on «National Identity and the History of Geography». Bundanoon, Australia, August 15—19. (Käsikiri Ott Kursi valduses.)

De Geer, Sten 1928. Das geologische Fennoskandia und das geographische Baltoskandia. (Geografiska Annaler. H 1.) Stockholm

Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur. 1926. Tartu, Haridusministeeriumi kirjastus

Granö, Johannes Gabriel 1922. Eesti maastikulised üksused. — Loodus, nr 2, lk 105—123; nr 4, lk 193—214; nr 5, lk 257—281

Haltenberger, Michael 1925. Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa? (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici, nr 1.) Tartu

Haltenberger, Michael 1926. Landeskunde von Eesti. (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici, nr 6, 7/8, 9/10.) Tartu

Kant, Edgar 1933. Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis. Ökoloogilis-majandusgeograafiline uurimus. Tartu. (Doktoritöö käsikiri TÜ raamatukogus.)

Kant, Edgar 1934. Estlands Zugehörigkeit zu Balto-Skandia. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 9.) Tartu

Kant, Edgar 1935a. Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv

Kant, Edgar 1935b. Estland och Baltoskandia. Bidrag till Osternsjöländernas geografi och sociografi. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 10.) Tartu

Kurs, Ott 1988. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. — Edasi, nr 253, 3. XI, lk 5

Markus, Eduard 1938. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936. Tartu, lk 164—176

Tammekann, August 1922. Eesti piirjoone kurvimeetriline mõõtmise. — Loodus, nr 4, lk 246—247

Tammekann, August 1932. Eesti. — Maailma maad ja rahvad, III. Tartu, Loodus, lk 2279—2326

Tammekann, August 1940. Peeter Päts ja Eesti—Läti piiri kindlaksmääramine. — Loodushoid ja Turism, nr 2, lk 97—100

EESTI RAHVARÕIVASTE UURIMISE TULEMUSI JA PROBLEEME

Ants Viires

Rahvarõivad omaaegse talupojarõivastusena kujunesid etnograafilise uurimise objektiks sel pikal ajavahe-
mikul, mil Euroopa rahvaste etnograafia tegeles vaid
vana talurahvakultuuriga. Teiste ühiskonnakihtide rõi-
vastust uuris kunstiajaloo haru, mida tuntakse kostüümi-
ajaloona. Etnograafe huvitas kostüümi areng vaid niivõrd,
kuivõrd võis täheldada selle mõjustusi rahvarõivaste
kujunemiskäigus.

Kuigi etnograafia uurimisvaldkond viimastel aasta-
kümnetel on tunduvalt laienenud, on rahvarõivad eesti
etnograafias rõivastuse uurimisel siiamaani säilitanud
keskse koha. Selleks on oma põhjused, esmajoones rahva-
rõivaste nüüdisaegne kasutamine vaatamängude rõivas-
tusena. Olgu mainitud, et kui näiteks Soomes tehakse
terminoloogilist vahet vana rahvarõiva (*kansanpuku*) ja
selle alusel loodud hilisema rahvusrõiva (*kansallispuku*)
vahel, siis Eestis pole seesugune eristamine saanud
tavaks. Nii üks kui teine on meil *rahvarõivas*.

Eesti rahvarõivaste teadusliku uurimise ajalugu
jaguneb selgesti kolme etappi. Esimene hõlmab peami-
selt soome teadlaste tegevust 20. sajandi algkümnnendeil,
mille põhitulemuseks oli heterogeenses materjalis süs-

teemi loomine. Teerajajaks sai Axel Olai Heikel oma tuntud, Jakob Hurda mälestusele pühendatud teosega «Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setu-kesien» (Helsingfors, 1909). Heikeli metoodiliselt mõneti veel kobava uurimuse pearõhk on Eestil; see tugineb muuseumikogudele, millest lõviosa (ligi 1500 eset) paikneb Soome Rahvusemuuseumis ja on peamiselt autori enda kogutud kolmel reisil aastail 1901—1902. Rõivaid on analüüsitud esemeliigiti, abiks 31 suurt pilditahvlit. Ajaloolist taustmaterjali ja eeskujude on esmajoones pakkunud tollal populaarsed saksa suured kostüümiajaloo ja rahvarõivaste albumid, eriti Albert Kretschmeri ja Karl Rohrbachi «Die Trachten der Völker vom Beginn der Geschichte bis zum 19. Jahrhundert» (1. tr 1864, 3. tr 1906) ning Friedrich Hottenrothi «Deutsche Volkstrachten» (I—III; 1898—1902). Heikeli töö eriliseks väärtuseks on kasutatud muuseumimaterjali üksikasjaline kataloog, mis hõlmab suurema osa raamatust.

Oluline samm edasi on Eesti Rahva Muuseumi esimese direktori Ilmari Mannineni mahukas «Eesti rahvariiete ajalugu» (Tartu, 1927), mille aluseks oli hoopis suurem muuseumiaines kui Heikeli teosel. Oli ju 1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseum vahepeal arendanud laiaulatuslikku kogumistööd. Oma teoses jätkas Manninen veelgi kindlamini väljakujundatult esemehühmitist vaatlusviisi (särgid, pikk-kuued, rüüd, seelikud jne), kusjuures metoodiliseks eeskujuks oli selgesti Uno Taavi Sireliuse «Suomen kansanpukujen historia» (Helsinki, 1916), mille ilmumise puhul noor Manninen oli avaldanud väga tunnustava arvustuse (1917). I. Mannineni põhilisi eesmärke oli, nagu Sireliuselgi, rõivastuseesemete algupära ja ajaloolise arengu selgitamine. Oluulisteks abiraamatuteks on temalgi olnud ülalosalutatud Kretschmeri-Rohrbachi ja Hottenrothi raamatud. I. Mannineni detailirikast teosest kujunes käsiraamat, milleta eesti rahvarõivastega tegelejad ei tule toime tänapäevalgi.

Pärast I. Mannineni lahkumist Eesti Rahva Muuseumi direktori kohalt ja tagasipöördumist Soome aasta vahetusel 1928/29 jäi rahvarõivaste uurimine põhiliselt ERMi teadusliku töötaja Helmi Kurriku hoolde, kes oma artiklites (1931, 1932, 1937 jt) jätkas esemeliigiti uurimise traditsiooni, rõhuasetusega valmistustehnikale.

Seoses rahvarõivaste taaselustamise riikliku aktsiooniga 1930. aastate teisel poolel muutus kõige olulisemaks terviklike rahvarõivakostüümide koostamine ja nende paikkondlike iseärasuste väljaselgitamine, mis tähendas uut etappi eesti rahvarõivaste uurimisel. Põhitöö tegi H. Kurrik, kes pärast muuseumikogude põhjalikku läbitöötamist avaldas luksusliku praktilise käsiraamatu «Eesti rahvarõivad» (Tartu, 1938). Raamatus esitati iga Eesti kihelkonna jaoks oma naisekostüüm, ühtlasema ilmega mehekostüüme aga tunduvalt vähem. Kokku kirjeldati 104 naise- ja 30 meheülikonda. Nagu eessõnas rõhutatakse, vastasid kõik kirjeldused «täpselt muuseumides leiduvatele originaalidele ja muudele usaldusväärsetele allikatele», mistõttu raamat oli kasutatav ka teaduslikus uurimistöös. Teiselt poolt on valiku tegemisel eelistatud «parema esteetilise üldmõjuvusega ülikondi või jälle seesuguseid, mis paremini sobivad tänapäeva oludesse». See osutab teatud meelevaldsusele ja subjektiivsusele kostüümide koostamisel, mis muuseumikogude iseloomu arvestades (täiskostüüme oli seal vaid üksikuid, esemed säilitati esemeliigiti rühmitatult) ei saanudki teisiti olla. Seepärast on raamatu teaduslik usaldusväärsus üksik-esemete esituses kõrge, tervikkostüümide osas aga kaheldav. Kõige väärtuslikumad on ülevaade eesti rahvarõivastest ja nende maakondlikud kirjeldused, mis tõstavad esile paikkondliku liigenduse, eesotsas suurte Lõuna-Eesti, Põhja-Eesti, saarte ja Setumaa rahvarõiva-rühmadega.

Sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku kultuuri parteidogmaatiline tees aitas ka pärast Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu jätkata rahvarõivaste kasutamist

rahvusliku esinemisrõivana; õieti nõudis seda keskvoim väidetava nõukogude rahvaste sõbraliku pere ja õnneliku elu esitlemiseks. Seetõttu tuli jätkata ka just senist rahvarõivaste uurimise töösuunda. Kel võimalik, kasutas käsiraamatuna endiselt H. Kurriku teost, mille autor oli sõjapäevil emigreerinud. 1950. aastail asusid tolleaegse Etnograafiamuuseumi (Eesti Rahva Muuseumi järglase) töötajad Aino Voolmaa, Tamara Habicht, Linda Trees, Tiina Võti jt Harri Moora juhendamisel muuseumi kogude põhjal koostama uut suurt käsiraamatut «Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult», mis ilmus 1957. a Tallinnas. Selle kokkuseadmise põhimõtted olid lähedased eelmise raamatu omadele. Ülikondade kirjeldusi esitati siiski tunduvalt vähem (39). Süvenenum oli rahvarõivaste ajaloolise arengu käsitus H. Mooralt, samuti nende maa-alalise liigenduse vaatlus. Viimase oli oluliselt läbi töötanud juba Aliise Moora oma aasta varem avaldatud artiklis Eesti ajaloolis-etnograafilise liigenduse kohta (1956). Lisaks Lõuna- ja Põhja-Eesti ning saarte rühmale eristati nüüd veel omaette Lääne-Eesti rühm, kuna setu rahvarõivaid vaadeldi Lõuna-Eesti allrühmana. Esile on tõstetud mitut teistki selget allrühma. See liigendus on jäänud kehtima tänaseni.

Ka 1950. aastate väiksemad uurimused tegelesid peamiselt rahvarõivaste paikkondliku eripära selgitamisega. Tolleaegse ideoloogilise õhustiku tõttu olid erilise huvi objektiks Kirde- ja Kagu-Eestis avalduvad venepärasused. Vastav uurimistöö nõudis ka väliuuringuid, mille käigus tõusis eriti esile Aino Voolmaa (Вольмаа 1954, Voolmaa 1962), kellest peagi kujunes juhtiv eesti rahvarõivaste asjatundja.

1960. aastate keskel hakati Baltimaade etnograafiliste uurimiskeskuste ja NSVL TA Etnograafia Instituudi koostöös ette valmistama Baltimaade etnograafilist atlasit, mille idee H. Moora oli esitanud juba kümmekond aastat varem (Moopa 1955 : 39). Sellega algas kolmas etapp eesti rahvarõivaste uurimises. Esiplanile tõusis taas

Eesti rahvarõivaste uurimisest

esemeliigiti uurimise vajadus, mis pakkus tüpoloogiliseks kaardistamiseks kõige paremaid võimalusi. Ilmus sari rahvarõivaste üksikosade käsitlusi, mis jätkasid ja oluliselt süvendasid I. Mannineni esemeuurimuslikku suunda. Töö tegi põhiliselt A. Voolmaa, kes avaldas põhjalikke arenguloolisi käsitlusi eesti naiste seelikutest, põlledest, üleviskerättidest, meeste pükstest jms (1971, 1975, 1977, 1984). Eesti ehete uurimisel on olnud märkimisväärsed saavutusi kunstiteadlasel Kaalu Kirmel (monograafia «Eesti sõled» (Tallinn, 1986) ja hulk artikleid). Vähesel määral jätkus ka paikkondlik uurimistöö, sedapuhku eriti Eesti saarte rahvarõivaste erijoonte ja rootsipärasuste selgitamisel (Voolmaa 1976). Eesti rahvarõivaste kujunemise vara-ajalugu on uue arheoloogilise leiumaterjali najal püüdnud selgitada arheoloog Silvia Laul (Лаул 1986).

Esemeliigiti uurimistöö kajastub ka järjekordses eesti rahvarõivaste käsiraamatus, A. Voolmaa ja kunstnik Melanie Kaarma koostöös valminud luksuslikus teoses «Eesti rahvarõivad» (Tallinn, 1981), mille algossa on lisatud hea ülevaade ülikonnaosadest. Rahvarõivakostüüme esitatakse 87, neist 56 naise-, 26 mehe- ja 5 lapsekostüümi. Nende territoriaalne jaotus jätkab 1950. aastail väljakujunenut. Muuseumikogudest kostüümide kokkubotamisel pole siingi pääsetud teatud meelevaldsusest.

Kogu vaadeldud uurimisetapi kokkuvõtteks võib pidada Baltimaade etnograafilise atlase rõivaste-kõidet «Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда» (Rīga, 1986). Põhiliselt esemeliigitise analüüsi alusel esitatakse siin 66 kaarti, mida kommenteerib saate tekst. Atlase Eesti-osa põhiautor on A. Voolmaa, kellele lisanduvad Elle Vunder (särgid), Aime Kärner (ehted), Eevi Astel (vööd ja jalatsid) ning Kalju Konsin (silmkoes kindad, sukad ja sokid).

Atlase ilmumisega jõudis olulises osas lõpule kogu seni eesti rahvarõivaste uurimisel valitsenud suund, mis kõigil kolmel etapil tugines esmajoones muuseumikogude

ja muu varasema allikmaterjali läbitöötamisele võrdlev-ajaloolise esemeuurimisliku meetodi alusel. Selle najal püüti ka rekonstrueerida tänapäeval kandmiseks soovitatavaid rahvarõivaid. Nii saavutati tunnustust väärivaid tulemusi paljude eesti rahvarõivaste arenguloo küsimuste selgitamisel ning kindlustati usaldusväärne stiil nende tänapäevasel kasutamisel. Teiselt poolt jäi uurimistöö nii meetodi kui ka objekti poolest üsnagi piiratuks. Pealegi on sellegi meetodi piirides jäänud mõningaid olulisi uurimislünki, mis takistavad rahvarõivaste ajaloolise arengu sügavamalt mõistmist. Nii on seni üsna tagasihoidlikult analüüsitud rahvarõivastega seotud sõnavara. Rõivastusterminoloogia põhjalik etümoloogiline ja semantiline analüüs aitaks süvendada rahvarõivaste ajaloolise kujunemise mõistmist. Osutagem siinkohal vaid vanemate ja nooremate saksa laenude rohkusele eesti rõivastusalases sõnavaras (*kuub, vammus, vatt, kört, undruk, lüstick, kampsun, jakk, müts, püksid, vest, sokk, tasku, krae, nõõp, haak, öös jpt*), mis vaieldamatult osutab saksa rõivamoodide sajandeid kestnud mõjule eesti talupojarõivastuses. Veelgi olulisem on asjaolu, et puudub ülevaade kõrgemate seisuste rõivastuse ajaloost eesti alal. Kui näiteks Soomes on Riitta Pylkkänen sel alal teinud põhjanevat tööd (1955, 1970), siis meil pole siin midagi vastu seada. See on eriti oluline lünk, sest rahvarõivas kui seisusliku ühiskonna saadus muutub lõpuni mõistetavaks ju alles oma seostes ja erinevustes teiste seisuste rõivastusega. Paraku on selle lünga tõsisemaks täitmiseks olemasoleva allikmaterjali juures vähe lootusi. Oma vaatlustes ja kõrvutustes peame leppima naabermaade, Saksa-maa ja üldise Euroopa kostüümiajaloo ainesega, seega siis valdavalt kaudühendustega, mis muidugi oluliselt suurendab eksimuste ja vigade võimalust.

On selge, et vana rahvarõivas ei või alatiseks jääda eesti etnograafide peamiseks uurimisobjektiks rõivastuse valdkonnas. Pärast Teist maailmasõda mõisteti Euroopas peagi, et rahvakultuuri tuleb käsitleda arengus ja muun-

dumises. Ühiskonna struktuuris ja elus sajandi vältel toimunud muudatused olid 20. sajandi keskpaigaks suuresti muutnud selle iseloomu. Vana talurahvakultuur oma rahvarõivastega kaugenes selgesti järjest enam minevikku.

Rahvarõivaste, nagu ka mitmete muude eesti talurahvakultuuri elementide uus elu 20. sajandil oli ka funktsionaalselt uus. See sai alguse linnades ja arenes edasi nii neis kui maal. Seegi arenguprotsess on kahtlemata etnograafiliselt huvipakkuv, seda enam et etnograafid ise on selles aktiivselt osalenud. Paraku pole küsimusega seni kuigivõrd tegeldud. Võib mainida vaid üht teadusliku lähenemisega artiklit, milles vaadeldakse rahvarõivaste kandmise vajaduse käsitlemist eesti ajakirjanduses 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul (Kimm 1985). Ent just edasises, 20. sajandi arengus on sel alal olnud olulisi lahkarvamusi ja avalikke kokkupõrkeid, mis vajavad asjalikku analüüsi. Rangelt võttes kuulub küsimus küll esmajoones ideeajaloo valdkonda, kuid on määrava tähtsusega meie nüüdisaegse rahvarõivapraktika kujunemise ja arengutee selgitamisel, järelikult ka edasise arengu kavandamisel. Et tegemist on Euroopas laialdaselt levinud nähtusega, siis on ühtlasi vajalik selgeks teha ka selle rahvusvaheline kontekst ja taust. Alles nüü moodi saame õigesti mõista meil toimunud protsesside olemust.

Ent rahvarõivaste kandmine on vaid üks kindlalt piiritletud lõik meie 20. sajandi rõivastuspraktikast. Vähesellest — märkimist väärib soomerootsi rahvateadlase Bo Lönnqvisti mõni aasta tagasi esitatud paradoksaalne tees, et rahvarõivad on vaid muuseumikogudest lähtunud illusioon (1985). Siin on oma tõetera, sest näiteks Eesti Rahva Muuseumis leiduvad rikkalikud rahvarõivakogud esitavad üksnes teatud osa eesti talurahva 19. sajandi rõivastusest, mille on määranud kogumistöö ideeline suunitus. Esindatud on esmajoones üks rõivastuse funktsionaalne külg, selle pühapäevapool, kuna töö- ja argi-

rõivastusest ning eriti selle eriotstarbelistest variantidest teame üpris vähe. Lisaks kujutab meile lähemalt teadaolev rahvarõivas ka ainult üht kindlat järku talurahva rõivastuse arengus, mis on olnud pidevas muutumises, kajastades kord rohkem, kord vähem Euroopa moesuundade muutusi. Nii on rahvarõiva tõlgitsemises tõepoolest paljugi illusoorset, kuid olgugi algupäralt illusioon, on ta kujunenud meie tänapäevas tõsiselt arvestatavaks reaalsuseks, ja nii tuleb teda ka võtta.

Igal juhul pole kahtlust, et edasises etnograafilises rõivastuse uurimises peab uurimisobjektiks kujunema rõivastus hoopis üldisemalt kui ainult rahvarõivas. Sel puhul on aga vajalik uute meetodiliste vaatenurkade rakendamine, sest seni kasutatud esemeuurimislik meetod ei ole siin tulemusrikkalt kasutatav. Uued suundumused rõivastuse-etnologias ongi viimastel aastakümnetel Lääne-Euroopas tõsiselt päevakorda tõusnud (vt Bõth 1988). Senise rõiva kui eseme asemel on esiplaanile tõusnud inimese suhe rõivastusega, rõivastus kui indikaator, märk, embleem või sümbol. Teerajajaks oli siin juba 1930. aastail vene etnoloog Pjotr Bogatõrjov oma rõivastusuuringutega Tšehhoslovakkias. Tema funktsionaalstruktuuriaalset uurimissuunda on seni vähe järgitud. Üks edukamaid selle jätkajaid ja edasiarendajaid on viimasel ajal olnud mainitud Bo Lönnqvist, kelle mahukas uurimus ühe Soome rootsi kihelkonna rõivastusest (1972) tõi värskeid tuuli soome rahvateadusse. Juba selle pealkiri «Rõivastus ja mood ühes maakogukonnas 1870—1920» on paljuütlev. Traditsioonilises rahvarõivakäsitluses on mood olnud kõrvale jäetud. Valitses seisukoht, et rahvarõivad ei kuulu moe maailma. Teose osade ja peatükkide pealkirjad annavad teatud ettekujutuse, mis küsimusi selles käsitletakse: rõivastuse funktsioonid (sugupool ja vanus, rituaal, töö ja vaba aeg, füüsiline miljöö), rõivad (nende vahetamine, hankimise vormid, valmistamine), rõivastus ja mood (rõivastustraditsioon, uuenduste levik, moe mõiste, hoiakud, rahvarõivaliikumine).

Uurimise arendamine vastavais suundades tohiks ka meil olla viljakas ja viia kaugemale senisest kitsast uurimisväljast. Eriti rõivastuse funktsionaalse külje sügavam silmaspidamine ja sellega seoses semiootilise uurimismetoodika rakendamine töötab avada uusi perspektiive meie rahva mõttemaailma ja selle arengu mõistmisel. Mingil määral on ju senises uurimistöös rõivastuse kommunikatiivsele osale tähelepanu osutatud, esile tõstes näiteks kohustuslikke erinevusi naise ja neiu rõivastuses või siis rääkides leinavärvidest rõivastuses, kuid nende vägagi oluliste nähtuste vähegi avaram iseseisev analüüs ja tõlgitsemine on seni jäänud vajaka. Üldse pole tähelepanu pööratud ka eri ühiskondlike rühmade spetsiaalrõivastusele.

Just rõivastuse funktsionaal-semiootilises käsitluses peitub tee, mis viib edasi rahvarõivaste uurimiselt rõivastuse uurimisele üldse. Niisugune lähenemine võimaldab etnograafidel sujuvalt üle minna rõivastuse uurimisele ka rahvarõivajärgsel perioodil, kuni tänapäevani välja. Selles suunas on meil seni tehtud vaid väheseid üritusi, esmajoones taas Aino Voolmaa poolt, kes 1960. aastail paaris artiklis käsitles Võru rajooni maaelanike ja Edela-Eesti alevielanike rõivastust (1966, 1968). A. Voolmaa kirjutistes on ülalosutatud uue lähenemisviisi elemente, kuid neid pole selgesti välja arendatud. Kahjuks jäi see paljutöotavalt alanud uus suund järgnevail aastakümneil uurijate atlasetööle koondamise tõttu kõrvale ega arenenud edasi. Selle avaramalt metoodiliselt perspektiivilt jätkamine peaks nüüd olema eriti aktuaalne ja ajakohane.

Kirjandus

Böth, Gitta 1988. Kleidungsforschung. — Grundriss der Volkskunde: Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Hrsg Rolf W. Brednich. Berlin, Dietrich Reimer Verlag, S 153—169

Kim m, Marin 1985. Rahvarõivaste probleem Eesti avalikkuses 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. — Eesti külaelu arenguhooni. Toim. Ants Viires. Tallinn, ENSV TA Ajaloo Instituut, lk 128—150

Kurrik, Helmi 1931. Eesti pitsid. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI, 1930. Tartu, lk 88—119

Kurrik, Helmi 1932. Kõlavöö Eestis. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII, 1931. Tartu, lk 93—124

Kurrik, Helmi 1937. Villased meestevööd. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI, 1935. Tartu, lk 120—147

Lönnqvist, Bo 1972. Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle 1870—1920. (Kansatieteellinen Arkisto, 24.) Helsingfors

Lönnqvist, Bo 1985. Volkstracht als museale Illusion. — Mode — Tracht — regionale Identität: Historische Kleidungsforschung heute. Hrsg Helmut Ottenjann. Cloppenburg, Museumsdorf Cloppenburg, S 37—42

Manninen, Ilmari 1917. U. T. Sirelius, Suomen kansanpukujen historia. — Historiallinen Aikakauskirja, vk 15, n-o 1, s 43—45

Moor a, Aliise 1956. Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis. — Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. Harri Moora. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 212—254

Pylkkänen, Riitta 1955. Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla 1550—1620. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 55.) Helsinki

Pylkkänen, Riitta 1970. Barokin pukumuoti Suomessa 1620—1720. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 71.) Helsinki

Voolmaa, Aino 1962. Täiendavaid andmeid Kirde-Eesti naiste rahvarõivaste kohta. — Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII. Tartu, lk 212—233

Voolmaa, Aino 1966. Võru rajooni maaelanike rõivastus. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI. Tallinn, Valgus, lk 117—163

Voolmaa, Aino 1968. Rõivastuse areng Sindis, Kilingi-Nõmmel ja Abja-Paluoja ajavahemikus 1890—1940. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn, Valgus, lk 289—330

Voolmaa, Aino 1971. Eesti rahvarõivaseelikud. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn, Valgus, lk 106—149

Voolmaa, Aino 1975. Põll eesti rahvatraditsioonis. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVIII. Tallinn, Valgus, lk 131—166

Voolmaa, Aino 1976. Lääne-Eesti saarte rahvarõivaste omapära. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIX. Tallinn, Valgus, lk 189—212

Voolmaa, Aino 1977. Meestepüksid. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXX. Tallinn, Valgus, lk 22—46

Voolmaa, Aino 1984. Olakatted ehk ülevisked. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXXV. Tallinn, Valgus, lk 70—81

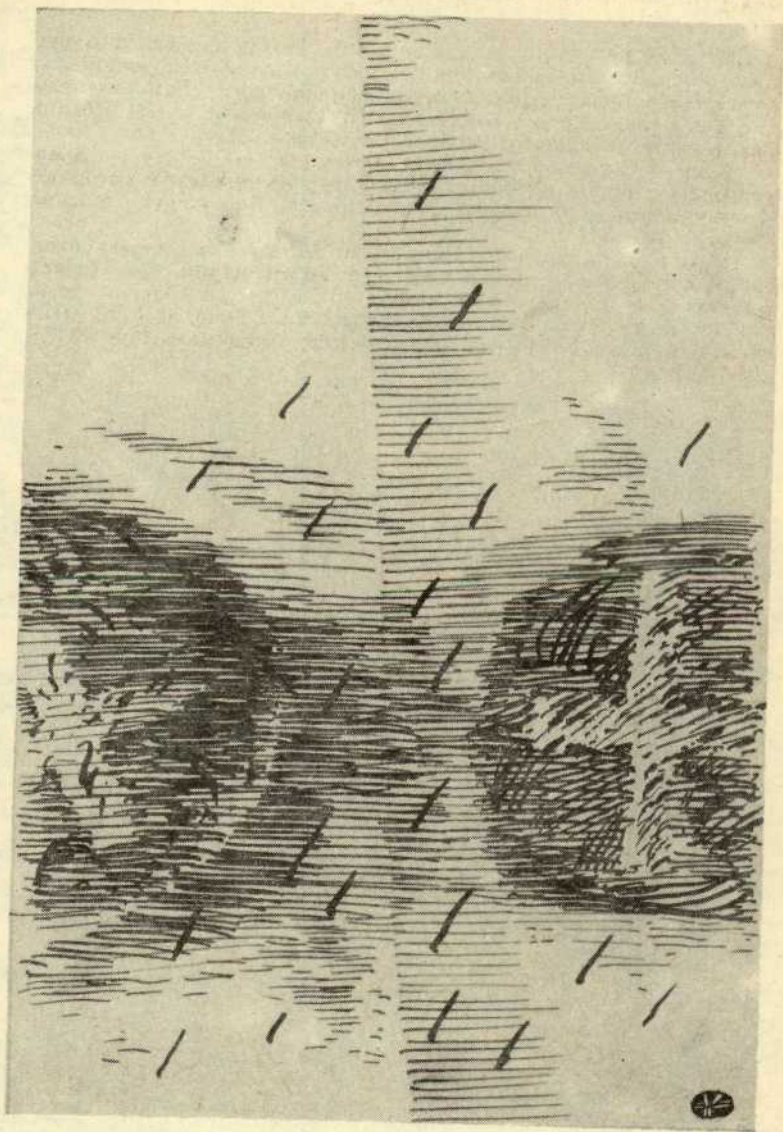
Eesti rahvarõivaste uurimisest

Вольмаа, Айно 1954. Народная одежда смешанного русско-эстонского населения южной части Йыхвиского района. — Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции (1952 год). (Труды Института этнографии, н. с., 23) Москва, Издательство Академии Наук СССР, с 159—164

Лаул, Силвия 1986. Одежда эстонцев I—XVII вв. — Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу. Ред Михаил Рабинович. Москва, Наука, с 190—207

Моора, Харри 1955. Некоторые вопросы изучения славяно-прибалтийских культурных взаимоотношений. — Тезисы докладов на объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики (Рига, май 1955 г.): Пленарные заседания. Москва, Издательство Академии Наук СССР, с 35—39

NIHUTATUD PIIRIKIVI

VALGUSTUSLIK PASTOR JA LIIVIMAA KIRIK

A. W. Hupeli filosoofilisi ja
teoloogilisi vaateid

Indrek Jürjo

Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel (1737—1819) on üks Liivimaa valgustuse keskseid isikuid. Tunustatuna paljude kaasaegsete poolt, võib tema maailmavaadet pidada tüüpiliseks baltisaksa vanemale valgustajate põlvkonnale. Ka iseloomult kaldus Hupel mõõdukusele ja hoidus eemale radikaalsusest. Saksa DV ajaloolased on ta maailmavaadet iseloomustanud raskepärase, kuid selle olemust üldiselt õigesti edasi andva terminiga «liberaal-konservatiivne» (Bartlitz 1983:181; Donnert 1986:113). Hupeli ühiskondlik-poliitilisi vaateid, mis taotlevad ühiskondliku korra mõõdukat parandamist ja moderniseerimist, kuid hoiduvad hoolikalt kõigist vähegi põhjanevaist muudatusist, võib nimetada ka reformkonservatiivseiks (mõiste kohta vt Epstein 1973:20—21).

Artikli aluseks on konverentsil «Balti provintsid valgustusajastul: Ideoloogia ja sotsiaalne tegelikkus» Tallinnas 27. septembril 1989. a peetud ettekanne.

1774. a avaldas Hupel anonüümselt Riias oma sõbra J. F. Hartknochi juures raamatu «Anmerkungen und Zweifel über die gewöhnlichen Lehrsätze vom Wesen der menschlichen und der thierischen Seele» («Märkusi ja kahtlusi inimese ja looma hinge olemuse tavakäsitluste kohta»). Teos esindab omal ajal laialt levinud valgustuslikku populaarfilosoofiat, mida iseloomustas Ch. Wolffi süstemaatilise koolifilosoofia lagundamine (vt Ueding 1984). Hupeli filosoofia ei ole originaalne, kuid ta raamat on väärtuslik allikas 18. sajandi II poole Liivimaa valgustajast literaadi maailmapildi tundmaõppimiseks.

Teoses avaldub lugemus (Descartes, Hobbes, Gassendi, Leibniz, Wolff, Bonnet, Robinet, Holbach, Buffon, Rousseau jt) annab ühtlasi tunnistust Hupeli kogujakirest, mis eriti selgesti avaldus mõni aasta hiljem ilmunud teoses «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» («Topograafilisi teateid Liivi- ja Eestimaalt»). Autor on vaimselt avatud ning arvestab vähe piiblidogmasid. Ka deklareerib Hupel oma loobumist Wolffi koolifilosoofiast, mille järgi õpetati filosoofiat paljudes Saksamaa ülikoolides, ja peab oma vaimseks teejuhiks loodusteadust. Nii on ta solidaarne sensualismiga, mis 18. sajandi keskpaigast alates tungis üha enam saksa valgustusfilosoofiasse.

Erinevalt paljudest kaasaegsetest ei hirmuta Hupelit «kohutav väljend materialism» (Hupel 1774: 4). Eitavalt suhtub ta «jämematerialistidesse», pooldades «subtiilseid materialiste», kes tema arvates religiooni ei ohusta. Religiooni ja hinge olemasolu loodab ta suutvat materialismi mõistega edukalt ühendada ja sellelt «võtta kohutavuse» (Hupel 1774: 137). Jumalat käsitab Hupel deistlikult — kui maailma loojat, algliigutajat, kes pärast enam ei sekku loodusse. Hiljem ei saa jumal substantsi muuta, sest «ainult võhiklikud ehitusmeistrid on sunnitud tehtud plaani muutma» (Hupel 1774: 35). Kogu olev on Hupeli järgi omavahel seotud, «üldises ühenduses» (*Verkettung*). Selle ahela kõige alamal astmel on elutu loodus, kõige

Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik

ülemal astmel inimene, kes mõistuslikust hingest hoolimata on «sadade liikmetega seotud suure ahelaga» (Hupel 1774 : 11). Pongo-ahve peab Põltsamaa pastor vahekihiks «mõistuseta loomade» ja «täielike inimeste» vahel. Ahvi ja inimese sarnasust on rõhutanud ka teised kaasaegsed loodusteadlased ja kirjanikud, nt Linné ja Voltaire. See kuulutas juba klassikalise valgustuse kustumist, mis pidas inimest jumalasarnaseks olevuseks, ja tõmbas joone inimese ning looma vahele (Valjavec 1961 : 94).

Nagu valgustusele iseloomulik, on Hupeli maailmipildis kogu olev hävimatu, mõistusepärane ja hästi korraldatud. Hupeli filosoofiat kannab 17. ja 18. sajandi mõtlemist kujundanud mehhanitsism. Korduvalt kasutab ta masina- ja kellavärgi kujundeid. Näiteks mõtlemisprotsessi on kirjeldatud nii: «paljud õrnad narmakesed moodustavad ühe kiu ja rattad ühe ajamõõtja» (Hupel 1774 : 206).

Inimese väärtustamine valgustuse poolt tõstis huvi hingeliste nähtuste vastu ja viis 18. sajandi keskpaiku uue teaduse, psühholoogia tekkeni. Psühholoogilise meetodiga taheti ka inimtunnetuse filosoofilist probleemi lahendada (Möller 1986 : 62—63). Oma arutlustes hinge üle toetub Hupel juba esimestele empiirilise psühholoogia teostele. Ta toonitab psühholoogia veel madalat arengutaset teiste teadustega võrreldes ja peab ka enda väiteid pigem hüpoteetilisteks. Üks peatükk tema raamatust on isegi pealkirjastatud «Psühholoogilised unelmad». Hupel arutleb pikalt, kas hing on terviklik või koosneb üksikosadest, ja leiab rohkem argumente viimase seisukoha kasuks. Kuni 18. sajandi lõpukolmandikuni jäi psühholoogia filosoofiliseks aluseks Leibnizi käsitus hingest kui monaadist (Ueding 1984 : 626). Hupeli seisukoht oli aga otseses seoses materialismiga, mida ta ka ise rõhutab. Hupel eitab ka hinge preeksistenti, mille kohta ta ei leia inimkogemusest ühtki kinnitust. Tema käsitus hingest on täiesti materialistlik: hing koosneb «paljudest

ühete tervikusse ühendatud aktiivsetest osakestest» (Hupel 1774 : 208).

Hupeli materialistlik hinge käsitus viib teda ka seisuseühiskonna filosoofiliste aluste juurde. Tema jaoks on eri seisuste esindajad inimlike omaduste poolest võrdsed: «Sünd ei ole mingi põhjus eelistuseks. Ringihulkuvad vaimsed osakesed võivad koguneda sama hästi nii tallipoisis kui ka markiis, eriti kui need oma kalduvustelt sarnanevad teineteisele» (Hupel 1774 : 373; vrd Donnert 1986 : 112). Hupeli kogu loomingus jääb see väide küll erandiks, sest ta püüdis vältida seisuseühiskonna kriitikat.

Materialismi juures nõuab hinge surematuse teesi järgimine siiski Hupelilt palju pingutusi. Usk jumalasse ja hinge surematuse on aga valgustusliku inimesekäsituse jaoks paratamatud, sest muidu võtaks maad lootusetus ja meeleheide, mis asetaks hädaohtu valgustuse olulisemad mõisted — vooruse ja õnnelikkuse (*Glückseligkeit*). Hupeli teoses on ta konkreetset filosoofilised vaated allutatud kogu valgustuse üldisele maailmavaatelsele põhihoiakule (vrd Valjavec 1961 : 91).

Hinge käsitlemisel Piiblile tuginemisest arvab Hupel: «Piiblitõenditel ei ole psühholoogias mingit kaalu ja õiged teoloogid ei pea ühtki hüpoteesi hinge problemaatilisest olemusest Piibli alusel ketserlikuks» (Hupel 1774 : 184—185). Ratsionalistliku teoloogia poolt välditud pärispatu dogma, mis oli vastuolus valgustuse optimistliku ja positiivse inimesekäsitusega, ei ole Hupeli arvates psühholoogia objekt. ega lase end sellega üldse ühendada.

Hupelit, nagu paljusid 18. sajandi loodusteadlasi ja mõtlejaid, köitis sigitamise probleem. Tema teooria järgi sõltuvad lapse iseloomu- ja vaimuomadused vanemate meeleolust ja tegutsemisviisist suguakti ajal. Et saada kvaliteetsemaid lapsi, soovib Hupel naiste meeleolu tõstmiseks «eelmänguna» pakkuda neile õrnu ja esteetiliselt elamusi, nt ühist jalutuskäiku pargis. Piltlikult kirjeldab Hupel ka üht suguakti «negatiivset» varianti: «Suur-

Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik

vaim, oma ajastu ime, kisub ennast lõpuks ammu pärast südaööd teadustööst lahti; kinnivajuvad silmalaud kutsuvad väsinud keha puhkusele. Nüüd ärkab õrnalt suikunud abikaasa, pahuralt hõõrub ta silmi ja neab öist ülevalistumist. Mees lohutab teda. Mõlemad uniselt, mees väsinud, naine mitte veel täiesti vaigistatud, sigitavad nad sel hetkel lapse: võib juba ette kihla vedada, et laps tuleb loid, pahur ja oma suurele isale ebavääriline» (Hupel 1774: 315).

Hupel viitab korduvalt lünkadele inimteadmises ja rõhutab edasise teadusliku uurimistöö vajadust. Filosoofilise tunnetuse avardamise seostab ta teaduse edusammudega. Lünkade esiletõstmisega inimteadmises ja hüpoteesidega mängimises läheb Hupel aga kohati liiale, põhjustades «Allgemeine Deutsche Bibliothek'i» retsensendi märkuse: «Et sel viisil iialgi lõpule ei jõuta, on parem üldse mitte algust teha» (ADB, Bd 27, 1776: 509).

Hupeli vaimse avatuse eelduseks oli üks valgustuse tähtsamaid printsiipe — usuline tolerant, mis vaatles kõiki religioone võrdsetena ja rõhutas erisuse asemel ühisooni (Möller 1986: 82—83, 107). Hupel oli üks neid baltisaksa literaate, kelle maailmavaade ühtis Berliini valgustusega (vrd Ischreyt 1975: 74), mis oli usuküsimustes väga vabameelne, poliitikas aga vältis hoolikalt kriitikat. Friedrich Nicolai ajakirja «Allgemeine Deutsche Bibliothek» kaastöölisena oli Hupel Berliini valgustusega lähedalt seotud (vt Lauch/ -Graßhoff / 1965: 737—746; Graßhoff 1987: 489—509). Ususallivusele on pühendatud juba üks Hupeli esimesi kirjatöid, 1771. a Riias Hartknoch'i juures anonüümselt ilmunud «Dienstfreundliches Promemoria an die, welche den Herrn Moses Mendelssohn durchaus zum Christen machen wollen, oder sich doch wenigstens herzlich wundern, daß er es noch nicht geworden ist» («Teenistusvalmis promemoria neile, kes tahavad härra Moses Mendelssohni tingimata kristlaseks teha või vähemalt imestavad südamest, et ta selleks veel

saanud ei ole»).¹ Šveitsi pastor ja kirjanik J. K. Lavater, kes saksa valgustuse taustal paistab silma «tundekristlasena», oli 1769. a pöördunud juudi filosoofi Moses Mendelssohni poole üleskutsega järgida valgustatud inimesena mõistuse häält ja lasta end ristida. Saksa «valgustusühiskonnas» tekitas Lavateri taktitundetu väljaastumine diskussiooni, milles Baltikumist osalesid G. F. Stender ja Hupel (vt Ischreyt 1984: 53—68). Mõlemad astusid välja Lavateri vastu.

Hupel lähtub usuküsimustes inimese vaimsest autonoomiast ja tema individuaalsest mõttevabadusest. Oma raamatus relativeerib ta kristliku religiooni usulise sisu. Hupeli arvates oleks haritud ja mõtleval inimesel nagu Mendelssohn krititsismist läbiimbunud valgustusajastul üldse raske oma usku vahetada, sest eksisteerib nii palju erinevaid filosoofilisi ja teoloogilisi arvamusi ning kiriklike voole ja osa moodsaid teolooge kahtleb isegi mõne pühakirjateksti autentsuses. Hupel eitab üheainsa ja ainuõigusele pretendeeriva süsteemi olemasolu ja leiab, et igal isikul peab olema vabadus oma usulisi vaateid kujundada. Pealegi ei saavat keegi jumala armu tagada: «Me ei tohi piirata jumala armu õpetussüsteemi ja kirikut kirikuraamatute järgi» (Hupel 1771: 27). Hupel kiidab ka Friedrich II tolerantset religioonipoliitikat ja kritiseerib kaudselt Hamburgi võitlevat ortodoksset vaimulikku Goezet, kellest Saksamaa avalikkuses oli saanud usulise sallimatuse ja reaktsiooni võrdkuju.

Ka hiljem jääb Hupel sellele põhiveendumusele truuks. Tolerantsi ülistamine, läbi põimituna ülistuskõnede Katharina II liberaalsele religioonipoliitikale ja sallimatuse igasuguste ilmingute hukkamõist läbib Hupeli kõiki kirjatöid.

Kuidas võtsid kaasaegsed vastu Hupeli nimetatud vabameelsed teosed ja milline on Hupeli koht Liivimaa

¹ Tänan dr Heinz Ischreyti, kes saatis mulle sellest haruldastest trükisest kserokskoopia.

kiriku üldisel taustal? Hupeli ettevaatlikkusele viitab ehk tema mõlema raamatu anonüümsus, kuid peame arvestama, et 18. sajandil oli anonüümne või pseudonüümide all avaldamine väga levinud ka teistel põhjustel (Ungern-Sternberg 1984: 170—173). Kindlasti teadis aga Põltsamaa pastor, et paljude tema ametikaaslaste hulgas ei leia tema vabameelsed vaated positiivset vastukaja.

Kaasaegsetele ei jäänud Hupeli autorsus kauaks saladuseks. Isegi Šveitsis elava Lavaterini jõudis peatselt informatsioon Hupeli osavõtust tema vastu suunatud poleemikast (Ischreyt 1984: 60). Nagu on näha Hupeli kirjast Liivimaa kindralsuperintendentile Ch. D. Lenzile 15. XI 1779. a, teadis ka Liivimaa kiriku pea temast kui «Promemoria» autorist (Läti NSV TA Fundamentaalaramatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 25, s 2, Nr 2). Samuti nimetab Riia toomkooli rektor G. Schlegel oma kirjas F. K. Gadebuschile 15. IX 1777. a Hupelit kui teose «Anmerkungen und Zweifel» oletatavat koostajat (Läti NSV Riigiraamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, R x/111). Schlegeli ja Hupeli suhted ei olnud kõige paremad, sest viimasele ei meeldinud Riia rektori liiga suur truudus ortodokssele luterlikule teoloogiale, nagu Schlegel teisel Gadebuschile kurdab (G. Schlegel F. K. Gadebuschile 18. IV 1777. a. — Läti NSV Riigiraamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, R x/111). Gadebusch, kes umbusaldas Hupelit kui edukat konkurenti Liivimaa «õpetlastevabariigis», arvustas ta filosoofiateost oma «Livländische Bibliothek'i» eessõnas. Seal leiab ta, et Hupel kaldub materialistide poolele. Ise peab ta materialismi «alusetuks veidruseks» (Gadebusch 1777: 16). Hupeli raamatut peab Gadebusch plagiaadiks, viidates selle sarnasusele Kanti teosega «Träume eines Geistersehers» («Vaimudenägija unenäod»).

Nende raamatute lähedust on märganud teisedki kaasaegsed. «Mõningaid silmatorkavaid sarnasusi» nendib Hupeli teose retsensent Feder oma üldiselt positiivses

arvustuses «Göttingische Anzeigen'i» veergudel (Kant 1922: 86). Ka Hupel ise mainib seda sarnasust oma kirjas Kantile 1. XI 1777. a ja tunnistab, et Kanti teosed on talle «andnud juba nii mõnegi soovitud seletuse» (Kant 1900: 203).

1770. aastatel ei olnud Hupeli valgustusideoloogiast ja ratsionalismist kantud teosed Liivimaal enam üldsust šokeerivaks uudsuseks. Uut vaimset ajastut oli kuulutanud juba Riia lütseumi konrektori J. G. Arndti 1754. a ilmunud «Gedanken über den Anfang der schönen Wissenschaften in Liefland» («Mõtteid kaunite teaduste algusest Liivimaal»), kus Arndt ülistas Liivimaal alanud kultuurilist tõusu ja visandas teaduste arengu valgustusliku tulevikuprogrammi (vrd Johansons 1975: 15—16). 1777. a astub aga kahe teoloogilise traktaadiga avalikkuse ette Torma pastor J. G. Eisen, kes on tuntud eelkõige pärisorjuse radikaalse kriitikuna (vt Vipers 1938; Donnert 1978: 132—154). Oma teoloogilistes vaadetes on Eisen inglise deist, kes polemiseerib traditsioonilise protestantismiga. Kristlus on tema jaoks esmajoones moraaliõpetus, inimene «omaenda õnnistuse looja». Deismi kõrval on Eiseni maailmavaates veel täheldatud Spinoza ja Bayle'i mõju (Vipers 1938: 203).

Hupeli vaadetele väga lähedane on Kuramaa superintendent E. F. Ockel, kes samuti kaldub deistliku materialismi poole (vt Svelpis 1988: 83—107). Maailma taandab Ockel mateeria mehhanistlikele seaduspärasustele; inimpsüühikat käsitledes toetub ta Hartley assotsiatsioonipsühholoogiale, mis hingeelu pidas närvikava protsesside kaasnähtuseks. Piibel on Ockeli jaoks vaid ajalooline dokument, mida tuleb kriitiliselt uurida ja interpreteerida.

Teistsugused, kuid samuti ortodoksiaat ja koolifilosoofiaat eitavad vaated olid läti rahvalgustajal praost G. F. Stenderil. Nagu paljud kristlik-ortodokssed vaimulikud, kritiseerib ta deismi, toetudes aga peamiselt pan-teistlikele argumentidele. Stenderi maailmavaates on

täheldatud ka materialismi elemente ja lähedust Bruno ja Spinoza seisukohtadele (vt Svelpis 1978: 30—43).

Need Baltikumi pastorid ei pidanud erandina elama maailmavaatelises isolatsioonis. Alates 1750. aastate lõpust hakkab teoloogiline ratsionalism aegamööda Liivimaa kirikusse sisse imbuma. Ortodoksia ja pietismiga konkureerides muutub valgustuslik teoloogia 18. sajandi lõpul juba domineerivaks (Balti kirikuajaloo kohta valgustusajastul vt Schaudinn 1937: 11—40; Baltische Kirchengeschichte 1956: 110—166; Johansons 1975: 247—318; negativistlikult seisukohalt Kahk 1961: 206—214). Muutuv vaimne situatsioon peegeldub Liivimaa kirikupeade religioossetes vaadetes. Kindralsuperintendent aastail 1745—1770 J. A. Zimmermann oli jäik ortodoks, kes jälitas eriti vennastekogudusi. Tema järeltulija aastail 1770—1777, läti keele uuriija J. Lange, paistab silma avara eruditsiooniga. Langet on peetud mõõdukaks ortodoksiks, kelle tegevuses ja maailmavaates võib märgata valgustusideoloogia ja ratsionalismi mõju (Johansons 1975: 258—259). Erinevalt nii eelmisest kui ka järgnevast kindralsuperintendentist ei avaldanud Lange oma alluvatele teoloogilist survet.

Paljuski oli Hupeli maailmavaateline vastand Christian David Lenz, kes sai 1779. a kindralsuperintendentiks. Tema maailmavaates on märgata nii luterliku ortodoksia, pietismi kui ka hernhuutluse elemente (vrd Kirschfeldt 1925; Petersen 1927; Johansons 1975: 259—260, 459). Lenzi õhutas ka osa Liivimaa aadli esindajaid: juba kindralsuperintendendi ametisseastumise tseremoonial kutsus maanõunik Balthasar v. Campenhausen teda avalikult üles «uskmatuse ja niinimetatud vaba mõtteviisi» vastu võitlema (Russische Bibliothek, Bd 7, 1781: 213). Nagu ilmneb Hupeli seletuskirjast Lenzile (Läti NSV TA Fundamentaalaamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 25, s 2, Nr 2), süüdistas kindralsuperintendent juba oma esimesel ametiaastal Hupelit mitmes asjas. Lenz kahtles Hupeli kristlikus «tõsiusklikkuses»,

sest teoloogiliste traktaatide ja jutluste asemel avaldab ta ilmaliku sisuga kirjandust. Lenzi ja mõnda tema ametivenda näib olevat häirinud ka Hupeli maailmavaateline lähedus Berliini valgustusele. Hupel lükkab tagasi kahtlustused oma uskmatuses ja väidab, et tunneb Piiblit tunduvalt paremini kui nii mõnigi ortodoksne pastor, kes tavaliselt paistab silma vähese lugemusega ja teoloogiliste ning filosoofiliste küsimuste arutamisele eelistab vestlusi põllumajandusest ja pastoraadi sissetulekutest. Hiljem hakkas Lenz kahtlustama Hupelit veel «Liivi- ja Eestimaa vaimuliku statistika» koostamise kavatsuses, millest ta näis kartvat midagi halba, ning nende laharvamused arenesid avalikuks konfliktiks, mille pidi lahendama ülemkonsistorium (A. W. Hupel J. F. Hartknochile 22. IX 1783. a. — Läti NSV TA Fundamentaalaramatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 25, s 6, Nr 115). Lenzi ja Hupeli tüli lõppes alles 1785. a (A. W. Hupel Ch. D. Lenzile 11. VII 1785. a. — Läti NSV TA Fundamentaalaramatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 25, s 2, Nr 3).

Hupel ei olnud ainuke pastor, kes põhjustas kindral-superintendendi rahulolematust. 1780. a häbistas Lenz oma trükitud ringkirjas kogu Liivimaa vaimulikonna pahesid ja kutsus neid üles patukahetsusele (Lenz 1780; vrd Schaudinn 1937: 34, kes toetub Lenzi ringkirja käsikirjalisele eksemplarile). Lenz heitis oma alluvatele ette vähest religioossust ja materiaalsete huvide eelistamist. Patuseks peab ta ka ratsionalistlikke teolooge, kes «jutlustavad ainult voorusest, häbenevad oma jutlustes aga ristilöödud Kristust...». Lenzi ringkiri tekitas elevust. Sellest oli teadlik ka Peterburi bibliograaf H. L. C. Bacmeister, kes tellis endale ühe eksemplari Lenzi ringkirjast, «mis oli tekitanud nii palju kõmu» (Läti NSV RAKA, f 4038, n 2, s 1642, l 588).

Avalikus kirjas ühele noorele teoloogile kirjeldab Lenz kibestusega valgustusliku teoloogia võidukäiku Liivimaal (1793). Oma ametis oli Lenz sattunud kahe tule

vahele: konservatiivsed teoloogid pidasid teda uute teoloogiliste õpetuste suhtes liiga tolerantseks, valgustuslikud teoloogid aga pidasid teda lihtsalt ortodoksiks. Lenz ise, keda oli vaimselt kujundanud pietism, distantseerus paljuski vanast ortodoksiast, rõhutades sümboliteraamatute ja piiskoppide kontsiiliotsuste tähtsusetust usutunnistuse seisukohalt. Kuid samas väitis ta, et valgustuskirjanduse lugemine ja ratsionalistliku teoloogia uurimine, mis tema hinnangul hakkas levima alates 1760. aastate algusest, on tema varasemaid religioosseid veendumusi vaid süvendanud. Lenz iseloomustas oma usku kui «pühakirjale vastavat» (*schriftmäßig*); selle kristokraatliku tuuma võttis ta kokku järgmiste sõnadega: «... igavene Jumalus, Jeesus ja tema Vaim, kolmainsus Jumalas, Jumala Poja meie asemel talutud kannatus ja surm, meile seeläbi saavutatud pattude lepitus Jumala juures ja tõeline usk Jeesuse lepitusohvrissse ning tema verre ja surma kui kogu meie õndsuse alusesse» (Lenz 1793: 9). Lenzi kiri tõestab, et usutunnistuslik kirik oli valgustusliku teoloogia poolt tõrjutud kaitseseisundisse: erinevalt varasematest ortodoksidest kindralsuperintendent enam otseselt ei jälitanud kristlikult teisitimõtlevaid pastoreid, vaid piirdus nende veenmise, manitsuse ja keeluga ratsionalistlikku religiooni õpetada, millele vaevalt enam kuuletuti.

Ratsionalistliku teoloogia pealetung oli ainult üks osa üldisest sekularisatsioonist, paljude koguduseliikmete kiriklikust võõrdumisest ja usuleiguse suurenemisest. Pierre Chaunu iseloomustab muudatusi Lääne-Euroopa religioosse mentaliteedi ajaloos kui usutunde suurt tõusu 16. ja 17. sajandil, millele 18. sajandil, eriti selle keskpaigast alates, järgnes usuagaruse kiire langus. Erinevates rahvastikukihtides ei kulgenud see areng üheaegselt, sest 19. sajandi alguses hakkab eliit uuesti religiooni juurde tagasi pöörduma, samal ajal kui varem usutavasid rohkem hinnanud rahvahulga kiriklikkus üha langeb (Chaunu 1982: 255). Ka Liivimaal oli 18. sajandi lõpus ükskõiksus usu ja teoloogia suhtes suur. Enam ei vaevutud muret

tundma, kas teoloog on ortodoks või heterodoks, sest — nagu kurdab Lenz — «selle vastu on kahjuks meie tänapäeva loid publik täiesti ükskõikne» (Lenz 1793 : 6).

Valgustusideede ja teoloogilise ratsionalismi peamine propageerija Saksamaal oli Nicolai retsensiooniväljaanne «Allgemeine Deutsche Bibliothek», millel oli palju lugejaid ka Baltimail (Ischreyt 1975 : 73; ajakirja tähenduse kohta vt Ost 1928). A. W. Hupeli kui ajakirja kauaaegse kaastöölise arvustused on oluline allikas tema teoloogiliste vaadete selgitamisel, sest muidu ei ole Hupel avaldanud ühtki teoloogilise sisuga teost, nagu Lenz talle ka ette heitis. Midagi võib järeldada ka Hupeli kavatsusest kirjutada traktaat pärispatust, mis küll jäigi kavatsuseks (G. Schlegel F. K. Gadebuschile 18. IV 1777. a. — Läti NSV Riigiraamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, R x/111). Et retsensioonid «Allgemeine Deutsche Bibliothek'i» veergudel ilmusid anonüümselt — autori nime asemel seisis paarist tähest koosnev šiffer —, siis andis Nicolai ajakiri Hupelile võimaluse seal kartuseta kirjutada (Hupeli autorsus on kindlaks tehtud tema kirjade alusel Nicolaile: Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, Nachlaß Nicolai, Bd 36. Autori valduses mikrofilm). Kindralsuperintendent Lenzi ringkirja nimetab ta «patukahetsuse äratajaks» (*Bußwecker*) ja on arvamusel, et ringkiri oleks pidanud trükkimata jääma, sest see kahjustab pastorite mainet koguduse silmis (ADB, Bd 44, 1780 : 55). Lenzile ja tema aatekaaslasemale J. B. C. Sczibalskyle heidab Hupel ette uemate teoloogiliste õpetuste mittetundmist (ADB, Bd 50, 1782 : 385). Kriitiliselt suhtub ta ka teistesse ortodokssetesse Liivimaa vaimulikesse: kindralsuperintendendi poja F. D. Lenzi «Vaterländische Predigten» («Isamaalised jutlused») on jätnud Hupelile mulje, nagu oleks ta ajas 50 aastat tagasi rännanud, sest ka Lenz jun. toetub kooliortodoksia vanadele õpetustele ja ignoreerib täielikult moodsaid eksegeetilisi teoseid (ADB, Bd 74, 1787 : 366—368).

Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik

Vastseliina pastor G. G. Marpurg, kes valgustuse teoloogiale eelistas nn «positiivset kristlust» (vt Oinas 1935 : 529—540; Anvelt 1979 : 117—149), kuulub Hupeli hinnangul vananenud vaimumaaailma. Marpurgi liigitab ta ortodoksides hulka, näeb aga temas iseseisva mõtlemise eeldusi, mis ei saa «küpsusele jõuda, kuni kahjulik eelarvamus, nagu kuuluks iga vana tõestamata süsteemiõpetus religiooni põhitõdede hulka, tal alati õige nägemisnurgaga paigast nihutab» (ADB, Bd 86, 1789 : 55). Ka muidu mitteortodoksse Stenderi raamat «Wahrheit der Religion wider den Unglauben der Freygeister und Naturalisten» («Religiooni tõde vabamõtlejate ja naturalistide uskmatuse vastu») saab Hupelilt iroonilise hinnangu. Haritud lugejate jaoks peab ta Stenderi teost äärmiselt keskpäraseks (ADB, Bd 63, 1785 : 67—68).

Kahtlemata kuulub Hupel valgustusliku teoloogia pooldajate hulka. Selles veenab tema poolehoid ratsionalistlikele teoloogilistele käsitlustele oma retsensioonides. Tema arvates peab usku juhtima valgustatud mõistus, sest muidu võib ka «kõige heategevam religioon» ohvriks langeda sellistele «põrgusünnitistele» nagu inkvisitsioon (ADB, Bd 63, 1785 : 491). Hupeli ja kõigi valgustuse teoloogide põhiveendumus on, et religioon peab eeskätt olema moraalne kasvatusvahend (vrd Scholder 1966 : 465): «Religiooni lõppeesmärk on inimese loomuse pidev ja jätkuv ülendamine üha suuremale täiusele» (ADB, Bd 96, 1790 : 329). Seepärast valmistab talle ka suurt rõõmu, et moraalsed jutlused «viljatuid dogmaatilisi» üha enam kõrvale tõrjuvad (ADB, Bd 99, 1791 : 38).

Kuid Hupel ei olnud mingi äärmuslik valgustaja teoloogias, nagu näiteks K. F. Bahrtd, sest ta eitas ratsionalismiga liialdamist igapäevases kiriklikus praktikas ja nõudis koguduse traditsioonidega arvestamist. Ta tervitas Riias 1782. a valdavalt ratsionalistlikus vaimus koostatud lauluraamatut (vt Berkholz 1878 : 33—41). Vana lauluraamatut oli ta kritiseerinud juba varem selle vigasuse ja ortodoksse meelsuse pärast (Hupel 1772 : 83—99). Ratsio-

nalistliku väljaande puhul pidas ta siiski õigeks, et lauluraamatus olid mõned vanad laulud trükitud kaks korda, nii ratsionalistlikus redaktsioonis kui ka vanal kujul, «mis on õige rahvahulga meelsuse seisukohalt, kes meeeldi vana poole hoiab» (ADB, Bd 57, 1784 : 379). Ratsionalistlikult toimetatud lauluraamatud lükati eestlaste, lätlaste ja ka vähem haritud ning talupoegade moodi traditsionalistlikult meelestatud sakslaste poolt tagasi või võeti kasutusele vastumeelselt.

Hupeli maailmavaade kuulub veel klassikalise saksa filosoofia poolt mõjutamata valgustuse alla. Kuigi ta tundis ka Kanti kriitilise perioodi teoseid, jäi Kanti poolt filosoofias teostatud pööre, mis muutis küsitavaks inimese tunnetusvõime ja hakkas seda kriitiliselt analüüsima, Hupelile kaugeks. Küll aga kujundas Kanti kriitiline filosoofia balti valgustajate noorema generatsiooni maailmavaadet, kelle teoloogilisi seisukohti mõjutas eriti «Praktilise mõistuse kriitika» (vt Svelpis 1981).

Valgustusliku teoloogia lõplikku võitu Liivimaa kirikus tähistab siinmail ratsionalismi väljapaistvaima esindaja K. G. Sonntagi valimine kindralsuperintendentiks 1803. a. Seda pastori jaoks kõrgeimat ametikohta pakuti enne ka Hupelile, kelle vaated ilmselt enam ei tekitanud Liivimaa kiriku ja rüütelkonna enamiku hulgas vastuseisu.

Ratsionalism jäi 19. sajandi esimestel kümnenditel Liivimaa kirikus valitsema. Kuid Prantsuse revolutsioon ja sellele järgnenud poliitilised mullistused Euroopas, koos muutuva ajavaimuga, mis muu hulgas tõi kaasa uuspietismi ja luterliku ortodoksia leviku ja kiriklikkuse uue suurenemise ühiskonnas, sundisid 19. sajandi alguse ratsionalistlikke pastoreid oma vaateid läbi katsuma ning kõhklema valgustuse filosoofiliste väidete ainuõigsuses, mis Hupeli põlvkonna valgustajate juures oluks veel mčeldamatu.

Kirjandus

Anvelt, Leo 1979. George Gottfried Marburg ja Barbara Juliane v. Krüdener. — L. Anvelt, O. W. Masing ja kaasaegsed: Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn, lk 117—148

Baltische Kirchengeschichte. 1956. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen

Bartlitz, Jürgen 1983. Ein «Polyhistor» des Ostbaltikums: Zum Wirken von August Wilhelm Hupel (1737—1819). — Gesellschaft und Kultur Russlands in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts. T 2. Halle, S 177—215

Berkholz, Christian 1878. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches. Riga

Chaunu, Pierre 1982. La Civilisation de l'Europe des Lumières. Paris

Donnert, Erich 1978. Johann Georg Eisen (1717—1779): Ein Vorkämpfer der Bauernbefreiung in Rußland. Leipzig

Donnert, Erich 1986. August Wilhelm Hupels «Nordische» und «Neue Nordische Miszellaneen» als Quelle für die Kulturgeschichte Rußlands und des Baltikums. — Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. von I. Fried u. a. Berlin, S 109—116

Epstein, Klaus 1973. Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland. Frankfurt/Main — Berlin

Gadebusch, Friedrich Konrad 1777. Livländische Bibliothek. T 1. Riga

Graßhoff, Annelies 1987. Der Berliner Aufklärer Friedrich Nicolai und sein livländischer Rezensent der «Allgemeinen deutschen Bibliothek» August Wilhelm Hupel: A. W. Hupels Briefe an F. Nicolai 1773—1792. — Zeitschrift für Slawistik, Bd 32, S 489—509

Hupel, August Wilhelm 1771. Dienstfreundliches Promemoria an die, welche den Herrn Moses Mendelssohn durchaus zum Christen machen wollen, oder sich doch wenigstens herzlich wundern, daß er es noch nicht geworden ist. Riga

Hupel, August Wilhelm 1772. An das lief- und ehstländische Publikum. Riga

Hupel, August Wilhelm 1774. Anmerkungen und Zweifel über die gewöhnlichen Lehrsätze vom Wesen der menschlichen und der thierischen Seele. Riga

Ischreyt, Heinz 1975. Mitau und die Berliner Aufklärung. — Jahrbuch des baltischen Deutschtums, Bd 22, S 65—75

Ischreyt, Heinz 1984. Zur Rezeption Lavaters in Kurland und Livland. — Nordost-Archiv, H 73, S 53—68

Johansons, Andrejs 1975. Latvijas kultūras vēsture 1710—1800. Stockholm

Kahk, Juhana 1961. Rahutused ja reformid. Tallinn

Kant, Immanuel 1900, 1922. Gesammelte Schriften. Bd 10; 13. Berlin—Leipzig

Kirschfeldt, Johannes 1925. Der Pietismus des Christian David Lenz. — Baltische Blätter für allgemein-kulturelle Fragen, Jg 2, S 99—105

Lauch /-Graßhoff/, Annelies 1965. Russische Wissenschaft und Kultur im Spiegel der «Allgemeinen Deutschen Bibliothek»:

Aus der Korrespondenz A. W. Hupels und F. Nicolais in den Jahren 1772—1792. — Zeitschrift für Slawistik, Bd 10, S 737—746

Lenz, Christian David 1780. Sendschreiben an die sämtlichen evangelischen Lehrer und Hirten des Herzogtums Livland, so seiner Oberaufsicht anvertrauet sind, bey Gelegenheit der zu feyrenden vier Bußtage des itztlaufenden 1780sten Jahrs. Riga

Lenz, Christian David 1793. Antwortschreiben an einen der Theologie Beflissenen, seine Gesinnungen bey dem itzigen neuen für Aufklärung gehaltenen in der Theologie und Religions-Lehre eingerissenen Meinungen betreffend mit einer apologetischen Vorrede und dem Briefe, der zu diesem Antwortschreiben Gelegenheit gegeben. Riga

Möller, Horst 1986. Vernunft und Kritik: Deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert. Frankfurt/Main

Oinas, Felix 1935. Georg Gottfried Marburg. — Eesti Kirjandus, nr 12, lk 529—540

Ost, Günther 1928. Friedrich Nicolais Allgemeine Deutsche Bibliothek. Berlin

Petersen, Otto v. 1927. Lenz, Vater und Sohn. Jena (Sonderabdruck)

Schaudinn, Heinrich 1937. Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts. München

Scholder, Klaus 1966. Grundzüge der theologischen Aufklärung in Deutschland. — Geist und Geschichte der Reformation: Festgabe Hanns Rückert zum 65. Geburtstag. Berlin, S 460—486

Svelpis, A. 1978. Vecā Stendera filozofiskie uzskati. — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, Nr 10, lpp 30—43

Svelpis, A. 1981. Luterisma attieksme pret I. Kanta filozofiju Latvijā 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā. — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, Nr 10, lpp 80—89

Svelpis, A. 1988. K. F. Okela (1742—1816) filozofiskie uzskati (religiskā konfesionālisma kritika) — Feodālisma problēmas Baltijā: Zinātnisko rakstu krājums. Riga, lpp 83—107

Ueding, Gert 1984. Popularphilosophie. — Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Hrsg. von R. Grimminger. Bd 3. München, S 605—634

Ungern-Sternberg, Wolfgang v. 1984. Schriftsteller und literarischer Markt. — Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Hrsg. von R. Grimminger. Bd 3. München, S 133—185

Valjavec, Fritz 1961. Geschichte der abendländischen Aufklärung. Wien—München

Vipers, Roberts 1938. J. G. Eizena reliģiskie uzskati. — Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2. gads, lpp 189—210

ARVUSTUS

ÜHEST MARKSISTLIKUST BIBLIOGRAAFIAST

Johannes Vares-Barbarus. Personaalnimestik. Koostanud Maire Liivamets. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu — Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, 1989. 160 lk.

Eesti Rahvusraamatukogu väljaandel ilmunud bibliograafia koostaja Maire Liivamets märgib juba oma töö saatesõnas korrektselt: «Nimestiku aluseks on võetud E. Annuse koostatud «Johannes Vares-Barbaruse bibliograafia» (Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat, Trt., 1949)» (lk 5). Endel Annuse loost ei pääse mööda ka arvustaja. Isegi kui saatesõna viide oleks kahe silma vahele jäänud, oleks seda meelde tuletanud sama bibliograafiat registreeriv kirje 815 jaotuses «Kirjandust J. Vares-Barbaruse kohta», eriti aga kirje 816, mis registreerib E. Annuse tööd käsitleva anonüümärvustuse «Edasis» (nr 268, 15. XI 1949).

Anonüümõordaja on pannud oma kirjutisele pealkirja «Ühest antimarksistlikust bibliograafiast» ning arvab: «E. Annuse poolt koostatud bibliograafia oma süstematiseerimise, kirjanduse valiku ja selle esitamise laadi seisukohalt on risti vastu leninlikkudele bibliograafia printsiipidele. See on kõige puhtakujulisem kodanlik objektivistlik-formalistlik bibliograafiline toormaterjal. /---/ Läbisegi kaalukate autorite kirjutistega Barbaruse kohta esitatakse vapside-fašistide, okupatsiooniaegsete fašistlike tegelaste, kodanlike-natsionalistide /nii! — R. K./, oma rahva reetnud formalistide-kosmopoliitide artikleid, kodanliku kõmuajakirjanduse sensatsioonijanust avaldatud klatšiteateid, mis laimavad kogu meie rahva poolt austatud poeti ja tema loomingut, moonutavad kogu meie kultuuriloolist arengut. Äärmiselt suur arv pseudonüüme ja anagramme /krüptonüüme? — R. K./ on jäänud dešifreerimata, mis omakorda näitab sisulise töö nõrkust bibliograafia koostamisel.»

Enam-vähem sama kehtib tegelikult ka M. Liivametsa töö puhul. Eks ole temalgi mõni pseudonüüm avamata jäänud, nuri-

seda võiks kas või selle üle, et ta pole «Edasi» anonüümretsen-
sendi isikut välja selgitanud. Asjaosaliste andmetel oli see vana
bolševik Georg Abels (1898—1967), tollane Kultuurhariduslike
Asutuste Komitee esimees. Nurksulgude ja küsimärgiga varusta-
tult võinuks see nimi uues bibliograafias ikkagi seista. Ja mui-
dugi kubiseb M. Liivametsa koostatud nimestik veel hullemini
«kodanlike-natsionalistide» ja «formalistide-kosmopoliitide»
artikleist.

E. Annuse nimestik sisaldas 687 kirjet. Et kirjenumbri 673
alla oli ühendatud sadakond lühikest järelehüüet J. Vares surma
puhul, siis on õigem orientiiriks võtta umbkaudne arv 800.
M. Liivamets on sama perioodi (1910—1947) kohta saanud ligi
1100 kirjet. Mõni kirje kordub erinevate numbrite all (nt 156
ja 162, 960 ja 998), seepärast on täpsema arvu nimetamine ris-
kantne. M. Liivamets on registreerinud ligi 300 publikatsiooni
rohkem kui E. Annus omal ajal, suur osa neist muidugi *kodnats-
likud*. (Õeldu ei kahanda E. Annuse töö antimarksistlikkuse
määra. Esiteks on kahe bibliograafia piirid seatud veidi erinevalt,
nii näiteks ei ole E. Annus taotlenudki noodikirjanduse ja muu
kaudmaterjali registreerimist. Teiseks on selge, et 1949. a olud
ei oleks kuidagi võimaldanud mõnda publikatsiooni trükkis nime-
tada; isegi ime, et nii palju läbi lipsas.) Üldse on M. Liivametsa
bibliograafias 1321 kirjet, niisiis on ta puhtnõukogude perioodist
(1948—1989) esitanud ainult veidi üle 200 kirje. Asi on ühemõtte-
line. Seejuures on M. Liivamets lausa sihikindlalt ignoreerinud
J. Vares-Barbarusega seotud ehtmarksistlikke trükkisõnumeid. Nii
näiteks ei piirdunud Barbaruse bibliografeerimise marksistlik
käsitlemine sugugi ainult anonüümarmvustusega. 23. XI 1949 aval-
das «Edasi» (nr 275) sama üldpealkirjaga «Ühest antimarksist-
likust bibliograafiast» E. Annuse töö trükkimist mahitanud Kir-
jandusmuuseumi aastaraamatu vastutava toimetaja A. Habermani
ja kirjastuse «Teaduslik Kirjandus» direktori asetäitja K. Tar-
raste patukahetsused. 26. XI 1949 ilmus «Edasis» (nr 278) A. Kolde
sõnum «Arutluskoosolek TRÜ Raamatukogus», millest võis lugeda:
«TRÜ Raamatukogu kui bibliograafiaga tegelev asutus võttis oma
hiljutisel koosolekul arutluse alla «Riikliku Kirjandusmuuseumi
aastaraamatus I» ilmunud ja range kriitika osaliseks saanud
E. Annuse poolt koostatud J. Vares-Barbaruse bibliograafia. Ette-
kandega esines TRÜ Raamatukogu direktori kt. sm. K. Noodla,
kes selgitas nõukogude bibliograafia põhiprintsiipe, rõhutades
selle tihedat seost eluga ja parteilisust. /- -/ Järgmisena võttis
sõna TR Ülikooli Raamatukogu töötaja M. Sõštšikov, kes omalt
poolt andis negatiivse poliitilise iseloomustuse E. Annuse biblio-
graafiale ning märkis, et selle bibliograafia ilmumine on tõs eks

Arvustus

hoiatuseks bibliograafidele ja kõigile, kes tegelevad nende ettevalmistamisega.» Tollase rituaali kohaselt pidi 29. XI 1949 «Edasis» (nr 280) patu kahetsemiseks sõna võtma ka E. Annus ise. Mõni tema avaldus kõlab siiski lausa häbematu: «Lähtudes kodanlikust objektivistlikust seisukohast, püüdsin bibliograafias esitada võimalikult kõike kogutud materjali, arvestamata üksikute autorite ja kirjutiste klassilist kuuluvust.» Tahtmatu iroonilise kõrvalmaigu annab patukahetsusele see, et meile tuttav pealkiri on juba ajalehes pandud hanejalgadesse ja selle kordamisel tuleks õigupoolest kasutada kahte jutumärgipaari — ««Ühest antimarksistlikust bibliograafiast»». Võib-olla seetõttu jäigi patukahetsus väheveenvaks ja E. Annus kaotas töökohta. On väga halb, kui M. Liivamets ei ole põhjalikult tundma õppinud E. Annuse bibliograafia ümber tekkinud marksistlikku mõttevahetust; veel halvem, kui ta on sellest teadlik, aga ei ole pidanud vajalikuks esitada mõttevahetuse kõiki trükiõnalsi kajastusi uues bibliograafias.

Ent see, kes nüüd peab ka M. Liivametsa koostatud bibliograafiat antimarksistlikuks, ei mõista marksismi kui loovat ja arenevat õpetust. Kõigele vaatamata on nüüdne Eesti Rahvusraamatukogu üllitis täiesti marksistlik. Dialektilise materialismi tuhatkordselt praktika kriteeriumiga läbi katsutud põhitõe kohaselt muutub kõik marksistlik aja jooksul antimarksistlikuks ja vastupidi. Nõnda on ka bibliograafiapõhimõtted, mis nelikümmend aastat tagasi olid antimarksistlikud, praegu igati marksistlikud. See on aga üksnes väline kül. Dialektika õpetab sisu ja vormi ühtsust ning nõnda on uus Johannes Vares-Barbaruse personaalnimestik ka olemuslikult marksistlik.

Marksism on koondmõiste. Kui Georg Abels bibliograafia marksistlikkust vaagides viitas «leninlikkudele» põhimõtetele, siis pole selles mingit vastuolu. Me ütleme marksism, aga mõtleme kommunism, Trotski, bolševism, Stalin, Vares-Barbarus, sotsialism, Hruštšov, Vaino jne. Marksismi põhiomadus on tekitada igas arukas inimeses vastikust kõige «punase» vastu. Selle sihi suunas liigub marksism vääramatult kogu maailmas ning ei ole mööda läinud ka eesti bibliograafiast. Kõnealuse brošüüri saatesõna esimene lõik teatab: «Personaalnimestik koostati Rahvusraamatukogu teadusbibliograafia osakonnas ENSV Ülemnõukogu juurde J. Vares-Barbaruse 100ndaks sünniaastapäevaks moodustatud juubelikomisjoni tellimisel.» (Lk 5.) Sovetoloog loeb siit välja selge vabanduse: «Head inimesed! Saage palun aru, et me ise poleks iialgi sellist jätkust ette võtnud, kui seda ülalt poleks peale sunnitud.» Sisemise vastumeelsusega tehtav töö on marksismi iseloomulikumaid tulemusi.

Sellisenä on nimestik päris keskmine nõukogude bibliograafia. Siin-seal on mõni Barbaruse publikatsioon registreerimata jäänud, näiteks ajalehes «Sotsiaaldemokraat» 1919. a ilmunud luuletused «Kevadel» (nr 120, 14. VI) ja «Kevade joobumus» (nr 121, 15. VI) või ankeedivastus «Kas põeb eesti kunst kriisi?» kogumikus «Eesti Kujutatavate Kunstnikkude Keskyhingu viis aastat» (Tallinn, 1927, lk 14—15), üldiselt aga käib kah.

Internatsionaalse ja rahvusliku ühtsus marksismis kajastub nimestikus mitteantagonistliku dialektilise vastuoluna. Nimestikku on võetud rahvusvahelises tehiskeeles (esperanto) ja vene keeles avaldatu, hõlmata aga pole püütud üheski muus võõrkeeles ilmunut. See on mõistetav, sest ajalooliselt on olnud võimalik just neid keeli käsitada kõige marksismiomastena, vene keelt koguni sel määral, et ühiskondlikus teadvuses on venelik ja marksistlik täielikult samastunud. Vastikus marksismi vastu osutub ühtlasi vastikuseks «vene värgi» vastu. Nõnda on vaadeldavas bibliograafias vene osa kõige puudulikum ja lohakam. Kirje 1254 (trükitud on 1954!) registreerib trükivigaselt vene pseudonüümüuriija V. Dmitrijevi raamatu «Скрывшие свое имя» (1970), milles kümme rida räägib J. Varese varjunimest. Kahtlemata väärrib see registreerimist, sest need read kajastavad ilmekalt nõukogude venelase separatistlikku ettekujutust Eesti ajaloost ja kirjandusest. Nimelt arvab V. Dmitrijev, et tsaariajal gümnaasiumis õppinud J. Varese varjunimi Barbarus oli omamoodi protest tollase «kodanliku Eesti» salongiluule vastu. Seda enam tuleb kahetseda, et raamatu 2. trükk (1977) on bibliograafias märkimata. V. Dmitrijev viitab oma kujutelma allikale — ajakirjas «Вопросы литературы» (nr 7, 1966) avaldatud Varese-Barbaruse autobiograafia, ent sedagi publikatsiooni ei ole registreeritud. Iseloomulik on ka selline pisiseik. Kirje 922 registreerib 10. VIII 1940 «Rahvalehes» ilmunud sõnumi, mis teatab, et vene ajaleht on avaldanud J. Varese-Barbarust tutvustava artikli V. Vinnikovi sulest. Ent artiklit ennast (В. Винников, Поэт Иоханнес Барбарус. — Правда, 9. VIII 1940) bibliograafia vene osas kirjas ei ole. Pole ka J. Šumakovi artiklit «Поэт Иоганнес Барбарус-Варес — премьер Эстонии» pärast pööret Eestis ilmuma hakanud vene ajalehes «Трудовой путь» (7. VII 1940); puudu on J. Šumakovi tõlgitud kaks J. Barbaruse luuletust väljaandes «Ярославский альманах» (1943), kus tõlkija on J. Barbarust, J. Kärnerit ja J. Semperit tutvustanud veel eraldi lühikirjutises «Три эстонских поэта»; mainimata on kogumik «О Родине: Сборник высказываний писателей народов СССР» (Moskva, 1944), kus samuti Barbarust sees (too suhteliselt haruldane ja osalt kurioosne kogumik — SSSRi kirjandust esindab seal teiste hulgas isegi

Arvustus

Gustav Suits — leidub Fr. Tuglase Majamuuseumis). Üldse on puudu õige palju.

Ühelt poolt «vene värgi» ja marksismi samastumine, teisalt marksismi tõhus töö «mittemarksistliku vene värgi» olematuks tegemisel on nõukogude eestlasele sisendanud arusaama, et enne 1940. aastat või vähemalt enne 1939. aasta septembrit ei olnud Eestil venekeelsete asjadega mingit pistmist. Nii algab ka kõnealuse bibliograafia vene osa enesestmõistetavalt 1940. aastast. Aga nagu üks slaavi marksist on märkinud, pole kunagi nii, et mitte midagi ei ole. Igor Severjanini koostatud ja tõlgitud antoloogia «Поэты Эстонии» (Tartu, 1929) sisaldas kaheksa Barbaruse luuletuse venendust, seesama Severjanin tegi Barbarusest juttu ajalehes «Последние известия» (nr 61, 5. III 1924) avaldatud ülevaates «Эстонская поэзия», pudi-padi on rohkemgi — paljudel neil juhtudel, kus eesti lehed Barbarust puudutavaid uudiseid teatasid (suur osa neist on bibliograafias kirjas), jõudsid vastavad sõnumid ka kohalikesse vene lehtedesse. Mul on veel kuri kahtlus, et Kievis arstiteadust õppinud J. Varese kohta võib midagi leida Tsaari-Venemaa meditsiini- või üliõpilasväljaannetest. Küüniline mittemarksist oleks sel ettekäändel juubelikomisjonilt raha välja kaubelnud ja Venemaal või Ukrainas ära käinud, enne kui piirid kinni pannakse.

Marksism õpetab, et iga formatsioon sisaldab eelmise formatsiooni rudimente. 1949. aasta marksismi rudimentidena 1989. aasta marksismis võiks käsitada ka kinni istunud rahvavaenlase Sumakovi ja valgekaartlase Severjanini tööde puudumist. Samasugune rudimentaarne lünk on see, et uus bibliograafia vaikib maha raamatu «Eesti vabadusristi kavalerid» (Tallinn, 1935), kus lk 344 sanitaarkapten Johannes Varese kohta teatatakse: «Maailmasõja tegi kaasa 15. VIII 1914 kuni 26. X 1917. a. 444. väljalaatsaretis, Proskurovi piirivalverüg. ja 57. evakuatsioonisalgalg arstina. Vabadussõjast võttis osa vabatahtlikult alates novembrist 1918 kuni sõja lõpuni kindluse raskesuurtükiväe-divisjoni, Pärnu kaitsepat. ja 9. jal.-rüg. vanemarstina. Lahkus kv.-teenistusest 8. III 1921. Praegu tegev arstina Pärnus. Omab I 1. 3. j. v.-r.» (lk 345 on avaldatud ka auraha kavaleri näopiilt). On vaieldav, kas vastav kirje pidanuks paiknema jaotuse «Kirjandust J. Vares-Barbaruse kohta» alajaotuses «Teatmeteosed. Bibliograafiad» või lihtsalt Barbarust puudutavate publikatsioonide kronoloogilises loetelus, ent 1989. aasta pluralistlikus marksismis olnuks viide sellele allikale igal juhul teretulnud «keerulise arengudialektika» illustratsioonina. Kui jutt kord poliitilise arengu poole kaldus, siis mainigem, et bibliograafias on märkimata ka 25. XI 1920 «Tallinna Teatajas» (nr 268) avaldatud «Kiri toimetusele», milles Joh. Vares

(Barbarus) eksiarmumuse ärahoidmiseks teatab, et tema ei ole see poliitik Vares, kes rahvaerakonna kõnekoosolekul esines. Ja mis teatmeteostesse puutub, siis esitavad andmeid J. Vares-Barbaruse kohta peale bibliograafias märgitute veel «Pärnumaa tegelaste biograafiad» (Pärnu, 1937) jmt. Muide, J. Vares-Barbarusest kui kohaliku spordiseltsi asutajast on juttu «S/pordi/S/elts/ «Tervise» albumis» (Pärnu, 1935, lk 11; lk 17 on tema šarž). Kui bibliograafia oleks hõlmanud võõrkeelseid teoseid, oleks arvesse tulnud veel I. Brennsohni «Die Aertzte Estlands» (Riia, 1922). Nõukogude veidruste hulgas aga pidanuks aukohal seisma kirje: 1194a. Барбарус (н. ф. Варес Иоханнес) [!] // Шмаков, А.; Шмакова, Т. Урал литературный: Краткий биобиблиографический словарь. — Челябинск, 1988. — С. 25.

Barbaruse-huvilisi pole praegu kuigi palju, seepärast pole midagi katki, kui bibliograafia ei juhata kasutajale kätte A. Kivika brošüüri «Maha lüüriline šokolaad!» (Tartu, 1920). Ongi hea, sest nüüd on arvustajal põhjust pikalt tsiteerida: «Ürginimene ilma ürginimese vereta Johannes Barbarus — die Fata Morgana ist ja nur eine Lustspiegelung! Rusikalöök uhkel ja jõhkral shestel õhku, röögatus nõlges kõrist ilma, vihakarjatus tormavasse rahvamassi, piitsahoop pastori ja kodanlase näkku, vägev hoop purustab kogu maailma, sadatuhat sõdurit, sadatuhat püssi, sadatuhat piiki, tõukab viiskümmend kuningat, viiskümmend kuningriiki hukatusse, hävitab planeedid ja Kosmose! Kuid häda! See on ja nur eine Lustspiegelung! Fraas jääb ainult sõnadest lauseks. Rusikalöögis pole energiat, röögatus kuulduv vaevalt kurgust, vihakarjatuses ei ole viha, piitsahoop ei riiva valusat vortpi lüües, vägev maailma, planeete ja Kosmost hävitav hoop on ainult jõuetu shest! See on suur rusikajaht mööda tuba lendava kärbsse pääle! Vapustav löök ei taba kunagi aga seda looma, ainult krohv ja lubi langevad varadest kolisedes põrandalle. Võite lõhkuda rusikad villi, sõrmed marraskisse, kuid kärbes elab rahu-likult edesi. Ta ei karda teie hirmsaid ürginimlikke sheste ja anarkistlikke karjatuseid. Arvate oma röögatuses üle ilma kostvat, kuid neid ei kuule kärbeski, mis teie vehkleval ninal istub! Mil-line traagika! Vabrikandid marodöörivad, angeldajad spekulööri- vad, ärimehed lõikavad kõrisid, vampiirid imevad rahva verd, rasvane pastor petab rumalaid ja Barbarus röögib ja ähvardab, kuid teda ei kuule keegi! Sest kes neist kardaks jõuetu atleedi shesti?! See anarkist ei näi neile olevat kardetav ja tarbekorral ei keeldu nad teda marodöörimast ja nülгимast. Maha loks'jad, haud'jad kanad!» (Lk 11—12.)

Bibliograafia lünkade pluramarksistlikkuse on taganud näi- teks E. Sögeli teistsuguse poetikaga kirjutise ««Viisnurk» ja

Arvustus

meie» (E. Sõgeli 1980 ilmunud samanimelises raamatus, algselt 1974 «Kirjanduse sirvilaudades») väljajätmine: «Kommunistinariigimehena, luule loojana ja selle arenguteede asjatundjana analüüsis Barbarus eesti kirjanduse teed ühenduses teiste maade revolutsiooniliste traditsioonidega, seostades revolutsiooni ja kirjanduse arengu. Ta käsitles sotsialistlikku revolutsiooni vaimuelu uuendajana ja ümberloojana.» Ja nii edasi kolmel leheküljel (lk 41—43).

Karl Ristikivi seevastu on oma «Eesti kirjanduse loos» (Vadstena, 1954) arvanud: «Kõige visamat võitlust luuletajakoha pärast Eesti parnassil pidas Pärnu arst Johannes Vares-Barbarus. See jõukas ja mugav kodanlane valis oma erisektoriks äärmise pahempoolse opositsiooni näitlemise, esialgu küll selles ebamäärasel parteita vaimus, mis oli omane 1920-da aasta paiku. Et ta aga ei saavutanud erilist populaarsust ka neis ringkondades, kelle nimel ta ütles end kõnelevat, oli tingitud ta vormilisest modernismist. Üle ekspressionismi kaldus ta varsti mingisse kodulehted ja paljudest stiilielementidest kokkupandud konstruktivismi, mis kõige lisaks varsti kujunes elutuks maneeriks. Alles 1930-date aastate lõpupoolel ilmus Barbaruse luulesse soojemaid ja ehtsalt lüürilisi toone. Kuid siis tuli aeg, mil ta pidi saama oma herostraatilise kuulsuse, küll eraldi luuletajategevusest, ja teataval määral lepitavalt mõjub ta elu lõputragöödia.» (Lk 86—87.) Ent sellegi mõtteavalduse peab huviline ise üles otsima, sest välis-Eesti trükisõna pole bibliograafia üldse kajastanud, olgugi et me muidu tunneme M. Liivametsa innuka välis-Eesti silla rajajana. Üks võimalus on see, et marksismist pimestatud koostajale ei tulnud pähegi, et punavabas eesti trükisõnas võiks olla midagi punasesse tegelasse puutuvat (umbes nii nagu tal anneksioonieelne vene trükisõna ununes). On ikka, ja kuidas veel. Teine, tõenäolisem võimalus on see, et koostaja ei pidanud ilusaks esitada bibliograafias suhteliselt juhuslikke ja puudulikke andmeid välis-Eestis ja võõrkeeltes avaldatu kohta (rajataguse kirjanduse enam-vähem ammendavat ülevaadet on siinsetes oludes praegu erakordselt raske saada) ning otsustas need valdkonnad hoopis välja jätta, kuid unustas saatesõnasse välis-Eesti kohta klausli lisada. Hõlmatava aine piirid on üldse lohakalt määratletud: «Nimestik ei hõlma J. Vares-Barbaruse loomingut teistes NSV Liidu rahvaste ja võõrkeeltes (*excl.* esperantokeelne kogu) ega õpikutes avaldatud kirjandust.» (Lk 5.) Mittemarksislikust seisukohast on eestlasele kõik keeled peale emakeele võõrkeeled. «Barbaruse looming teistes keeltes» viib mõttele, et küllap ta sõja ajal kirjutaski mõne artikli või kõne teksti vene keeles (oleks

päris huvitav, kui sellised juhtumid oleksid olnud bibliograafias eraldi välja toodud), aga muudes?

Erakordselt õnnetu on nimestiku lõpp, mis registreerib kõigest kaks reprot illustatsioonidest J. Barbaruse teostele. Neid on avaldatud märksa rohkem. Pakun ainult mõne täienduse:

1319a. **Vabbe, A. J.** Barbaruse luulekogu «Fata Morgana» frontispiss // Gailit, A. Klounid ja faunid: Följetoonid. — Tartu, 1919. — Lk. 12.

1322. **Vahtra, J. J.** Barbaruse teose «Jaan Vahtra» kaas // Jaan Vahtra ja kubism eesti kunstis: Näituse kataloog. — Tartu, 1972. — Lk. 31.

1323. **Vabbe, A. J.** Barbaruse luulekogu «Inimene ja sfinks» illustatsioon // Ado Vabbe: Näituse kataloog. — Tallinn, 1976. — Lk. [15].

1324 **Vahtra, J. J.** Barbaruse luulekogu «Geomeetriline inimene» illustatsioon // Loodus, R. Eesti raamatukunsti teke ja areng. — Tallinn, 1982. — Lk. 84.

Suurema vaevata saaks sellise loetelu mitmele leheküljele venitada, kui aga ka hr Jüri Hainilt nõu küsida, siis koguni õige pikaks teha. Ainult kas selline reprobe üleslugemine on bibliograafias üldse tarvilik? Kellel illustatsioonide vastu huvi, võtab kätte raamatute esitriikid, vaevalt et keegi hakkab pilte ühekaupa eri allikatest kokku otsima. Pigem võinuks bibliograafias märgitud olla firma «Melodija» suurepärase heliplaat M40-42787-8 (1980) J. Vares-Barbaruse luuletustega (loevad Peeter Volkonski ja Kersti Kreismann). Või on tema häält ja loomingut salvestatud veel mõnel plaadil? Sellised asjad on kirjasõnavilisel enamasti teadmata või ei seisa meeles ja võiksid seepärast bibliograafias üles tähendatud olla. Eesti Rahvusraamatukogu teistes personaalnimestikes (nt Jaan Krossi või Betti Alveri omas) on ju heliplaadid tavaliselt kirjas olnud.

Kõrvalepõikes osutagem ühele allikale, mis teiste autorite puhul arvesse ei tule. Nimelt on J. Varest väga palju filmitud ringvaates «Nõukogude Eesti». Teatmik «Eesti NSV Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riikliku Keskarhiivi filmidokumentide annoteeritud kataloog. II osa: 1940—1970» (Tallinn, 1988) registreerib 43 (!) filmi, milles on kaadreid J. Varesest. Barbaroloogil on seda hea teada kas või illustatsioonide otsimisel.

Kui vaja, pisendab marksism isiku osa ühiskondlikes asjades, kui vaja, korraldab kultuse. Kui vaja, võib kogu siinset juttu seletada isikliku pahameelega, mis valdas allakirjutanut, kes avastas bibliograafias igavikku raiutuna ainult ühe oma artikli ja ei jaotuses «Kirjavahetus» ega mujal jälgegi kirjutisest «Remizov, Kussikov, Pilnjak ja teised», milles on möödaminnes kõne all

Arvustus

ka J. Barbaruse ning vene imażinisti A. Kussikovi vastastikused läkitused (Keel ja Kirjandus, nr 6, 1983, lk 307—308). Kui vaja, võib kõike seletada ka kirjutaja pooltõsise murega Eesti punase asja käekäigu pärast, õigemini sellesse suhtumise pärast.

Vanal heal zastoi-ajal oleks võinud Barbaruse personaal-nimestiku kattevarjus püüda teha põhjalikku «Siuru» ja «Tarapita» bibliograafiat või koguni Vabadussõja kirjandusnimestikku, kuhjates kokku pisimadki sõnumid, kus «Siuru» või «Tarapitaga» ühenduses mainitakse Barbarust või kus on juttu 9. jalaväerügemendist. Muidugi oleks sellist nimestikku vahepeal mitmes instantsis rehitsetud (ja seejuures võib-olla ära parandatud ka mõni ilu- ning trükiviga, mis praegu M. Liivametsa bibliograafias veidi häirib), kuid tulemus oleks ikkagi võinud osutada antimarksistlikuks. Vajadus teha vahel ka punase sildi varjus mõistlikku asja on nüüd asendunud võimalustega teha muud värvi asju. Negatiivism enam tõhusa tõukejõuna ei toimi. Väliselt marksism taandub, sisuliselt võidutseb.

XX sajandi Eesti käsitlemisel ei ole põhimureks mustad ja valged laigud, vaid hiiglaslikud määratudpunased ja punakaspruunid larakad. Need ei pruugigi olla oma taustast selgesti eraldatavad, ja kui ongi, siis ei lähe ükski korralik inimene sihukest kõntsa kraapima. Marksism kaitseb ennast nagu skunks.

Praegu üleskrüvitud huvi NLKP, KGB jms salaarhiivide vastu ei muuda olukorda. Kui mõni seltsimees midagi vahepeal ära ei hävita, saavad ajaloolased ja muiduhuvilised peatselt aastaid mäluda tonnide viisi selliseid võltsinguid nagu «Vikerkaares» (nr 11, 1989) tutvustatud «metsavennadokument» ja paberipahna. mille abil *aparatsõnikud* suure saladuskatte all on ise üksteisele puru silma ajanud. Määratudpunased laigud sellest ei kao.

Juba pikka aega on marksistlikult lõhnas humanitaarvalias assenisaaatoritööd teinud ainult vana punase lahingukarastusega kaader ja *Gastarbeiter*'id. Kellelgi pole õieti olnud huvi selle vastu, kuidas seda tööd on tehtud. Uusi töötajaid pole selle ala peale kuigi palju tulemas. Kui palju on praegu ajalootudengeid, kes teataksid, et märksa rohkem kui Jüri Vilmsi ja Konstantin Pätsi saatus huvitab neid Hans Pöögelmanniga seotu? Paraku on viimase 50 aasta jooksul kõik niivõrd määratud, et muud tööd peale assenisatsioonid pole palju jäänudki. Puhastel valgetel laikudel kükitamine on tegelikult tööst kõrvaleviilimine.

Selline on objektiivne reaalsus. Üksikisiku subjektiivne agarus või vastumeelsus midagi oluliselt ei muuda. Ei saagi oodata, et kõik praegu hoole ja armastusega punase asja sees sobraksid ja hinge kinni pidades jälgiksid, kuidas vahel punase vaaba all

muidki asju välgatab. Peab tunnetama paratamatust — praegune vabaduse määr on just selline, et mitte keegi poleks teinud paremat Johannes Vares-Barbaruse personaalnimestikku kui Maire Liivamets, ei ükski vana assenisaator, kes on kõvasti 1949. aasta antimarksistlikkuses kinni, ei nimestiku vastutav toimetaja Kalju Tammaru ega teised lugupeetud Eesti Rahvusraamatukogu ülemused, ei siinkirjutaja, kellel ainult kopraaks jätkus isu kätt küünarnukini punase asja sisse torgata.

Rein Kruus

EDITORIAL NOTE

Artur Alliksaar (1923—1966) is one of the most essential authors in modern Estonian poetry, although the greater part of his work reached the reader only posthumously. *Akadeemia* commemorated him in this year's two first issues, publishing some of his letters. Now we present Madis Kõiv's essay on both the poet's personality and his work, and a selection of Alliksaar's hitherto unpublished poems.

Jaan Ross discusses in his article the composer's and the listener's relationship to music on the emotional, sensual and intellectual level.

Alo Jüriloo's and Vaino Vahing's survey of the newest trends in psychiatry (including the antipsychiatric ones), which began in the previous issue of *Akadeemia*, comes to an end now.

«No wonder that a man who is so efficient shines throughout centuries,» writes Toomas Kiho in his treatise on Leibniz. We also publish two texts by the great philosopher and scientist himself: a philosophical dialogue translated from Latin and a treatment of ethical problems from French.

The development of jurisprudence during the period of the independent Estonian Republic was markedly influenced by Hans Kelsen's (1881—1973) normative trend. We present a text by him where he analyses the notion of democracy from both legal and ethical viewpoints. In addition to this, the late Hillar Randalu (1914—1990), a merited contributor to our journal, has written

about H. Kelsen's concrete impact on his teacher Artur Tõeleid Kliimann (1899—1941), professor of law at Tartu University.

Edgar Kant (1902—1978), professor of geography at Tartu University is known as an advocator of the geopolitical viewpoint in Estonia. We publish an article by him where he explains Estonia's special geopolitical and geoeconomic position in relation to Russia. His article is accompanied by Ott Kurs's treatment on the history of geographical research in Estonia.

Ants Viires gives a survey of the history of Estonian folk costume investigation by Estonian and Finnish ethnographers.

Indrek Jürjo's article deals with August Wilhelm Hupel (1737—1819), an honourable figure in Estonian cultural and church history.

In the section of criticism Rein Kruus makes a number of remarks about Johannes Vares-Barbarus's bibliography which came out last year. Poet J. Vares-Barbarus (1890—1946) was also a politician of the Soviet period.

In the present issue we start publishing the translation of *Survival and Surpassing*, one of the main works by Ilmar Tammelo (1917—1982), an Estonian jurist who worked in Austria and Australia. I. Tammelo is already known to our readers from last year as «a jurist, philosopher of law, logician, and also as a philosopher in the widest sense of the word,» as Vootele Vaska has written about him. The treatise which gives an extensive analysis of law and justice problems is also notable for its lively and essayistic style.

Summaries

The myth of mental illness (II)

Alo Jüriloo
Vaino Vahing

The second part of this paper begins with a discussion of Thomas S. Szasz's theory of hysteria. Szasz claims that hysteria is nothing but a protolanguage, a «language of illness» employed either because another language has not been learned well enough, or because this language happens to be extremely useful in translating psychic problems into physical symptoms and disabilities. As a paradigm of mental illness hysteria is shown as a game and as a coercive manoeuvre to force others to provide for the needs of the hysterics.

Comparing involuntarily admitted patients to slaves, Szasz says that the bigger is the difference between declared moral principles and social reality, the bigger is the need for scapegoats. That gives us violence as the nucleus of all psychiatric problems, violence that makes start already from the family of the coming-to-be schizophrenic (Cooper). This so-called *nerustype* (Laing) or potentially schizophrenogenic family presents again and again contradictory demands to its «mentally ill» member and after his «irrational»

reaction and with the help of medicine he is isolated from the family.

In his famous psychiatric experiment — «Villa 21», Cooper has proved that the rebuilding of institutional psychiatry is really very narrowly limited and the further development of the therapeutic community must be seen only outside the mental hospitals and also outside the patients' families.

The authors draw a conclusion that in spite of the efforts of the antipsychiatric movement contemporary psychiatry is a branch of medicine, but we have learned that a sound and noble corpus psychiatriae must stand on several different and even discrepant psychiatric conceptions.

Speculating with Leibniz Toomas Kiho

In addition to the Leibniz's generally known rationalistic philosophy and his wellknown works that laid ground to the formation of the mathematical infinitesimal calculus, the contribution of the scientist with encyclopedic knowledge to other fields of science is touched upon in the introduction. It's no wonder, that a man so effective brightly shines over the centuries. Then a short survey of

Leibniz's philosophical views follows, especially focussing on the most original field of his philosophy — the monadology. A monad is a simple substance that belongs to the more complicated ones, simple, i.e. it doesn't have parts, a monad is an indivisible mental germ. Then two speculations around Leibniz's philosophy are given. The first is an illustration to the monadology by locating the monads in multidimensional spaces. Although doing this is, according to the Leibniz's point of view, senseless — the monads are beyond time and space — one can come to the Leibnizian conclusion concerning the infiniteness of God. The other speculation, based on the Leibniz's principle of eventuality and actuality and his views on time and space, enables the reader easily to fancy four- and fivedimensional spaces instead of the customary one-, two- or threedimensional ones.

On Estonia's geopolitical and geoeconomic location, particularly in relation to Russia

Edgar Kant

In this article, first published in 1931, the author compares the relations between the Benelux countries

and Germany, and the Baltic countries and Russia. Both groups of border states are situated in a geopolitical frontier zone. The difference is that the eastern border of the Baltic countries with Russia is to a great extent natural, consisting of water bodies. Russia's geopolitical western border is made up of Lakes Peipsi, Pihkva and Luban. If Germany can use the North and Baltic Sea ports on its territory, Russia has a much wider choice, having access to the eastern part of the Gulf of Finland, the Arctic Ocean, the Okhotsk, the Japanese and the Black Sea. As compared to the relations between Germany and the Benelux countries, the transport-geographical ties between Russia and the Baltic countries are weak. Since the 19th century the share of the Baltic Sea ports in Russian foreign trade has constantly decreased because of the concentration of trade into the Black Sea and Pacific ports. In 1928 the foreign trade turnover of Batumi and Vladivostok exceeded that of Leningrad. Thus, the opinion that Russia needs the Baltic countries in order to meet its vital economic, and particularly, transport needs, is obsolete, dating back to the beginning of the 19th century when Russia lacked ports of more favourable location.

Summaries

On research of the location and boundaries of the Estonian Republic

Ott Kurs

The founder of the systematic geographical investigation of Estonia was the Finnish scholar Johannes Gabriel Granö (1882—1956), the first professor of geography at the Estonian-language Tartu University in 1919—1923. According to him, Estonia is situated in a contact area as the Baltic Sea has since time immemorial served as a cultural mediator with Western Europe; Lakes Peipsi and Pihkva, however, make up the ancient border with Russia. Granö's followers Jaan Rumma (1887—1926) and August Tammekann (1894—1959) made specifying surveys of the Estonian islands, coastline and state frontier. Hungarian Michály (Michaël) Haltenberger (1888—1972), professor at Tartu University in 1924—1926, reached the conclusion that Estonia and Latvia have much in common with Northern Europe while Lithuania has a number of common features with Central Europe. Peeter Päts (1880—1942) who participated as an expert in fixing the Estonian-Latvian border in 1920—1923 wrote his M Sc thesis *The Border between the Estonian and the Latvian Republics* in 1928. In 1933—

1935 Eduard Markus, Ph D Nat (1889—1971), studied the formation of the ethnical border between Estonia and Russia and published a corresponding treatise. The location of Estonia as a national state has been appraised by Prof. A. Tammekann (1932) and thoroughly studied by Granö's most talented and successful disciple Edgar Kant (1902—1978), later professor of economic geography and Rector of Tartu University. Having complemented the location factors produced by the Swedish geographer Sten De Geer in 1928 with his own anthropoecological research results, Kant concluded that Estonia definitely belongs to Baltoscandia.

Estonian folk costume investigation: Results and problems

Ants Viires

Until the mid-20th century pre-industrial peasant culture was the main object in the ethnographical investigation of European nations. Folk costume was also studied as a component of it. In Estonia it has been in the centre of interest until the most recent time, partly because it is widely used here as performance clothing at national festivities.

The investigation of Estonian folk costume began in the early 20th century, and up to now it has been based on the comparative-historical object-studying method using the rich collections of the Estonian Folk Museum. During the first three decades of the century folk costumes were studied according to the classes of objects, trying to ascertain the origin of their forms and their historical development (Finnish ethnographers A. O. Heikel and Ilmari Manninen). During the following three decades, as folk costume revival became topical, main attention was paid to the composition of outfits, their local differences, and to the publication of corresponding practical handbooks (Helmi Kurrik, and others). In the 1960s, in connection with the compilation of the ethnographic atlas of the Baltic countries, the investigation of single items became important again (Aino Voolma, and others), although practical educational work continued as well. With the publication of the garments volume of the atlas in 1986 this stage also came to an end.

As a result of nine decades' fruitful work, the Estonian folk costumes, i.e. the old festive clothes of the peasantry, have been quite exhaustively studied. The ethnographic research of

clothing must continue along wider themes and using new methods. The previous limited object of research must be replaced by the clothing of the community as a whole in all its functional variety. The functional-structural trend, founded by Pyotr Bogatyrov in Czechoslovakia already in the 1930s, is leading the way here, although its followers are few. Enriched by the semiotic treatment, it offers good possibilities for studying the Estonian clothing and the people's mentality reflected in it also outside the museum collections, in the live workaday and holiday environments.

An Enlightenment pastor and the Livonian Church: On A. W. Hupel's philosophical and theological views

Indrek Jürjo

August Wilhelm Hupel (1737—1819), the pastor of Põltsamaa, is one of the most prominent and typical representatives of the Livonian Enlightenment. Hupel's philosophical and theological standpoints are known for their liberalism, although the same cannot be said about his social views. Hupel is a Deist: God is the creator and prime mover of all that exists; the substance, however, is determined by mechanistic rules. A. W. Hupel's

Summaries

interest in psychology is both novel and characteristic of the period. He treats the soul materialistically, wishing at the same time to acknowledge the immortality of the soul as one of the main theses of the Enlightenment. Religious tolerance is one of the most important principles in all his writings. Theological rationalism began to spread in Livonia in the mid-18th century, so there were a number of contemporaries who expressed views similar to Hupel's. A. W. Hupel's opposite, with whom he collided on principal questions, was Ch. D. Lenz, Superintendent General of Livonia, whose religious views included elements of Lutheran orthodoxy, pietism and the Herrnhutian movement. During the last decades of the Enlightenment century,

when the all-European secularization process had seized the Baltic countries as well, Lenz's views were already in the minority. A. W. Hupel's theological views are especially clearly revealed in the reviews published in the journal *Allgemeine Deutsche Bibliothek*. There he attacked his opponents in Livonia and expressed his support for the Enlightenment theology, according to which faith should be led by reason and religion was mainly a means of moral education. Kant's critical philosophy, which formed and influenced the world outlook of the younger generation of the Baltic Enlighteners, was remote to Hupel who did not doubt much in the sole truth of the philosophical postulates of the Enlightenment.

ОТ РЕДАКЦИИ

В первых двух номерах нынешнего года журнала «Акадеэмиа» были опубликованы письма Артура Алликсаара (1923—1966), одного из наиболее видных эстонских поэтов современности, с творчеством которого читатели познакомились лишь после его смерти. Мы публикуем эссе Мадиса Кыйва, посвященное личности и творчеству А. Алликсаара, а также подборку его не печатавшихся еще стихотворений.

Об отношении к музыке на эмоциональном, сенсуальном и интеллектуальном уровнях, с одной стороны композитора, а с другой — слушателя говорится в статье Яана Росса.

Заканчивается публикация обзора Ало Юрилоо и Вайно Вахинга, касающегося новейших (в том числе антипсихиатрических) течений в современной психиатрии (начало см. в предыдущем номере).

«Нет ничего странного в том, что человек, деятельность которого была столь эффективной, остался в памяти веков,» — пишет Тоомас Кихо в работе о Лейбнице. Наследие самого Лейбница представлено двумя текстами. Это философский диалог, переведенный с латинского и исследование, посвященное проблемам этики (перевод с французского).

На развитие эстонской юридической науки в период Эстонской Республики оказало существенное влияние нормативистское учение австрийского юриста Ханса Кельсена (1881—1973). Мы печатаем его работу, в ко-

торой анализируется понятие демократии с юридической и этической точек зрения. Как приложение к этому исследованию публикуется статья нашего заслуженного сотрудника, недавно умершего Хиллара Рандалу (1914—1990). В статье рассматривается конкретное воздействие идей Кельсена на профессора правоведения Тартуского университета Артура-Тызлейда Клийманна (1899—1941), учителя Рандалу.

Профессор географии Тартуского университета Эдгар Кант (1902—1978) известен как ученый, разработавший в эстонской науке геополитический подход к явлениям. Его наследие представлено статьей, где говорится о геополитическом и геоэкономическом расположении Эстонии в отношении России. К статье прилагается историографическое исследование Отта Курса.

Историографическим является также обзор Антса Вийреса об изучении эстонской национальной одежды эстонскими и финскими этнографами.

Исследование Индрека Юрьё посвящено проблемам мировоззрения Аугуста Вильгельма Хупеля (1737—1819), видного деятеля в истории эстонской культуры и церкви.

В разделе критики Рейн Круус высказывает целый ряд замечаний в адрес недавно изданной личной библиографии поэта Йоханнеса Вареса-Барбаруса (1890—1946), занимавшегося политической деятельностью в советский период.

Начинается публикация перевода одного из важнейших трудов Ильмара Таммело (1917—1982) «Пережить и идти дальше» («Survival and Surpassing»). И. Таммело — эстонский правовед, живший и работавший в Австрии и Австралии. Его имя уже знакомо читателям «Акадеэмиа». В одном из номеров прошлого года Воотеле Васка отозвался о Таммело как о «правоведе, философе права, логике и философе в широком

смысле этого слова». Публикуемое исследование, в котором особенно широко рассматривается проблематика права, привлекает внимание и живым, эссеистическим изложением.

Миф о психической болезни

Ало Юрилоо
Вайно Вахинг

Продолжение статьи начинается с рассмотрения теории Т. С. Саса об истерии. Сас утверждает, что истерия — это протоязык, «язык болезни», которым больные пользуются потому, что не владеют в достаточной степени другими языками или потому, что именно этот язык оказался очень эффективным в процессе трансляции психических проблем в физические симптомы и неспособности. Истерию — парадигму психической болезни — Сас связывает, с одной стороны,

с игрой а с другой — называет ее средством принуждения для удовлетворения потребностей истериков.

Сравнивая госпитализированных в принудительном порядке пациентов с рабами, Сас показывает, что чем больше расходятся между собой декларированные принципы морали и социальная реальность, тем большая потребность возникает в козлах отпущения. Следовательно, ядром всех психиатрических проблем является насилие, проявление которого можно наблюдать уже в семье будущего шизофреника (Купер). Такая семья, именуемая «нексусом» или «потенциально шизофреникой» постоянно

Резюме

предъявляет своему «психически больному» члену противоположные его желаниям требования и после «иррациональной реакции» «больного» его при помощи медиков изолируют от семьи.

В своем знаменитом психиатрическом эксперименте «Вилла 21» Купер доказал, что пределы переоформления институциональной психиатрии очень ограничены и будущее развитие терапевтической коммуны возможно только вне психиатрических больниц и семей пациентов.

Таким образом, несмотря на усилия антипсихиатрического движения, современная психиатрия все еще является медицинской специальностью. Известно, однако, что прочный и благородный *corpus psychiatriae* должен основываться на нескольких, хотя и противоположных психиатрических концепциях.

В умозрениях с Лейбницом

Тоомас Кихо

Сверх общеизвестной рациональной философии Лейбница и его работ, которые

положили основу к возникновению математического инфинитезимального исчисления, во введении рассматривается вклад этого ученого с энциклопедическими знаниями в другие науки. Это не чудо, что такой эффективный человек и за несколько столетия сияет. В последующем дан короткий обзор его философских взглядов, особенно сосредоточиваясь на самую своеобразную область его философии — монадологию. Монад — простая субстанция, которая содержится в более сложных, простая, т. е. не имеет частей, монад — неделимый духовный зачаток. Также приведены два умозрения около философии Лейбница. В первом дана иллюстрация к монадологии, разместив монады в многомерные пространства. Несмотря на то, что это по Лейбницу бессмысленно — монады вне времени и пространства — можно и этим путем прийти к лейбницскому выводу о бесконечности Бога. Второе умозрение, основа которого содержится в принципе Лейбница о возможном и действительном и в его взглядах на

время и пространство, дает читателю возможность легко себе вместо привычных одно-, двух- и трехмерных пространств представить четырех- и пятимерные пространства.

О геополитическом и геоэкономическом расположении Эстонии, особенно в отношении России

Эдгар Кант

В статье впервые опубликованной в 1931 году, автор сравнивает соотношение географического расположения Нидерландов и Германии, с одной стороны, и Прибалтики и России — с другой. Обе группы порубежных государств расположены в геополитической пограничной полосе. Различие состоит в том, что восточная граница Прибалтики с Россией — большей частью природная, она проходит по водоемам. Геополитическая западная граница России — это полоса, проходящая по Чудскому, Псковскому и Лубянскому озерам. Если Германия имеет в своем распоряжении порты Северного и Балтийского моря, то возможности России в этом отношении более широкие: восточная часть Финского залива, Северный Ледовитый океан, Охотское, Японское и Черное моря. По сравнению

с географическими связями Нидерландов и Германии транспортно-географические связи Прибалтики и России более слабые. Роль портов Балтийского моря во внешней торговле России начала уменьшаться с 19 века в связи с концентрацией торговли в портах Черного моря и Тихого океана. В 1928 году порты Батуми и Владивостока превосходили по торговому обороту Ленинград. Таким образом точка зрения, согласно которой России необходима Прибалтика для удовлетворения жизненных, экономических и особенно транспортных нужд, устарела. Она восходит к началу 19 века, когда у России еще не было портов с более благоприятным географическим расположением.

Об изучении расположения и границ Эстонской республики

Отт Курс

Систематическое изучение географии Эстонии началось с работ финского ученого Йоханнеса Габриэля Гранё (1882—1956), первого профессора географии Тартуского университета, обучение в котором велось на эстонском языке. Профессорская деятельность Гранё длилась с 1919 по 1923 г. С точки зрения Гранё, Эстония расположена на контактной террито-

Резюме

рии, причем культурным посредником между Эстонией и Западной Европой с давних времен является Балтийское море, Чудское и Псковское озера образуют древнюю пограничную полосу с Россией. Ученики Гранё Яан Румма (1887—1926) и Аугуст Таммеканн (1894—1959) провели уточняющие измерения островов, береговой линии и государственной границы Эстонии. Венгерский ученый Михай (Михаэл) Халтенбергер (1888—1972), работавший с 1924 по 1926 год в Тартуском университете профессором, пришел к заключению, что Эстония и Латвия наибольшее число общих черт имеют со странами Северной Европы, Литва же — с государствами Средней Европы. При определении границы между Эстонией и Латвией в 1920—1923 гг. в качестве эксперта присутствовал Пезтер Пятс (1880—1942). В 1928 году он написал магистерскую работу «Граница между Эстонией и Латвией». В 1933—35 гг. изучением этнической эстонско-русской границы занимался доктор философии Эдуард Маркус (1889—1971) и опубликовал исследование на эту тему. Расположение Эстонии как национального государства получило оценку профессора А. Таммеканна (1932) и явилось предметом серьезного исследования самого лучшего и наиболее ода-

ренного ученика Гранё, позднее ставшего профессором экономической географии и ректором Тартуского университета, — Эдгара Канта (1902—1978). Э. Кант углубил положения шведского географа Стена Де Гезера, занимавшегося изучением условий географического расположения Эстонии, результатами антропологических исследований и пришел к выводу, что Эстония безусловно входит в состав Балтоскандии.

О результатах изучения Эстонской национальной одежды и проблемах с ним связанных

Антс Вийрес

Объектом изучения этнографии народов Европы до середины XX века являлась доиндустриальная крестьянская культура. Национальная одежда изучалась как часть этой культуры. В Эстонии национальная одежда находилась в центре внимания этнографов до последнего времени, отчасти потому, что здесь ее используют на национальных праздниках.

Научное исследование эстонской национальной одежды началось в начале XX века и до сих пор оно велось в основном на основе сравнительно-исторического метода. При этом исследователи имели в своем распоряжении

богатый материал Эстонского народного музея. В первые три десятилетия XX века национальную одежду изучали по разнообразностям предметов, пытались выяснить происхождение форм и их историческое развитие (финские этнографы А. О. Хейкель и Ильмари Маннинен). В течение трех последующих десятилетий в связи с возрождением национальных обычаев на первый план выступило составление ансамблей из национальной одежды, выяснение их местных различий, а также создание практически справочников (Хельми Куррик и др.). В 1960-е гг. в связи с составлением этнографического атласа стран Прибалтики важное место стало занимать также изучение отдельных вещей (Айно Воолма и др.). Вместе с тем была продолжена популяризация национальной одежды. После выхода в свет в 1986 году тома атласа, посвященного национальной одежде, подошел к концу и этот этап.

В результате работы, проведенной в течение девяти десятилетий, эстонская национальная одежда, т. е. старинная праздничная одежда крестьян, была в основном изучена. Этнографическое исследование ее должно быть продолжено на основе новых методов и новых тематических подходов. Необходимо изучить одежду всего обще-

ства в ее функциональном разнообразии.

Образцом здесь должно послужить функционально-структуральное направление, основу которому уже в 1930-е гг. положил Петр Богатырев в Чехословакии. До сих пор это направление имело мало последователей. В рамках этого направления, дополненного семиотическим подходом, существует прекрасная возможность заниматься исследованием эстонской национальной одежды также вне музейных собраний, в живой повседневной и праздничной среде.

Пастор-просветитель и ливонская церковь: Философские и теологические взгляды А. В. Хупеля

Индрек Юрьё

Аугуст Вильгельм Хупель (1737—1819), пастор из Пыльтсамаа, является одним из выдающихся и вместе с тем типичных представителей ливонского Просвещения. Его философские и теологические взгляды, в отличие от социальных, характеризуются свободомыслием. Основа философской картины мира А. В. Хупеля — деизм. Это система воззрений, в рамках которой бог представляется создателем всего сущего, вы-

Резюме

ступает в роли первоначального толчка, а субстанция определяется механистическими закономерностями. А. В. Хупель интересовался и психологией. Этот интерес был весьма характерен для эпохи в целом. Понятие о душе рассматривается А. В. Хупелем с материалистических позиций, но вместе с тем он отстаивает тезис о бессмертии души как один из основополагающих тезисов Просвещения. Один из важнейших мировоззренческих принципов А. В. Хупеля — религиозная терпимость. Мысль о терпимости проходит красной нитью по всем его работам. Теологический рационализм начал распространяться в Ливонии в середине XVIII века, поэтому многие современники разделяли взгляды Хупеля. Д diametрально противоположных воззрений придерживался генерал-суперинтендант Ливонии Х. Д. Ленц, с которым у Хупеля произошло столкновение. В теологических воззрениях Ленца прослежива-

ются лютеранская ортодоксия, пиелизм и вместе с тем — элементы герингутства. В последние десятилетия века Просвещения, когда общеевропейская секуляризация охватывала и Прибалтику, Ленц с его системой взглядов представлял уже меньшинство. Наиболее ярко теологические воззрения Хупеля выражены в рецензиях, опубликованных в журнале «Allgemeine Deutsche Bibliothek». На страницах этого издания Хупель выпустил против своих оппонентов, выразив точку зрения приверженца просветительской теологии. Представители этого направления утверждали, что верой должен руководить разум, и религия — это прежде всего средство морального воспитания. Критическая философия Канта, повлиявшая на мировоззрение младшего поколения прибалтийских просветителей, осталась чуждой для А. В. Хупеля, так как он не испытывал особых сомнений в истинности философских постулатов просветителей.

ELLU JÄÄDA JA EDASI MINNA

Ilmar Tammelo
Sydney Ülikooli õigusteaduse ja rahvusvahelise
õiguse lektor

Tõlkinud Ilmar Anvelt

|

Survival and Surpassing. (Human Life Research Foundation Series. No 2.) Melbourne, The Hawthorn Press, 1971.

SISUKORD

I osa

KÖNELUSED ENDAGA ÕIGLUSE METAFÜÜSIKAST

PROLOOG

Õigluse mõiste

ESIMENE MONOLOOG

Materiaalne õigus ja negatiivne olemine

TEINE MONOLOOG

Materiaalne õigus ja positiivne olemine

KOLMAS MONOLOOG

Materiaalne õigus ja neutraalne olemine

EPILOOG

Õigus, mõistus ja *Summum Bonum*

II osa

ALBILIKUD KOHTUMISED

PRELÜÜD

Inimsuhtluse mõiste

ESIMENE KOHTUMINE

Inimene, seadus ja kommunikatsioon

TEINE KOHTUMINE

Kommunikatsioon ja kohustus

KOLMAS KOHTUMINE

Teadus, kommunikatsioon ja poliitiline võim

FINAAL

Õigus, kommunikatsioon ja maailmakord

E S S O N A

See raamat on sündinud murest tänapäeva moraali ja poliitika pärast, hõlmavad need ju inimese elu põhiprobleeme, mille lahendusi ei saa tuletada kergesti kättesaadavatest või mehaaniliselt rakendatavatest printsiipidest. Selliste probleemide käsitlemisel nagu laastavad ja kestvad välis- ning kodusõjad, poliitiline terror, kuritegevus, vaesus, ülerahvastus või isegi küllus, võime hätta jääda, püüdes leida oma mõtete eeldusi ja sageli eksime ära nende argumentide rappa, millele oleme püüdnud toetuda või millele võiks toetuda. Seetõttu ei tule uurida mitte ainult küsimuses olevate väärtuste olemust ja toimet, vaid ka väärtuste mõistet ennast ja arutlusprotsessi, mille käigus me neid väärtusotsustusi vaidlustame ja põhjendame.

Väärtus, mis torkab silma igasuguses arutluses tänapäeva põhiliste sotsiaalsete ja poliitiliste küsimuste üle, on õiglus. Kui õiglust appi kutsutakse, esitatakse tuliselt ja ägedalt vastakaid vaateid selle kohta, mis on õige või vale. Seega on selles aldkonnas raske kiretult arutada isegi põhimõttelisi küsimusi või saada üle jonnakusest, mis tõkestab teed üksteisest arusaamisele, mõistvale kokkuleppele ja humaansele tegevusele. Kuigi võime end tunda väga abituna niisuguse ebasoodsa intellektuaalse ja emotsionaalse olukorra ees, võiks arutluses abiks olla see, kui õigluse probleemi ja selle käsitlemise eeltingimusi uuritakse eesmärgiga omandada vahendeid inimese suurte nüüdisprobleemide süvauurimiseks. Selleks tuleb vaatluse alla võtta väärtusteooria, väitlusteooria ja inimsuhtlemisteooria olulised aspektid. Minu vaatlusviis erineb tavalisest ja võib lugejale vahetevahel tunduda ebaharilik — ehk ei pane ta seda pahaks, kui tal ei ole põhiprobleemide käsituslaadi kohta oma kinnisideid.

Olen tänu võlgu oma naisele Lyndallile — mitte ainult väga hoolika keelelise juhendamise eest selle raamatu ettevalmistamisel, vaid ka igasuguste soovitude eest, kaasa arvatud minu silmade avamine albilaste maailmavaate suhtes. Oma kolleegidest ja sõpradest, kelle töödest või suuliselt avaldatud mõtetest on olnud palju abi selle raamatu kirjutamisel, tahaksin eriti märkida Julius Stone'i, Chaim Perelmani, Theodor Viehwegi, Ron Klingeri, Pamela Curetoni, Michael Inglit ja Anthony R. Blackshieldi. Enne kui raamatu käsikiri lõplikult valmis sai, oli mul õnn kohata Mario Bunget teaduse ja humanismi alasel sümposiumil Brasiilias 1969. aasta oktoobris. Vestlused temaga ning tema suurepäraste teadusfilosoofia-alaste tööde uurimine ning kirjavahetus temaga aitasid mul selgemalt hinnata mõistuslikke aluseid,

Ellu jääda ja edasi minna

millele erapooletud ja kindlad õiguslikud, eetilised või poliitilised otsustused ju tuginema peavadki.

Mõni selles raamatus käsitletud probleem esitati Tokyo Keio Ülikooli õigusteaduskonna aspirantide grupile seminaril, mida ma juhendasin novembris 1969. Olen tänulik Leverhulme'i fondile, kelle stipendium võimaldas mul külastada Jaapanit ja dekaan Teruo Minemurale ning tema kolleegidele Ryo Tairale ja Hajime Yoshinole, kes ei säästnud jõudu, et soodustada minu tööd ja minu mõtete levitamist nende maal.

Käesolev raamat on valminud Austraalia Teadustoetuste Komitee (Australian Research Grants Committee) toetusel õigusliku põhjendamise aluste uurimise raames, olles üheks sammuks selle ülesande täitmisel. Avaldan tänu Komiteele, kes on mul aidanud viljelda õigusteadusliku ja poliitilise mõtte üsna söötis alasid.

Ilmar Tammelo

Sydney, mai 1971

I osa

KÖNELUSED ENDAGA ÕIGLUSE
METAFÜÜSIKAST

PROLOOG

Õigluse mõiste

Olen muretsenud paljude asjade pärast, mis juhtuvad mu ümber ja minuga. Keskkonnatingimuste halvenemine näib jõudvat järele hüvedele, mida on toonud kaasa tehnika areng ja elatustaseme tõus arenenud maades. Arengumaad pole arenenud küllalt kiiresti, hoolimata suurtest sisemistest ja rahvusvahelistest pingutustest, et jagu saada seal ikka veel valitsevast õudsest viletsusest. Massidele kättesaadavaks tehtud haridus on olnud nii õnn kui õnnetus: see on loonud võimalused mõistuse massiliseks arendamiseks, ent samuti selle massiliseks moonutamiseks. Isegi valgustatud ja jõukates maades on rikkuse jaotamisel suured anomaaliad. Poliitiline aatelisus, mis innustas inimesi elama, töötama, võitlema ja isegi suurema võidu eest kahes maailmasõjas, tundub nüüd tühi ja tema põlised tõekspidamised näivad suuresõnalised või võltsid. Ühiskondlik rahulolematuse, sealhulgas noorte mäss, võtab hoogu igal pool. Massiliikumiste nõudmised majanduslike, sotsiaalsete või poliitiliste reformide alal näivad väärivat kaastunnet või isegi toetust, kuid nende liikumiste hulgalistes fraktsioonides esinevad mõningate ühiste eesmärkide ühtse fassaadi taga kõik mõistlikkuse ja hullumeelsuse astmed. Neid fraktsioone inspireerib hämmastav ebaühtlus ideaalides ning mõtted lahknevad isegi selles, kuidas tavalisi eesmärke peaks saavutama ja tavalisi ideid ellu viima.

Ellu jääda ja edasi minna

Mure tänapäeva sotsiaalsete ja poliitiliste sündmuste loomuse ja kulgemise pärast ning indiviidi seisundi pärast nende sündmuste suhtes on vormunud mitmesugusteks inimelu põhiprobleemideks. Eelkõige näib, et inimelu pühadus, mida on põlvest põlve kinnitanud suured maailmausundid ja nendega seostuvad kõlbelised süsteemid, pole enam elav aade. Pinge selle mõtte sees tõstatab probleemi inimelu kvaliteedist *versus* kvantiteedist. See probleem pole tähtis ainult sõjaväelastele ja poliitikutele, vaid ka arstidele ja juristidele. Üleskutse kõigi inimeste vabadusele, võrdsusele ja vendlusele ja üleskutse luua sellised tingimused, et inimene poleks hüljatud, alandatud ja põlastusväärne olend, leiavad ikka veel toetust õpetatud meeste südameis ja kehtivad tähtsate *deklareeritud* printsiipidena. Kuid seadused nende ideede teostamiseks ja institutsioonid nende realiseerimiseks näivad kõikjal maailmas olevat kahetsusväärsetl iganenud; see iganenus muudab reageeringu kogukondadele suunatud sise- ja välisühvardustele ebapiisavaks ja sobimatuks. Tegevuses näib olevat mingi süngel anonüümne jõud, kes pidevalt nurjab häid kavatsusi poliitilises elus, nii et see hea, mida tahetakse teha, jääb tegemata.

Poliitilisi, majanduslikke ja hariduslikke reforme on muidugi hädasti vaja, et toime tulla ühvardavate ohtudega inimese keha ja vaimu eksistentsile või terviklikkusele. Kuid hoolimata materiaalsetest ressurssidest ja tehnilistest võimalustest, mis on kättesaadavad inimeste elu materiaalse olukorra parandamiseks suuremalgi määral, kui prohvetid võisid ette näha, on teed nende parandatud tingimuste saavutamiseks ja kindlustamiseks vägagi vastuolulised. On ilmne, et kui tahame oma tänase ja homse maailma muuta elamisväärseks ja ohutuks, tuleb ohverdada mõndagi, mida oleme harjunud pidama väärtuslikuks. Kuid mida tuleks ohverdada ja mida peab ikka veel taluma, on teadmata või ebamäärane. Ideoloogilises võitluses ja vaenutsemises mitmesuguste filosoofiakoolkondade vahel on isegi kõige fundamentaalsemad, keskse-

mad ideed, millega on tegemist inimeste elu suurte nüüdisprobleemide üle arutlemisel, moonduvad või nõuavad selgitamist või edasist täpsustamist. Üks selline idee on õiglus, mille problemaatikaga käesolev raamat põhiliselt tegeleb.

Objekti, millele sõna «õiglus» oma mõiste läbi osutab, looduses ei leidu; ta ei ole olem [entity], millel on kindlad kontuurid. Ka pole ta kindlalt määratletud keelete kokkulepete kaudu. Siiski, Euroopa keeltes on sellel sõnal olemas semantiline väli, mis annab objektiivse aluse õigluse defineerimiseks. Edasine objektiivne alus selleks ettevõtteks põhineb sõna «õiglus» kasutamisel Lääne filosoofilistes, juriidilistes ja poliitilistes töodes. Õigluse mõiste käsitlemisel pole soovitatav arvesse võtta Euroopaväliseid keeli ja Euroopa-välist mõttemaailma, sest tavaliselt puudub neis rahuldav algvaste sõnale ja mõistele «õiglus». Jaapani sõna *sei-gi*, hiina sõna *tao* ja sanskriti sõna *dharma* (mille tähendustel on mõningat lähedust sõnaga «õiglus») semantilistes väljades õiglusega seostuvad spetsiifilised ideed ei valitse või puuduvad hoopis.

Õigluse mõiste defineerimisel tuleb kõigepealt piiritleda sõna «õiglus» semantiline väli ja siis tõmmata sobivad piirid ka selle ala sees. Esimene faas selles ettevõttes seisneb teatavate faktide uurimises, teise faasi kuulub otsus, kokkulepe. On võimalik välja uurida, milline on sõna «õiglus» (või tema ekvivalendi) semantiline väli antud keeles. Kuid pole loota, et selle välja mingi piiritlus oleks vastuvõetav kõigile kompetentsetele õpetlastele. Kui hästi see piiritlus ka oleks põhjendatud, ikkagi leiduks palju neid, kes sellele vastu vaidleksid, eriti kui neil on ideoloogilised või filosoofilised kinnisarusaamad sellest, millised õigluse mõiste võimalikest tunnustest peaksid olema vastuvõetavad ja millised tuleks jätta kõrvale. Siiski ei nurja see intellektuaalsete seikade täbar seis ratsionaalset püüet õigluse ideed mõista ja käsitleda. Metoodiliselt korrektne õigluse definitsioon, isegi kui see ei tarvitse olla vastuvõetav kellelegi peale defineerija

enese, on siiski otstarbekohane, sest sellega pannakse kindel alus sõna kasutamisele ühtses tähenduses vähemalt defineerija enda jaoks. Tehes sellise definitsiooni teatavaks oma partneritele õigluse üle arutamisel, on ta andnud diskussiooni märgatava panuse — ta kaaslased saavad täpselt teada, mida ta õigluse all mõtleb või ei mõtle.

Õigluse mõistet piiritleb ja viimistleb õiglusteooria. On mitmeid intellektuaalseid konstruktsioone, mis väidavad end esindavat selliseid teooriaid. Nende lahknevad struktuurid ja sisu tõstatavad küsimuse nõuetest, millega õiglusteooria peab kooskõlas olema, et olla mõistlik teooria. Esimene nõue on, et selline teooria peab teenima õigluse probleemide mõistmist, tähendab, ta peab aitama selgitada seda, mis selles problemaatilises piirkonnas kuulub ratsionaalse otsustuse ja mis irratsionaalse valiku valdkonda. Ideoloogilised hoiakud ja seisukohad tuleb selle teooria konstrueerimisel kõrvale jätta, ehkki õigluse idee materiaalse sisu määratlemisel võib neil olla oma osa. Ka metafüüsilised kontseptsioonid tuleb selle teooria konstrueerimisel elimineerida, kuigi ka nemad võivad olla tähtsad selle idee materiaalse sisu piiritlemisel. See elimineerimine ei tähenda, et väljajäetud elementidel oleks õigluse taotlemisel madalam väärtus. See tähendab, et vastavate pingutuste *teatavas faasis* tuleb nad välja jätta, sest selles faasis on oluline luua raamistik, mille sees ratsionaalne mõte ja keskustelu õiglusest võiks aset leida. Nii toimides võib loota, et dispuutides õigluse kohta võib iga osavõtja õigesti mõista teiste mitmesuguseid eriarvamusi ja et tal on kindel alus oma vaadete õigustamiseks ja kaitsmiseks.

Teine tähtis nõue õiglusteooria konstrueerimisel on õigluse mõiste definitsiooni aluse kindlus. Nagu eelöeldust peaks ilmnema, saavutatakse see kindlus, kui õigluse mõistet defineerivad tunnused valitakse sõna «õigus» nende kõrvaltähenduste hulgast, mis eksisteerivad tema normaalses nüüdiskasutuses või tema peamises kasutuses ideede ajaloos. Pole loota, et õigluse definitsiooni kujun-

damisse saaks haarata kõiki õigluse mõiste olulisi tänapäevaseid või ajaloolisi jooni — see materjal on ühtse mõiste moodustamiseks liiga mitmekesine. Seetõttu on vajalik sorteerida ja sõeluda toormaterjali, see tähendab, teha õige valik õigluse võimalike defineeritavate tunnuste vahel. See valik peab olema ratsionaalne. Et olla ratsionaalne, peab ta olema õigustatud põhjendustega, mida loetakse kompetentsete ja erapooletute inimeste hulgas veenvaks. Põhjenduste veenvus ei tähenda siin, et tehtud valik oli paratamatu; see tähendab ainult, et ta ei olnud suvaline ja et teda respekterivad isegi teistsuguse valiku pooldajad.

Võib arvata, et õigluse definitsioon, mis on loodud kasutades nii valitud materjali, vastab tänapäeva definitsiooniteooria nõuetele. Põhjendatud õiglusmõiste väljendamiseks on mitmeid defineerimismeetodeid. Nad kõik nõuavad, et definitsioon oleks selge, ühetähenduslik, adekvaatne ja lühike. Õigluse definitsiooni eesmärk on anda intellektuaalne raamistik, mis võimaldab antud kontseptsiooni pooldajal organiseerida oma mõtteid õigluse üle korralikult ja esitada neid kooskõllaliselt ja ühemõtteliselt. Selles mõttes puudutavad õigluse definitsioon ja selle definitsiooniga väljendatud õiglusmõiste õigluse *formaalset* aspekti. Selle mõiste ulatus võib näida mõnele liiga piiratud ja teistele liiga avar. Esimesel juhul tuleb moodustada edasisi mõisteid, mis mahutaksid seda juriidiliselt, eetilisel või poliitiliselt olulist mõttesisu, mida õiglusmõiste antud kujul ei mahuta. Teisel juhul tuleb see mõiste liigendada mitmeks mõisteliseks jaotuseks.

Loomulik keeletarvitus ning filosoofilised, juriidilised ja poliitilised ideed, mis on seotud sõnaga «õigus», annavad alust öelda, et õiglust võib pidada positiivseks, eetiliseks ja sotsiaalseks väärtuseks. Tähtis probleem, mis siin tõuseb, on sõna «väärtus» tähendus. Niinimetatud kognitivistid eetikas kinnitavad, et väärtused eksisteerivad reaalsuses, mis vastandub väärtushinnangut andvale

Ellu jääda ja edasi minna

subjektile, ja seega võib neist teadlikuks saada asjade tegelikus seisus. Niinimetatud nonkognitivistid kinnitavad, et väärtused ei eksisteeri reaalsuses, vaid on pigem loodud väärtustamisaktide tulemusena, milles teatud objektidele omistatakse aksiootilised omadused, s. t omadused, mis on spetsiifilised väärtuste moodustamisel (nt «hea», «inetu», «ei õige ega vale»). Olgu nende vastandlike kontseptsioonide filosoofilised tähendused millised tahes, õigluse probleemi juriidiline või poliitiline käsitlus sellest vastuolust suurt ei olene. Ei kognitivistid ega nonkognitivistid pole kohustunud pidama kõiki väärtustusi irratsionaalseks. Mõlemad on võimelised näitama, et mõned väärtustused on hästi põhjendatud ja teised mitte.

Ülaltoodud väide õigluse tähenduse kohta võib olla üks samm õigluse definitsiooni suunas, kuid õigluse definitsiooniks on ta liiga avar. Tuleb lisada mõned edasised defineerivad tunnused, et saavutada formuleering, mis võiks kehtida definitsioonina. Üks nendest tunnustest on normatiivne kahepoolsus selles mõttes, et õiglussuhetes (nagu õigussuheteski) on alati tegemist kohustatud ja õigustatud subjektiga: kui ühel subjektil on kohustus midagi teha, on teisel subjektil õigus nõuda, et see kohustus täidetaks. Normatiivse kahekülgse (või «imperatiiv-atributiivse» karakteri) tõttu peetakse õiglust seaduse-sarnaseks — millekski, mis vähemalt potentsiaalselt on seadus või peaks olema seadus niivõrd, kui praktiliselt võimalik.

Alates pütagoorlastest on korduvalt rõhutatud «võrdsust» kui üht õiglust defineerivat tunnust. See on vaieldav vaade. Võib kinnitada, et reaalses maailmas, millega õigluse idee peaks seotud olema, ei ole võrdsust ranges mõttes. Ükski asi, ükski toiming ei ole rangelt võttes võrdne mingi teise asja või toiminguga, nad on alati ühel või teisel moel erinevad. Ainult abstraktsioonide vallas, eriti matemaatikas või loogikas, on võimalik rääkida võrdsusest selle ranges tähenduses. Seda vastuvaidet saab tagasi lükata kaalutlusega, et «võrdsust» on

võimalik kasutada laiemas tähenduses, nii et kahte olemit [entities] võib *pidada* võrdseks, kui teatavate vabameelsete või mitteametlike eeskujude järgi neid *hinna* takse võrdseteks.

Teine vastuväide «võrdsuse» lülitamise vastu õiglust defineerivate tunnuste hulka on, et see sobib ainult kommutatiivsele õiglusele, kus küsimus puudutab toimingut ja vastutoimingut vastavust tsiviiltehingutes või õigusrikkumistes. Distributiivses õigluses, kus peamiseks on õigluse subjektide teened, ei ole võrdsuse idee otseselt rakendatav. Õigluse teooriat, mis nõuab võrdsuse lülitamist õiglust defineerivate omaduste hulka, saab päästa, kasutades üsna kunstlikku konstruktsiooni, mille järgi otsustus võrdsuse kohta, mis on oluline distributiivse õigluse jaoks, tehakse suhte võrdsuse alusel saaja teenete väärtuse ja selle väärtuse vahel, mida ta peab saama. Ükskõik, milline võib olla seisukoht selle suhte määratlemisel, igatahes kriminaalõiguse jaoks on selline võrdsuse mõiste vaevalt sobiv. Vastavalt nüüdisaegsetele (ja arvatavasti valgustatud) karistusteooriatele ei ole karistuse rangus tingimata võrdeline süüteo raskusega. Faktorite hulka, mis takistavad selle «võrdelisuse» rakendamist, kuuluvad kurjategija isiksus ja mitmesugused keskkonnaningimused, mis mõjutavad tema mõistust kuriteo toimepaneku ajal. Nende raskuste tõttu on parem õigluse mõiste defineerimisel «võrdsus» kõrvale jätta, pidades seda ainult õigluse tähtsaks juhuslikuks tunnuseks. Selle asemel on soovitatav võtta õiglust defineerivaks tunnuseks see, mis eristab õiglust kõigist teistest positiivsetest eetilistest sotsiaalsetest väärtustest ühenduses normatiivselt kahepoolsete olukordadega, s. o klassikaline mõiste «igaühele oma» (*suum cuique*). Seega võib kokku leppida järgmises definitsioonis:

Õiglus on positiivne eetiline sotsiaalne väärtus, mille järgi normatiivselt kahepoolsetes olukordades igaühele antakse tema osa.

Suum cuique kui õigluse kindel defineeriv tunnus on äärmiselt mahukas, kuid ta on ka äärmiselt ebamäärane; ja nii mahukas on ta just oma ebamäärasuse tõttu. Räägitakse, et ühe koonduslaagri väravale oli kirjutatud *Suum cuique*. Need sõnad seal olid kohutav mõnitamine, nad ei kujutanud klassikalise idee enda õiget rakendust. Et teha see idee rakendatavaks õigluse teooria jaoks, on vaja täpsustada kriteeriume, millele toetudes on võimalik määrata igaühe osa üksikjuhtumitel. Need kriteeriumid kuuluvad õigluse *materiaalse* aspekti juurde.

Õigluse kriteeriumid ilmnevad suurtes loomuliku õiguse süsteemides, samuti mitmesugustes eetilistes süsteemides, mis ei toimi loomuliku õiguse nime all, eriti utilitarismis, kantianismis ja hegelianismis. Nad ilmnevad ka inimõiguste avaldustena mitmesugustes konstitutsioonides ja poliitilistes deklaratsioonides. Õigluse kriteeriumid on väljendatud kuldses juhises, kategoorilises imperatiivis, protseduuripõhimõtetes, mille järgi mõlemad pooled tuleb ära kuulata (*Audiatur et altera pars*) ja mille järgi keegi ei tohi olla kohtunik omaenda asjas (*Nemo iudex in causa sua*). Nende ja teiste õigluse kriteeriumidena kasutusel olevate printsiipide tähendus ja rakendamine tõstatab vägagi keerulisi probleeme, millega haarduvad järgnevad monoloogid.

ESIMENE MONOLOOG

Materiaalne õiglus ja negatiivne olemine

Viimased päevad pole ma olnud päris terve. Ma ei ole tahtnud pöörduda arsti poole, vaid pigem tõmbuda enesesse ja mõtiskleda. Miski, mis seisab mu vastas, ähmastab maailma ja mu sisemaailma. Mu mõtted on

hajali ja miski pole mulle tõeliselt huvitav ega ebahuvitav, ilus ega inetu, tõeline ega võlts, õige ega vale. See meeoleolu häirib mind, ent siiski ma ei muretse. Ma kannatan laialivalguva nimetu ängistuse all, mille põhjused pole teada; kannatan, kuid mulle on vastumeelt lihtsalt haliseda. Ma ei tunne mingit vajadust kaastunde järele. Ma ei näe, kuidas kaastunne või miski muu võiks mind aidata. Mu ainus soov näib olevat, et mind jäetaks üksi oma mõtetega, et ma saaksin mõlgutada üht haiglast mõtet, mis on mind hiljuti külastanud unenägudes, mille üksikasju ma ei suuda meenutada. Kõik, mis ma neist unenägudest mäletan, on Kellegi sosistus, et selle maailma Tegelikkuse põhiolemus on Kurjus.

See pole mingi uus mõte, et niihästi meiega vastanduva kui ka meie sisemise maailma olemus on negatiivne. Selle peale on tulnud juba ammu, seda on isegi jutlustatud. Varakristluse päevil harrastas sellist vaadet Mani ning hiljem Bogomil ja albilased. Mõte, et materiaalse maailma Tegija ja Valitseja on Saatan, tundus paljudele tõenäoline ja isegi veenev. Loendamatud usklikud maksid selle usu eest eluga: Mani ise nülitati ja löödi risti; sadu albilasi, kes kindlalt klammerdusid oma usu külge, läks iga päev röömsalt tuleriidale nende vastu peetavas ristisõjas. Et manilus, bogomiillus ja albilus on lakanud olemast organiseeritud usundid, pole tingitud sellest, et usutavamad metafüüsilised kontseptsioonid on nende usu põhipunktid välja tõrjunud. Selle põhjuseks on suurel määral nende inimeste füüsiline hävitamine, kes avalikult kuulutasid neid uskusi. Peab olema veel miljoneid inimesi, keda lakkamatud füüsilised või vaimsed kannatused kallutavad nende nüüd mahavaikitavate või isegi unustatud ideede poole. Ma olen täna sellises meeoleolus, et võiksin nende inimestega ühineda. Tahtmata irvitada vastupidiste vaadete üle, on mul praegu tuju mõtiskleda metafüüsilises sünguses. Mõte, mis on mind neil päevil kummitanud, võib olla küll pöörane, kuid ma tahan seda edasi arendada, et näha, kuhu see võib viia.

Ellu jääda ja edasi minna

Rääkida, et miski on hea või halb, õige või vale, tõeline või võlts, ilus või inetu, tähendab omistada talle positiivne või negatiivne väärtus. Kui ma oleksin üksik ja üürike olend maailmas, siis juba minupoolse hinnangu akt, minu hetkeline *conatus* ise, tagaks selle paikapidavuse. Kuid mina ei ole selline olem [entity]. Eelkõige otsin ma omaenda hinnangute jaoks mingit kooskõla ja tunnistan, et mõnikord nad võivad olla ekslikud. Pealegi olendina, kes peab elama teiste olendite seas, olen ma harjunud kohandama oma hinnanguid üldiselt vastuvõetud eeskujudele. Need aga võivad põhineda veal või pettusel.

Kogemuslik alus, et pidada midagi heaks, on heaolu, õnnetunne. Ja millegi halvaks pidamise kogemusalluseks on viletsuse, ebaõnne tunne. Näib, et maailm, milles elame, ja meie ise oleme üles ehitatud nii, et negatiivsed elamused on meile hädavajalikud — et oleksime võimelised hindama positiivseid tundeid ja seetõttu on viletsuse läbielamine sageli vajalik, et saavutada õnne ja olla võimeline seda nautima. Seega, kui võtta omaks vaade, et reaalse maailma olemus on põhiliselt negatiivne, on vajalik näidata, et düsfoorilised kogemused on eufoorilistest üldisemad, kestvamad ja valitsevamad, ja et kõik see viletsus, mida inimesed on kogenud, ei aita mingil viisil kaasa õnne esiletõstmisele.

Viletsuse faktid inimeksistentis on liiga silmapaistvad, et neid tühiseks pidada. On teenimatut kannatust, millel pole mingit mõeldavat head otstarvet — sellise kestuse ja intensiivsusega kannatust, et ainult kangekaelne kvietism võib meid kaitsta metafüüsiliste kahtluste eest. Inimene on alati ilma jäetud millestki talle ülimalt tähtsast, eriti on see nii nälja, haiguse, sandistuse ja türannia puhul. Inimese teeb õnnetuks võimaluse puudumine elada sellist elu, mida peetakse elamisväärseks, nagu ka vastamata või nurjunud armastus. Viletsus tuleneb ka sellest, et üldiselt me oleme kaastundlikud olendid, kes reageerivad kurvastusega kannatustele meie ümber. Me

tunneme end õnnetuna, kartes tulevasi õnnetusi, mida isegi ei tarvitse juhtuda. Veelgi enam viletsust tuleneb inimesele omasest rahutusest ja täitmatusest: saavutatud õnnega ei olda rahul kuigi kaua, varsti muutub see monotoonseks ja kaotab oma eufoorilisuse — otsitakse suurema intensiivsusega õnne või uut ja teistsugust õnne, kuid mõlemal on piirid ja lõpp.

On inimesi, kelle elu paistab olevat õnnelik ja kellel veab isegi nii, et nad võivad rahulikult surra. Kuid siin on meil sageli tegemist näivusega. Me ei või iial teada, mida varjab teise inimese naeratus. Meil on kalduvus end petta oma eksistentsi traagilise tegelikkuse suhtes, kui kõrgendatud meeleolus unustame mineviku kannatused ja peidame tulevase viletsuse aimduse. Hea eluõnne uinutava toime ja teatavate metafüüsiliste kontseptsioonide tõttu suudavad mõned inimesed hoida ennast valdavalt õnnelikus meeleolus. Kuid see ei muuda fakti, et hoopis suuremal hulgal inimestel ei lähe nii hästi ja nad ei suuda leida lohutust rahustavatest sõnadest ja mõtetest. Võib öelda, et kui Saatan on meie maailma peremees, siis üldkokkuvõttes on õnnelike inimeste arvatav või tegelik olemasolu üks tema kavalaid võtteid, et peita inimese eest elu ja maailma tõelist loomust. Veel üheks Saatana kavalaks võtteks võib pidada seda, et isegi neil, kes kogeavad viletsust kõrgeimal määral, on vahepeal heaolu seisundid, mis aitavad neil taluda kannatust rahu-meelselt — suurendamaks õnnetute võimet taluda rohkem kannatusi. Juhuslikud õnnehetked lubavad neil tunda, millest nad on ilma jäänud ja hoiavad neid langemast täielikku lootusetusse ja sellest tulenevasse tuimusse.

Inimesi, kes on teadlikud oma viletsusest, on püütud lohutada, hoides nende ees teispoolseid lootusi. Mõnede religioossete doktriinide järgi ei tohi ühtki kannatust selles maailmas pidada mõttetuks. Kui see pole teenitud karistus tehtud kurja eest, siis on see viis saavutamaks tasu teises ilmas pärast surma. Kui aga olemine on nii üles ehitatud, peab see olema Negatiivne olemine, sest

Ellu jääda ja edasi minna

olukord, kus õnne peab saavutama viletsuse hinnaga, kuulub silmakirjalikult deemonliku korra juurde. Viletsus on oma olemuselt midagi negatiivset, midagi, mis üldiselt inimesi ei õilista, vaid teeb neid pigem alatuks — tavaliselt sünnitab ta uut viletsust, sest tekib soov saada endale kaaskannatajaid, isegi soov suurendada nende viletsust, kes juba niigi on äärmiselt õnnetud.

Ka on püütud ergutada inimesi, kes on teadlikud oma õnnetusest, andes neile lootust, et tsivilisatsiooni progressi kaudu on tulemas kindlasti paremad ajad. Kuid see progress on peaaegu alati kasuks neile, kes tulevad, kui teised on juba läinud. Püüded luua paremat maailma on sageli tekitanud täiendavat viletsust. Teaduse ja tehnika vahelesegamine looduse asjadesse on viinud demograafilisele plahvatussele, füüsiliselt ja vaimselt väheväärtuslike ellujäämisele, vanaduse pikenedamisele, kui keha ja vaim on raamas. Loodusteaduste areng on toonud kaasa tuumasõjahirmu. Resoluutsed abinõud, mida on võetud tarvitusele maailmaprobleemide lahendamiseks, on viinud suurtele sõdadele, milles ka võitjad on osutunud kaotajateks; resoluutne tegevus riikide siseprobleemide lahendamisel on viinud türannia ja terrorini. Elatustaseme tõus alaarenenud maades on teinud rahva teravamalt teadlikuks, millest ta on ilma jäänud, ja suurendanud rahulolematust ja õnnetu-olekut. Industrialiseerimine koos materiaalsete hüvede tulvaga on toonud kaasa kõige müüdava halastamatu kommertsialiseerumise, sealhulgas madalate kirgede kultiveerimise, eriti vägivallakire ja mõnudekire, mis muutuvad piinadeks; samuti on see toonud kaasa massilise linnastumise pahed nagu õhu saastumine, vaimne mürgistumine, kuritegevus ja nakkav korrupsioon.

Maailmas on asjalood nii, et inimesed on teistele inimestele ja teistele loomadele olnud halvemad kui hundid. Inimene on sageli märksa leidlikum teiste inimeste viletsuse suurendamisel kui nende kannatuste kergendamisel. Ta on näidanud, et on võimeline tekitama valusid, mida

hundid ei suuda tekitada: rafineeritud, kestvaid, isepalju-nevaid piinasid. Inimene on sageli olnud nagu taeva saadik, kes tegutseb suuremeelselt ja heldelt, kuid liiga sageli on see pikendanud inimeste kannatusi ja toonud lisa juba olemasolevale viletsusele. Sageli on ta ka tegutsenud just nagu põrgu saadik ja saanud oma peremehe abiliseks kaasinimeste piinamisel. Inimese kurjus pole alati olnud tahtlik kurjus; käigus on olnud «tahtmatute kaasatõmbamine», kus ühiskondlike sündmuste kontrollimata või kontrollimatu kulg on head kavatsused sohu uputanud. Saatanlik sekkumine meie asjadesse ulatub isegi inimese kõige õilsamate tunnete ja taotlusteni. Tihti sunnib meie kaastunne meid säilitama elusid, mis pole väärt säilitamist, näiteks vastsündinud vördjaid või surmamääratud õudses agoonias. Innuka vabaduspüüu tulemuseks on sageli liiderlikkus ja ohjeldamatus, mis ajavad rooste meie ühiskondlikud institutsioonid, muutes seaduse kui ühiskondliku kontrolli vahendi pilaks.

Seda itkemist negatiivse olemise üle võib jätkata. Lühidalt võib öelda, et maailma vaatamine albilaste vaimus on võimalik, nii näib ta olevat hullem paik kui Platoni koobas — mingi põrgu, kus demonid on kõikjal pidevalt tegevuses ning rahulolu ei võimaldata isegi mitte suurepärase asjade varjamisega. Need tulevad meie nägemisulatusse, tuues meile vahetevahel rõõme, mis meilt jälle ära võetakse. Inimese tragöödia saladus on selles, et inimene mitte ainult ei ela põrgus, vaid et põrgu elab ka tema enda sees.

Sellistest manihheistlikest mõtisklustest haaratud õigus- või poliitikafilosoof võib küsida, kas maailmas, mille olemus on negatiivne, on õiglust, ja kui on, siis millised on tema põhiprintsiibid. Ta võib küsida, kas on olemas mingit suhtlusvõimalust õigluse küsimustes albiliku maailmavaatega inimeste ja konventsionaalsete vaadetega inimeste vahel. Vastus on muidugi sellest, mida me peame õigluseks. Kui õiglus peab tähendama Looja maailmaplaani ülekandmist inimeste südameisse, siis võib-

olla maailmas, mille peremees ja valitseja on Saatan, ei saa õiglust olla. Kui inimesed peaksid sellises maailmas siiski hellitama õigluse ideid (ja mitte ainult ideid sellest, mida nad ekslikult «õigluseks» kutsuvad), oleks see puhtmõtteline, puuduks igasugune seos reaalse olukorraga maailmas. Tänapäeval valitsevais ilmalikes juriidilistes või poliitilistes teooriates mõistetakse õiglust lahus teise maailma ideedest. Võib öelda, et formaalses aspektis on õigus positiivne eetiline sotsiaalne väärtus, mille järgi igaühele antakse tema osa normatiivselt kahepoolsetes situatsioonides. Nõnda piiritletud õigluse mõiste toimib kui abinõu, mis võimaldab intelligentselt ja mõistetavalt arutada õigluse probleeme, nõustuda või mitte nõustuda õigluse tegelikes küsimustes.

Eeltoodud õigluse definitsioon tähendab materiaalse õigluse määratlemist oma osa mõiste kaudu, mis märgib, mida isik peaks saama jaotatavatest varadest. See klassikaline *suum cuique* idee nõuab määratlemist erinevates inimolukordades. Põhimõtted, mida on kasutatud otsustamiseks, mida pidada kellelegi kohaseks olukordades, milles õiglust tuleb teostada, on tavaliselt sõnastatud metafüüsiliste ideede taustal, mille järgi loomine on põhiliselt ja olemuslikult hea või mille järgi ta ei ole hea ega halb. Käesolev käsitlus lähtub aga eeldusest, et meie maailma Olemus on negatiivne, teisisõnu — tegeliku maailma ülim alus on kurjus. Seetõttu on vaja mõelda, kas materiaalse õigluse põhikriteeriumid peavad paika isegi sellise eelduse puhul või muudab see eeldus nad kehtetuks, nii et neid tuleb muuta, hüljata või asendada.

Enne kui seda saab teha, on vaja vastata küsimusele, milline on õigluse eesmärk maailmas, mille olemus on negatiivne. Käibiva kontseptsiooni järgi on õigluse eesmärk edendada ühiskondlikku korda ja selle kaudu õnne. Nagu ma praegu näen, ei ole õnn olematu või tundmatu seisund, kuid viletsusega võrreldes ei ole ta ülekaalus, ka pole ta kindlalt saavutatav seisund. Võimalik on vaid viletsuse vähendamine ja võib-olla olemasoleva õnne-

raasu suurendamine mõningal määral. Nagu teoloogilistes kontseptsioonides võib püüelda Jumala armu ja leevendada Tema viha, võib eelvisandatud demonoloogilises kontseptsioonis Saatanat üle kavaldada ja mõned tema plaanid nurja ajada. Sest Saatan arvatakse olevat vaid suure võimu ja kavalusega olend, kuid mitte kõikvõimas ja kõiketeadev. Kuivõrd isegi olemuselt negatiivse maailma ülesehitusse kuulub, et ei saa kogeda mingit viletsust, ilma et kogetaks mõningat õnne, teatav kogus õnne on niisiis vajalik tingimus viletsuse jaoks — on ruumi suhete muutmiseks tegelike positiivsete ja negatiivsete väärtuste vahel. Vähemalt on kujuteldav, et mäss meie viletsuse autori vastu peaks saavutama mõningat edu, kui meie strateegia ja taktika on õiged. Selles mässus võiks juhtivate ja innustavate ideedena rakendada materiaalse õigluse printsiipe. Negatiivsel olemisel kui põhilisel metafüüsilisel alusel inimese püüdlustele parandada oma saastust näib olevat see eelis, et ei luba meil alahinnata allakiskuvate jõudude suurust, mis ähvardavad meid pidevalt ja kõikjal, ega üle hinnata ülendavate tähtsust — peale nende, mis asuvad meis endis.

Printsiipide hulka, mis on olulised otsustamaks, mida pidada omaseks õiglussuhetes, kuuluvad kogu eetose põhilised printsiibid: «eetost» on mõistetud kui õiget tegevussuunda valitsevate printsiipide kogumit. Põhiprintsiipide hulka kuuluvad kuldne elujuhis ja kategooriline imperatiiv. Esimene käsib oma positiivses versioonis: «Käitu teiste suhtes nii, nagu sa tahad, et nemad käituksid sinu suhtes.» Teine käsib: «Käitu nii, et juhtnõör, mis valitseb sinu käitumist, oleks kasutatav juhtnõörina igaühele samas olukorras.» Mõlema printsiibi sõnasõnaline tõlgendamine võimaldab neid kasutada inimeste viletsuse suurendamiseks. Kui keegi juhuslikult on masohhist, annaks kuldjuhis talle õiguse käituda sadistlikult teiste isikute suhtes. Kui mõni inimene juhtub olema ebamõistlik, siis kategooriline imperatiiv lubaks tal pidada isegi oma täiesti naeruväärseid mõtteid üleüldisteks ja seega

Ellu jääda ja edasi minna

iseloomustada igasugust neist tulenevat rumalat tegevust õige käitumisena. Seega on võimalik kuldjuhust ja kategoorilist imperatiivi muuta Saatana salakavalateks trikkideks. Sama kehtiks ka niinimetatud loomuliku õiguse põhiprintsiibi kohta «tee head ja väldi halba», mida võib ka pidada kogu tõelise eetose alusprintsiiibiks. Selle eeldatava seisundi seab kahtluse alla Saatana paradoks «kurjus, sina oled minu headus».

On olemas kogu eetose avalikult kuulutatud põhiprintsiip, mille tavaline formuleering ei ole ilmselgelt vigane, kui eeldada, et selle maailma peremees on Saatan: «Käitu nii, et saavutada suurimat õnne suurimale arvule inimestele.» Niimoodi sõnastatud eudaimonistliku imperatiivi mõte on õnne ja tema saajate hulk. Kuid ka see põhimõte sobib saatanlike plaanidega hästi. Et pole käepärast mingeid algoritmilisi meetodeid hedonistliku arvutuse rakendamiseks, võib suurima õnne arvutamisel kergesti teha vigu ja me võime selles rehkenduses lootusetult segi minna. Pole ka kindel, mis on tõeline õnn: kas ongi see, mida inimesed üldiselt väga tahavad? Kui nii, siis on oht, et igatsetakse seda, mis on isemeelne või õel. Pealegi on tõenäoline, et suurimat õnne suurima hulga inimeste jaoks võib saavutada, kasutades väga drastilisi abinõusid inimelu hävitamiseks, puhastades maailma kõigist ebasoovitavaist olendeist — kurjategijaist, ravimatutest või tõsiselt haigetest ja isegi nendest, kes on inetud ja vastikud. Sellise tegevussuuna omaksvõtt ei tundu tsiviliseeritud inimesele õige — ta võib küll soovida surma igaühele, kes takistab tema õnnepüüdlusi, kuid samal ajal tunneb ta nende soovide deemonlikku olemust ja teab, et nende täitmine tooks talle süümepiinu, mille vastu Saatan ei paku mingit rohtu.

Vaatleme nüüd distributiivse õigluse mõningaid erijuhendeid. Maksim «igaühele tema teenete järgi» ei ole sellisena sobiv juhend inimeste viletsuse vähendamiseks. On armetuid, kes ei vääri midagi muud kui oma viletsust ja siiski käsib kaastunne jaotatavatest ühiskondlikest

varudest midagi anda isegi inimesele, kes seda on kõige vähem ära teeninud. Maksimi «igäuhele tema vajaduste järgi» rakendamine viiks võimatute olukordadeni, arvestades ühiskondlike varude nappust, sest vajadused, mis inimesi vaevavad, on tavaliselt kaugelt suuremad kui kättesaadavad vahendid nende rahuldamiseks. Maksimid «igäuhele tema panuse järgi», «igäuhele tema sotsiaalse rolli järgi», «igäuhele tema eelduste järgi» jne oleksid sõnasõnalises mõttes samuti elluviimatud, nende järgimine tekitaks mitmeid ettenähtavaid või ettenägematuid sotsiaalseid pahesid — olukordi, mis suurendaksid või pikendaksid inimeste kannatusi.

Eelnenud mõtisklused annavad mõista, et õigluse kriteeriumid, nagu neid tavaliselt sõnastatakse, ei tööta maailmas, mille valitsejaks arvatakse olevat Saatan. Kuid pole raske näha, et nad ei tööta ka siis, kui ei pooldata seda kontseptsiooni. Kui lähtuda eeldusest, et maailma valitseb heatahtlik ja kõikvõimas olend, poleks vaja ühtki teist materiaalse õigluse põhimõtet kui «igäuhele tema saatuse järgi», ent see põhimõte on silmanähtavalt absurdne.

Ükskõik milliseid metafüüsilisi kontseptsioone me loomisest ning nähtava ja nähtamatu maailma Loojast ja Ülemvalitsejast endale ette kujutame, soodustada väärilist õnne ning vähendada viletsust, millel pole struktuurilist rolli meil õnne kogemise võimaldamisel, saab ainult üldise mõistusepingutusega meile vastanduva maailma ja meie sisemaailma suhtes. Materiaalse õigluse põhimõtted on arusaadavad, kui nende sõnastustest saab välja lugeda mõistuse ideed. See tähendab kõigepealt, et neid tuleb rakendada ettenägelikult, kaugelenägelikult ja ettevaatlikult. Veel tähendab see, et neid ei saa kasutada eraldi, vaid vastastikustes suhetes ja piirangutes. Mõistuse appikutsumine pole sageli midagi muud kui retooriline ilustus või sõjakavalus. Kuid ta ei tarvitse seda olla. Kogu tsivilisatsiooni ajaloo kestel on inimene palju teada saanud sellest, mis on talle kasulik ja mis kahjulik, mille

tahtmist ta võib endale lubada ja mida ta peaks tahtma. Ta on leidnud viise, kuidas eristada reaalsust illusioonist ja on avastanud arutlusteed, mis viivad kindlatele tulemustele või tulemustele, mis on usaldusväärsed selleks korraks.

Metafüüsilised vaated reaalsuse põhiolemuse kohta on lummapad ja sageli innustavad. Nad on seaduspärase filosoofia tegevusulatuses. Siiski näib, et inimeste ettevõtmistes praktilisel tasandil neist tegelikult midagi ei olene. Näib, et alternatiivseid metafüüsilisi vaateid meie põhiseisundi kohta saab omaks võtta, seejuures häirimata seda, mida me tunneme, et peaksime tegema. Kui nad osutuvad probleemideks, mis segavad meie mõtet või tegevust inimkonna saatuse parandamiseks, läheb vaja «Occami Habemenuga» ning peaksime järgima õpetusi, mille järgi mõistelisi olemeid ei tohiks paljundada rohkem kui tarvilik (*Entia praeter necessitatem non sunt multiplicanda*). Et elame välismaailmas ning enda sisemaailmaga, mis on meile vaenulikud ja täis ohte, seda teame ilma metafüüsika abita. Metafüüsilised kontseptsioonid on mingil määral irratsionaalsed. Sellegipoolest harrastavad neid paljud, keda peetakse mõistuseinimesteks. Nad ilmuvad paljude tänapäeva poliitiliste ja juriidiliste ideede taga plaanil ning mõjutavad isiklikku, ühiskondlikku ja isegi poliitilist tegevust. Nende olemasolu tunnustamine ja meie püüe neid mõista aitaks meil suhelda ja mõtteid vahetada inimestega, kellel on oluliselt teistsugune intellektuaalne ja poliitiline taust, kellega me peame läbi käima ja kellega koos me peame otsima *modus vivendi*'t.

TEINE MONOLOOG

Materiaalne õiglus ja positiivne olemine

Olen mõnda aega tundnud end üsna kehvasti. Minus on olnud lakkamatu pinge — pidev tagajärjete otsing väga paljude probleemide lahendamiseks. Olen olnud peaaegu kaotamas usku kõigesse, kaasa arvatud iseendasse. Siiski ärkasin täna hommikul lauluga südames. Ma olen täiesti rahul endaga ja maailmaga, milles elan. «Oklahoma» meloodia sumiseb mu peas, kõik näib kirgas ja mu hing lendleb juubeldades kõikjale kõikvõimaliku poole ja seguneb sellega. Ma tunnen end sisemiselt väga hästi ja kõik on hea minu ümber. Miski, millele mõtlen, ei tundu olevat ebamõistlik; kõik, millest suudan mõelda, on mõistlik — tal on küllaldaselt põhjusi, et eksisteerida ja olla vastu võetud ja heaks kiidetud.

Ma ei või enam öelda, et reaalse maailma olemus on negatiivne. Teatud mõttes peab maailm olema positiivne, sest muidu ei saaks ta olla olemas, ja kui ta juba eksisteerib, siis ei saa ta olla, olemata selline, nagu ta üldiselt peaks olema. Sest kõige kokkuvõttes — mille keskmes ma nüüd tunnen end olevat — on kõik väärtused olemas ja oma olemuselt on nad positiivsed. See, mis näib negatiivne, on ainult millegi positiivse eitamisakti tulemus. Tema tähendus ja eesmärk on väljendada positiivset olemust, avada see ja lasta puhkeda olemise õied. Ma ei suuda kujutleda, et see maailm on midagi muud kui parim kõigist võimalikest maailmadest, sest ilmselt ainult parimal võimalikul alternatiivil kõigist mõeldavaist on mingeid šansse saada tegelikkuseks. Kõik muu, mida võib kujutella, ei saaks olla see parim, sest ta lihtsalt ei sobiks asjade terviklusele, ja olles seega ebasobiv, peavad tal olema mõned puudused.

Sellele, et maailmas on mingid «kurjad jõud» tegutsemas, ei saa ma täna isegi vastu vaielda. Kuid nüüd ma mõistan, et kuri oleleb ainult kui nõndanimetatud kuri.

Ellu jääda ja edasi minna

Piiratud perspektiivis paistavad need jõud ja nende tegevus kui midagi negatiivset. Kuid täielikus kontekstis ei saa nad olla midagi muud kui vahendid millegi positiivse rõhutamiseks, midagi head. Nad on nagu sünged inglid, ent ikkagi inglid. Seega on kannatamine ajas ja ruumis alati piiratud. Tugevad valud ei kesta harilikult kaua ja kauakestvad valud ei ole harilikult tugevad. Niipea kui valu muutub väljakannatamatuks, kaob teadvus. Sökk, mille kutsuvad esile talumatud hirmuelamused, on veel üks looduse antud kaitsevõtte ülemäärase kannatuse ärahoidmiseks. Mõnede inimeste jaoks on valutunne isegi mõnu, mida nad naudivad. Kui mõtleme, et maailm algab ja lõpeb meiega, siis muidugi on selles kirjeldamatuid õudusi. Kuid meie ei ole maailm, vaid lõpmatult väike osa sellest. Kui me suudame — ja me peaksime suutma — võtta tervet maailma kui avardunud iseennast, siis ei saa seal olla midagi tõeliselt halba, midagi tõeliselt väära. Kõige terviklikkus, mille keskmeks on inimolendid, on ülev ja oma ülevuses on see puhas rõõm.

Ma tavatsesin karta surma ja mulle näis, et inimelu jaoks ei ole suuremat tragöödiat kui surma lõplik tragöödia ja pidevalt selle vältimatusega vastamisi olemine. Kuid see hirm on olnud ekslik. Kui pärast surma on elu, siis ei saa see olla halvem kui elu teadaolevas maailmas. Ma ei suuda kujutleda ühtki karistust, mida me võiksime seal kannatada, mis võiks olla hullem kui katsumused, mis meile siin võivad osaks saada. Ka ei suuda ma kujutleda, et karistus võiks olla igavene; kui ta poleks piiratud kestusega, oleks kindlasti isemeelne kutsuda seda «karistuseks». Kui aga surm on lõplik ja kindel lõpp meie elule, ei saa ta olla halvem kui sügav unenägudeta uni. Ma tunnen nüüd, et surm pole minu jaoks midagi muud kui vormitu õrn ema, kes võtab mind oma armastavasse hoolde minu elu viimasel päeval ja ümbritseb mind lõputu rahuga.

Need minust endast just praegu hoovanud mõtted on mind võimsalt haaranud. Kuid kas pole nad esile

manatud vaid üürikesest juubeldamise vaimust, mis kipub närbuma ja kahanema, kui pöördun tagasi argiellu? On täiesti võimalik, et see võib juhtuda, isegi kui mul praegu pole tunnet, et see võiks kunagi juhtuda. Tagamaks põhiliste mõtete ja hoiakute püsivust, milleni olen jõudnud täna oma säravas meeolus, pean kontrollima nende kehtivust. Et tundub võimatu korraldada üleüldist katset, kaalutlen, kas idee positiivsest olemisest peab paika, kui teda rakendada mõne juhuslikult valitud materiaalse õigluse probleemi suhtes.

Inimesed pole kunagi olnud rahul oma saatusega, pidevalt on nad protestinud ebaõigluse märatsemise vastu. Kogu aeg on otsitud rohtu selle vastu, mida on häbistavalt nimetatud ebaõigluseks, mõnikord ka leitud ning isegi mõningase eduga kasutatud, kuid ühiskondliku elu pidevalt muutuvad tingimused on jätkuvalt tekitanud uusi rahulolematusi, nii et meelepahatorm ebaõigluse vastu on ainult sihitud eri objektidele ja omandanud eri vorme. Niisiis, kui suurima inimliku mure negatiivne väärtus on pidevalt meil silme ees, kuidas saab siis arukalt hellitada ideed, et tõelise maailma olemuse tuum on positiivne? Kas on see tingitud tegelikkuse põikpäisest vääritimõistmisest või on midagi viltu inimese lakkamatu püüdlusega ühiskondliku õnne poole? Neile küsimustele vastust otsides teen ettepaneku vaadelda mitmesuguseid olukordi, kus ebaõiglus näib avalduvat päevselgelt.

On valus tõdeda, et peaaegu igal pool valitseb materiaalse hüvede jaotamisel tohutu ebavõrdsus. Osal inimestest pole piisavalt, et endal elu sees hoida, teised pillerkaaritavad naeruväärses, mõttetus luksuses. Paljudel juhtudel on need erinevused nii suured, et ükski teenete kontseptsioon ei paista olevat küllalt elastne neid mahutamaks. Millised tõelised teened võiksid olla suure varanduse pärijal, kes sündinud, kuldlusikas suus, võrreldes kõvastitöötava perekonnaisaga, kes saab palka, millest vaevalt jätkub, et maksta üüri viletsa peavarju eest ja

Ellu jääda ja edasi minna

muretseda nappi toitu endale, oma naisele ja kuuete lapsele?

Pealiskaudsel pilgul on kindlasti raske eitada, et see olukord on ebaõiglane, kuid lähemalt vaadates ilmneb hulk põhjusi, mis räägivad sellele vastu. Nendes maailma paikades, kus selline ebavõrdsus on normaalne, on majanduselu üles ehitatud nii, et majandusressursside võrdne jaotamine polegi võimalik. Igasugune katse seda äkitselt teha takistaks tõsiselt majandussüsteemi funktsioneerimist ja võib-olla viiks isegi selle kokkuvarisemiseni, nii et isegi kõige väarikamad ei suudaks endal elu sees hoida. Võrdsustamisel võrdsustamise pärast võib sageli olla demoraliseeriv ja halvav mõju majandusstruktuuridele kui kasutoovatele ettevõtetele. Enamgi, suur hulk rikkust, mis on koondunud väga väheste inimeste kätte, ei tarvitse teha midagi tõeliselt halba. Mida rohkem nad kulutavad (isegi pillavad), seda enam nõudlust nad loovad teenuste ja kaupade järele ja võimalusi tööks ja teenimiseks. Kui palju saab üks isik tõhusate kriminaalseaduste puhul raisata või kuidas saab ta teistelt ära võtta? Mis muud on tänapäeva magnaat kui majandusliku edu sümbol ja mõnikord *terminus ad quem* auahnete ja võimekate meeste töö ja saavutuste eest, kes aitavad kaasa üldisele heolule oma leidlikkuse ja pingutuste kaudu? Väide, et ühiskondlik või majanduslik situatsioon on ebaõiglane lihtsalt sellepärast, et seal esineb ebavõrdsust, ei pea paika. Kas on tegemist õigluse või ebaõiglusega, saab öieti otsustada ainult kõigi asjakohaste õigluskriteeriumide alusel, kuhu peale põhimõtte «igaühele tema teenete järgi» kuuluvad ka põhimõtted «igaühele tema sotsiaalse rolli järgi», «igaühele tema tähtsuse järgi täielikus sotsiaalses kontekstis» jne.

Kodanik omandab krundi agulipiirkonnas väga väikse rahasumma eest. Mõni aasta hiljem otsustavad linna planeerijad laiendada linnakeskust selles suunas ja algab vastav ehitustöö. Omanik müüb krundi nüüd viiskümmend korda kallimalt, kui ta selle ostis. See paistab

olevat selgeim näide kasumite saamisest distributiivse õigluse kõigi printsiipide vastaselt. Olukord tundub olevat veelgi skandaalsem, kui arvestada, et riik vajab maad koolide ja üldkasutatavate teede ehitamiseks ja peab nüüd maksma pööraselt kõrget hinda tagasisaadava maa eest vastavalt uuele hinnale, mis põhineb selle suurenenud turuväärtusel. See tähendab riigi varade suunamist *tõusikute* ebaõiglaseks rikastamiseks — riigivarade, mida saaks kasutada paljudeks kasulikeks otstarveteks vastavalt materiaalse õigluse põhimõtetele.

See olukord on ainult pealtnäha paheline. Tegelikult kukub õnn ootamatult kellelegi sülle. Sel on võlu nagu loteriidel, mis toovad õnne neile, kes sellele ukse lahti jätnud, ostes pileteid — õnne, mida nad ei tarvitse olla ära teeninud. Ootus, et õnn võib naeratada igaühele tühise pingutuse või ohvri eest, heidab päikesevalgust elule, mis muidu on sageli hall, — sel tuleks kindlasti lasta eksisteerida inimliku näoga ühiskonnas.

Et asjaolud selles maailmas pole kiiduväärt, vaid võikad, seda võib kinnitada, näidates loendamatu õiglusetu olukorda, kes on ilma jäetud isegi oma kõige elementaarsemate vajaduste rahuldamise võimalusest. Isegi kui inimesi formaalselt tunnustatakse inimolenditena, elavad nad sageli nii, nagu nad polekski inimesed, ja neid koheldakse ka vastavalt. Alaarenenud maades inimesed nälgivad ja kannatavad kohutavates elu- ja toitlustingimustes, mis on ebapiisavad terve keha ja vaimu ülalpidamiseks. Isegi kõige tavalisemad elupäästvad ja tervistsäilitavad arstimid, mida on rohkesti ja mõnikord isegi tasuta saada mujal, on nendes maades tavalisele inimesele kättesaamatud nagu ka tavalised terapeutilised vahendid ja meditsiinioskused. Kõrgelt industrialiseeritud maades ei ole enamikul inimestest enam võimalik hingata kahjulikest ainetest saastamata õhku.

Kaebused selliste hädade üle on muidugi mõistetavad, kuid ikkagi ei suuda nad tõeliselt kahtluse alla seada

ideed, et põhiliselt on selle maailma olemus positiivne. Õiglus saab tegutseda vaid kättesaadavate vahendite piires. Kui neid on ebapiisavalt, siis olemasoleva jaotamine — isegi *per capita* vähem kui elatusmiinimum — on siiski õiglane asjaomaste suhtes, kui järgida kohaldatavaid õigluse printsiipe teisiti. Maailma tehnilise ja poliitilise arengu praeguses staadiumis on olnud võimatu likvideerida kõnealuseid hädasid. Mida on võimatu teha, seda ei saa halvustavalt nimetada ebaõigluseks — õiglusel leidub koht vaid võimalikkuse piirides. Eelmainitud hädadest põhjustatud probleemide tõsidus ja pakilisus on kutsunud esile tarmukaid ponnistusi nende lahendamiseks. Inimkonnal pole võimalik jätta neid küsimusi lahendamata ning nõnda on meil alust loota, et ühel päeval nad lahendatakse. Kuid forsseerida nende lahendamist enne õiget aega oleks püüda teostada võimalusi, mis pole praegu teostatavad, ning see tähendaks kurameerida õnnetustega, millest mõned on eriti kurjakuulutavad, sest me ei oska neid ette näha ega kahtlustada ega mõista nende loomust.

Tänapäeva linnad, kus miljonid inimesed elavad, töötavad ja veedavad oma vaba aega, on muutunud pahedeks iseeneses ja kehastavad mitmesuguseid ebaõigluse vorme. Nad on muutunud vanglateks, mis hukutavad kehalist, vaimset ja kõlbelist tervist. Linnade suurenemine, mis on mõeldud nende elanike elutingimuste parandamiseks, süvendab veelgi sanitaarprobleeme ja tõsist ohtu elule ja tervisele.

Kõik need ja teised pahed, mida seostatakse eluga ülerahvastatud linnades, on osalt vältimatud, mille juurde meie tsivilisatsiooni areng — samuti vältimatu — on meid vääramatult viinud. Igasugune ebaõiglus, mis võib tuleneda neist olukordadest, on intsident inimkonna saatuses tema arengu praeguses staadiumis. Pealegi pole see, mis näib siin olevat ebaõiglus, sageli tegelikult midagi muud kui asjaomaste õiglane osa — ära teenitud maksiimi «igapäevasele tema teenete järgi» kohaselt. Inimene,

kes ostab auto ja kasutab seda tänapäeva linnas, peab eeldama liiklusummikute ja õhu saastamise suurenemist; igaüks, kes soostub poliitiliste korraldustega, mis peavad ülal ja arendavad selliseid linnu, aitab kaasa sellele tulenevatele pahedele ja järelikult on nad ära teeninud. See on nii — isegi siis, kui väga vähe valikuvõimalusi on neil, kes peavad tegema vastavaid otsustusi.

Ebaõiglus ilmutab end eriti jälgil viisil nüüdisaja sõdades. Need sõjad toovad kaasa pälvimatuid kannatusi paljudele süütutele inimestele, kaasa arvatud neile, kes on teinud kõik võimaliku nende sõdade ärahoidmiseks või peatamiseks. Kuna suurem sõjaline või poliitiline jõud ja mitte suurem moraalne voorus otsustavad, kes võitja ja kes võidetu, võivad tingimused, millega sõlmatakse rahu, pigem suurendada valitsevat ebaõiglust — ja nii see sageli on —, kui seda hävitada või vähendada.

Kuid siin ei saa ma jällegi midagi parata, kui tunnen, et sõjad kogu oma ebaõiglusega on katsumused, mille enamik inimesi on ära teeninud. Kui enamik inimesi oleks tõesti hoolinud nende kaotamisest, oleksid nad suutnud luua vastavaid poliitilisi institutsioone. Veelgi enam — võib öelda, et sõjad on inimkonna arengu praegusel ajajärgul ikka veel vajalikud ja seega neid tuleb võtta kui inimeksistenti kurbi, kuid loomulikke vahejuhtumeid. Siiani pole vastavaid rahumeelseid meetodeid, et teostada poliitilisi muudatusi, mida taotletakse sõdadega. Niikaua kui säilib nende muudatuste vajadus, pole võimalik sõdu veel täielikult vältida. Mida ei saa vältida, see peab olema ning siit järeldub paratamatult, et vältimatuid sündmusi ei saa pidada ebaõiglaseks. Kõik asjasse sekunud pooled peavad sõdu tavaliselt õigluseidee mingi versiooni nimel ja eest. Ideoloogiline võitlus, mis kaasneb relvastatud konfliktidega suurvõimude vahel, aitab selgitada õigluse ja ebaõigluse vaidlusküsimusi teravdatud viisil. Seega teenivad ükskõik kui kohutavad sõjad omal kombel õigluseüritust. Ebaõigluse kogemus, mis johtub õiglase ürituse lüüasaamisest sõjas, suurendab

Ellu jääda ja edasi minna

teadlikkust sellest üritusest ja õigluse kui sellise väärtusest. Tõenäoliselt viib see innukamale ja intensiivsemale võitlusele õigluse eest ja õigluse lõpliku võiduni.

Olen ärevuse ja kurbusega kuulnud rassilise diskrimineerimise puhangutest (ja neid tõepoolest näinud) isegi seal, kus võiks midagi sellist vaevalt võimalikuks pidada. Niisugune diskrimineerimine näib alati vägistavat mõningaid kindlalt väljakujunenud materiaalse õigluse printsiipe, sest anda või keelata inimesele midagi ainult tema somaatiliste tunnuste alusel ei tähenda kindlasti mitte anda inimesele temale kuuluvat, ükskõik kui avaralt seda ka ei mõeldaks. Pole siis ime, et kasutatakse algelisi või armetuid religioosseid või poliitilisi müüte, et tuletada pseudoprintsiipe rassilise diskrimineerimise näiliseks õigustamiseks.

Vaadates lähemalt kogu situatsiooni, milles rassiline diskrimineerimine toimub, omandavad asjad teistsuguse värvingu. Tegelikult pole diskrimineerimise põhjus mitte nahavärv, vaid pigem paljud sügaval asetsevad tegurid, millest enamik on alateadlikud ja väljaspool asjaosaliste kontrolli. Nii juhtubki, et mitte ainult valged inimesed ei rõhu värvilisi, vaid ka vastupidi; sama asi kõigil õeluse astmetel sünnib ka rahvaste vahel, kellel on peaaegu seesama nahahaledus või -tumetus. Tegurid, mis kutsuvad esile ühe etnilise grupi diskrimineerimist teise poolt, põhinevad nende tsivilisatsiooni või kultuuri erinevatel arengutasemetel või erinevatel harjumustel; samuti põhinevad nad nende vaimuannete erinevustel ja nende liikmete intelligentsuse jaotuses. On üldiselt teada, et mõned rahvad on väga puhtad, kuid teised ei ole, mõned on vaiksed, teised lärmakad, mõned on töökad, teised mitte.

Ühe etnilise rühma vaen teise vastu või nende vastastikune vaen on midagi üsna loomulikku ja isegi vältimatut; see kestab niikaua, kuni on võimalik vaenulikud rühmad üksteisest korralikult eraldada või saavutada küllaldane ühtlus nende elatustasemes ja elulaadis, hariduses jne. Nii üht kui teist on äärmiselt raske saavu-

tada, seejuures ei ole kasu paljusõnalisest võitlusest rassilise diskrimineerimise vastu ega sellestki, kui jutlustada kõigi inimeste võrdsusest kui millestki, mis tuleks kehtestada «inimväärikuse» müstilise kattevarju all. Õelda, et rassiline diskrimineerimine on lihtsalt eelarvamus, on üsna harimatu. Pole vaja kurta rassirahutuste üle, mis — kuni nad pole välja juuritud hästi läbimõeldud meetmetega — tabavad õigustatult teatud kogukondi ja üksikisikuid. Pole põhjust uskuda, et diskrimineerimine tingimata hoiab diskrimineeritud rahvusrühmad madalal elutasemel. On ilmekaid näiteid diskrimineeritud või koguni tagakiusatud rahvastest, kes esirinda tõusevad, ja diskrimineerijaist või tagakiusajaist, kes minetavad oma tähtsuse või kaovad täiesti. Seega ei tarvitse diskrimineerimine nõrgestada rahvaste vaimu, ta võib sellele koguni jõudu juurde anda.

Võrdlustes rahvaste vahel avaldab ebaõiglus end silmanähtavalt. On riike suhteliselt väikesearvulise elanikkonnaga, kellel on kaugelt suuremad territooriumid, kui nad suudavad korralikult kasutada, ja loodusvarasid kaugelt üle nende vajaduse ja kasutamisvõime. Seevastu on riike tohtu suure elanikkonna, kuid pisikese territooriumiga ja peaaegu ilma loodusvaradeta. Mõnel neist on osa oma niigi ülemäära väiksest territooriumist hõivatud naabrite poolt, kellel on maad enam kui küll. Teatud riikides, mille elanikkond jaguneb vaenulikeks rahvusrühmadeks, valitsus tavaliselt rõhub neist mõnda, isegi lausa hävitab.

Siiski pole mingil juhul õige pikemata järeldada, et neis poliitilistes toimimisviisides on tegemist ebaõiglusega. Rangelt öeldes on õiglus väärtus, mis on omane ainult isikutevahelistele suhetele. Riikide ja teiste kollektiivsete üksuste väärtus oleneb nende kasulikkusest üksikisikutele nende eetilistes taotlustes. Kõlbluse või kriminaalseaduse standarditega mõõdetult on riigi käitumine liigagi sageli olnud häbiväärne. Tõepoolest võib küsida, kas isegi riikide väidetaval õigusel eksisteerida on muud

alust kui mingi vastuvõetava alternatiivi puudumine tänapäeva maailma poliitilises olukorras. Samuti on küsitav, kas rahvusrühmadel on mingit sisemist väärtust. Võib-olla on kõigi indiviidide tõelistes huvides, et nende rühmade arv väheneks väiksemate rühmade sulamise teel suurematesse, kuni kõik rahvused kaovad etniliselt eristamata inimkonnas. Seega genotsiid, mis on saavutatud näiteks rahvusrühmade hajutamise või kokkusulatamise teel, võib olla õilis ja inimkonna ühtsusele viiv ettevõtmine.

Inimese soov olla vaba on üleüldine, kuid sellegipoolest saab ta kogukonna liikmena tunda mitmesuguseid piiranguid, mille sisuks võib olla tõeline orjus isegi tsiviliseeritud maades.

(Järgneb)

CONTENTS

A long afternoon with Artur Alliksaar	<i>Madis Kõiv</i>	1123
Poems	<i>Artur Alliksaar</i>	1138
On the different relationship of the composer and the listener to a piece of music	<i>Jaan Ross</i>	1149
The myth of mental illness. II	<i>Alo Jüriloo, Vaino Vahing</i>	1158
Speculating with Leibniz	<i>Toomas Kihv</i>	1186
Dialogue	<i>Gottfried Wilhelm Leibniz</i>	1201
Foundations of nature and God's love according to reason	<i>Gottfried Wilhelm Leibniz</i>	1207
Democracy and world outlook	<i>Hans Kelsen</i>	1219
On Estonia's geopolitical and geoeconomic location, particularly in relation to Russia	<i>Edgar Kant</i>	1229
On research of location and boundaries of the Estonian Republic	<i>Ott Kurs</i>	1252
Estonian folk costume investigation: Results and problems	<i>Ants Viies</i>	1260
An Enlightenment pastor and the Livonian Church: On A. W. Hupel's philosophical and theological views	<i>Indrek Jürjo</i>	1272
<i>Review: Johannes Vares Barbarus. Personaalnimestik. Koos- tanud Maire Liivamets. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, 1989. . . . .</i>	<i>Rein Kruus</i>	1288
Editorial note. Summaries		1299
Survival and surpassing. I	<i>Ilmar Tammelo</i>	1313

СОДЕРЖАНИЕ

Долгий вечер с Артуром Алликсааром	<i>Мадис Кыйв</i>	1123
Стихотворения	<i>Артур Алликсаар</i>	1138
О разном отношении к музыкальному произведению композитора и слушателя	<i>Яан Росс</i>	1149
Миф о психической болезни. II	<i>Ало Юрилоо, Вайно Вахинг</i>	1158
В умозрениях с Лейбницем	<i>Тоомас Кихо</i>	1186
Диалог	<i>Готфрид Вильгельм Лейбниц</i>	1201
Основы природы и божьей милости на основании разума	<i>Готфрид Вильгельм Лейбниц</i>	1207
Демократия и мировоззрение	<i>Ханс Кельсен</i>	1219
О геополитическом и геоэкономическом расположении Эстонии, особенно в отношении России	<i>Эдгар Кант</i>	1229
Об изучении расположения и границ Эстонской Республики	<i>Отт Курс</i>	1252
О результатах изучения эстонской национальной одежды и проблемах с ним связанных	<i>Антс Вийрес</i>	1260
Пастор-просветитель и ливонская церковь: Философские и теологические взгляды А. В. Хупеля	<i>Индрек Юрьё</i>	1272
<i>Рецензия: Johannes Vares Barbarus. Personaalnimestik. Koos- tanud Maire Liivamets. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, 1989. . . . .</i>	<i>Рейн Круус</i>	1288
От редакции. Резюме		1306
Остаться в живых и идти дальше. I	<i>Ильмар Таммело</i>	1313

AKADEEMIA

Yellimise indeks 78163

Hind 1 rubla